

**ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Єпіхіна Марина Анатоліївна

УДК 373.1 (477. 52/.6) (043.5) «1960-1990»

**ЕТНОПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ
(60-90-ті роки ХХ століття)**

13. 00. 01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Ваховський Леонід Цезаревич
доктор педагогічних наук, професор

Старобільськ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЕТНОПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	11
1.1. Становлення та розвиток етнопедагогіки як галузі педагогічного знання.....	11
1.2. Чинники й особливості формування етнопедагогічних традицій у східноукраїнському регіоні в 60-90-х рр. ХХ століття.....	40
1.3. Основні етапи діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі (60-90-ті рр. ХХ століття)	72
Висновки до розділу 1.....	93
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВТІЛЕННЯ ЕТНОПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ (60-90-ті роки ХХ ст.)	97
2.1. Етнопедагогічні виміри навчального процесу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60 – 90-х рр. ХХ століття	97
2.2. Використання етнопедагогічних ідей у виховній роботі загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону (60–90-ті рр. ХХ ст.)...	122
2.3. Етнопедагогічні аспекти підвищення кваліфікації вчителів, педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону (60-90-ті рр. ХХ століття).....	147
Висновки до розділу 2.....	170
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182
ДОДАТКИ	233

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі націє- і державотворення України, побудови громадянського суспільства, зумовленими інтеграційними процесами, змінюються вимоги до системи освіти й виховання. Розвиток гармонійної особистості неможливий без національного виховання, що передбачає набуття молодим поколінням духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування в молоді кращих особистісних рис незалежно від етнічної окремішності.

„Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді” (2015) [209], „Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року” (2013) [263], „Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” (2000) [208] стратегічними шляхами розвитку освіти визначають цілеспрямоване систематичне формування в молоді шанобливого ставлення до культурно-історичних традицій рідного народу, творче використання здобутків національних виховних систем інших народів. На етапі становлення в Україні новітніх соціально-політичних, економічних та ідеологічних реалій постає необхідність розвитку етнопедагогічної теорії та практики. Самобутність української національної школи зумовлена міцним етнопедагогічним підґрунтям, що полягає в урахуванні всіх складників народної педагогіки.

Українська етнопедагогіка як невід’ємний складник загальнолюдської культури відображає досвід навчання й виховання народу, увиразнює можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей у сучасній науково-педагогічній діяльності.

Студіювання наукових джерел засвідчує, що етнопедагогічні проблеми порушували видатні педагоги та діячі національної культури О. Духнович [171; 172], С. Русова [321], Г. Сковорода [327; 328], К. Ушинський [380; 384; 386], Я. Чепіга [13], Т. Шевченко [34; 236] та ін.,

зусиллями яких було розвинуто теорію та практику виховання людини, належної до українського етносу, створено підґрунтя для сучасних педагогічних концепцій.

Вагомим внеском у розвиток етнопедагогічної теорії стали дослідження Г. Волкова [27; 28], В. Євтуха [175], М. Євтуха [177], В. Кузя [217], М. Стельмаховича [340; 341], С. Стефанюк [342; 343], В. Сухомлинського [356; 357], О. Сухомлинської [358; 359], Є. Сявавко [365], Г. Філіпчука [389; 390] та інших, а також учених-літераторів, письменників, народознавців Г. Булашева [17], Г. Клочека [199], Г. Лозко [230], В. Скуратівського [329], М. Сумцова [354], В. Супруненка [355], П. Чубинського [401] та ін.

Аналіз джерельної бази доводить, що проблема реалізації етнопедагогічних основ навчально-виховної роботи в сучасній педагогіці представлена такими провідними напрямками: виховання учнів на національних і загальнолюдських цінностях (В. Борисов [16], В. Вугрич [30], З. Сергійчук [280], В. Струманський [345; 346], М. Струнка [349], та ін.); розроблення змістового компонента родинного виховання (Т. Алексеєнко [326], В. Костів [210], А. Марушкевич [175], Л. Повалій [292; 293], Л. Теслюк [369], П. Щербань [413] та ін.); підготовка вчителів нової генерації засобами української етнопедагогіки (О. Березюк [9], О. Кочерга [212], О. Семенов [325], О. Ткаченко [370] та ін.). Значний внесок у розроблення історичних аспектів народної педагогіки зробив М. Стельмахович [239]. Проблеми розвитку світоглядних позицій східних і західних слов'ян на основі фольклору досліджував М. Гайдай [32]. Окремі аспекти етнопедагогічної теорії та практики в історико-педагогічному плані розглядали П. Дроб'язко [170], О. Любар [232; 233], Л. Медвідь [250], Л. Петрук [285; 286], М. Стельмахович [341], Б. Ступарик [351], Л. Штефан [411; 412] та ін.

Студіювання спеціальної літератури засвідчує, що дослідження історичних аспектів етнопедагогіки відбувалося переважно в Західних

регіонах та в Центральній частині України (В. Кононенко [176], М. Кугутяк [216], Н. Лисенко [228], М. Стельмахович [339; 340], В. Струманський [345; 346] та ін.). У наукових працях з історії освіти й педагогічної думки східноукраїнського регіону (А. Гуцол [52], С. Дітковська [166], В. Курило [221; 222; 223], Н. Романоф [318; 319] та ін.) питання впливу етнопедагогічних ідей на теорію й практику навчання та виховання розглядаються побіжно. Виконано лише кілька історико-педагогічних дисертаційних робіт, у яких висвітлено етнопедагогічні проблеми Сходу України (Ю. Ледняк [226], О. Стягунова [353] та ін.).

Вивчення генези етнопедагогічної теорії та практики в Україні дало змогу визначити основні етапи її становлення та розвитку і стверджувати, що певний імпульс вітчизняна етнопедагогіка одержала в другій половині ХХ століття. Саме цей період, пов'язаний зі зростанням інтересу до національних культур, характеризується спробами впровадження етнопедагогічних ідей в освітньо-виховну діяльність навчальних закладів Східної України, що вирізняється своєрідними національно-культурними орієнтаціями. Однак становлення етнопедагогічної теорії та практики в східноукраїнському регіоні залишається малодослідженим.

Отже, протиріччя між необхідністю створення загальної вітчизняної етнопедагогічної концепції та недостатньою вивченістю впливу етнопедагогічних ідей на шкільну освіту в Східній Україні зумовило вибір теми дослідження: **"Етнопедагогічні основи навчально-виховної роботи загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону (60-90-ті роки ХХ століття)"**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в межах комплексної науково-дослідної теми „Вітчизняна і зарубіжна педагогічна спадщина (друга половина ХІХ – початок ХХІ століття” (реєстраційний номер 0106U013193), що розробляється в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 6 від 24.01.2014 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 2 від 25.02.2014 р.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють 60-90-ті роки ХХ століття. Вибір нижньої межі (60-ті рр. ХХ ст.) пов'язаний із послабленням ідеологічного тиску та лібералізацією громадського життя в Україні, підсиленням уваги вчених-педагогів, передусім, В. Сухомлинського до ідей народної педагогіки, більш широким використанням традицій народного виховання в освітній практиці. Верхня межа – 90-ті роки ХХ століття – обумовлена закінченням радянської епохи та набуттям Україною незалежності. Рушійні сили цієї події зумовили позитивні зміни в освіті, стимулюючи бурхливий розвиток української етнопедагогіки та втілення етнопедагогічних ідей у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів.

Об'єкт дослідження – теорія й практика української етнопедагогіки в 60-90-х роках ХХ століття.

Предмет дослідження – етнопедагогічні основи навчально-виховної роботи загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону (60-90-ті роки ХХ століття).

Мета дослідження – виявити особливості й тенденції розвитку етнопедагогіки та основні напрями втілення етнопедагогічних ідей у практику роботи загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х роках ХХ ст.

Відповідно до сформульованої мети визначено основні завдання дослідження:

1. Розкрити особливості становлення та сутнісні характеристики етнопедагогіки як галузі педагогічного знання.
2. Визначити чинники, що впливали на формування етнопедагогічних традицій у східноукраїнському регіоні в 60-90-х рр. ХХ століття.

3. Обґрунтувати етапи діяльності загальноосвітніх шкіл Східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі в досліджуваний період.

4. Проаналізувати напрями роботи з втілення етнопедагогічних ідей у практику навчання та виховання учнів загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х рр. ХХ століття.

5. Окреслити перспективні шляхи використання історико-педагогічного досвіду з втілення етнопедагогічних ідей для розв'язання сучасних освітніх проблем.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять філософські ідеї про діалектичний взаємозв'язок явищ у природі й суспільстві та необхідність їх вивчення в конкретно-історичних умовах, принципи науковості, історизму, об'єктивності, положення про взаємодію народної й наукової педагогіки, розуміння етнопедагогічної думки як складника загальнолюдської культури; теоретичні підходи до наукового вивчення історико-педагогічного процесу (Л. Ваховський [22; 23], Н. Гупан [49], Н. Дічек [167], О. Сухомлинська [360] та ін.); теоретичні положення стосовно періодизації розвитку вітчизняної педагогічної науки (Н. Гупан [49], О. Сухомлинська [359], Є. Хриков [289; 395] та ін.), розвитку освіти й педагогічної думки в східноукраїнському регіоні (І. Кононов [36], В. Курило [222; 223], Л. Терських [368] та ін.); ідеї гуманізації, демократизації навчання й виховання, відродження виховних традицій українського народу (М. Євтух [177], В. Кузь [217], М. Стельмахович [337], Б. Ступарик [351], Є. Сявавко [365] та ін.), концептуальні ідеї щодо вдосконалення теорії й практики виховання молодого покоління, відображені в Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [263], Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті [304], Законі України „Про освіту” [305].

Для вирішення поставлених завдань використано такі **методи**: хронологічний, порівняльно-історичний, які дозволили в хронологічній

послідовності відтворити генезу розвитку етнопедагогічних основ навчально-виховної діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х рр. ХХ ст., здійснити порівняльне вивчення підходів до визначення сутнісних характеристик етнопедагогіки як галузі педагогічного знання; аналіз, синтез, контент-аналіз джерельної бази дослідження, що дозволили з'ясувати характер впливу етнопедагогічних ідей на практику навчання й виховання в загальноосвітніх школах східноукраїнського регіону в досліджуваній період; періодизація, узагальнення, систематизація наукових фактів – для викладення й інтерпретації історико-педагогічного матеріалу.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОВ України) (фонд № 166), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (фонд № 1), фонди Державних архівів Луганської і Донецької областей, що висвітлюють історію розвитку культури, освіти й педагогічної думки цього періоду в східноукраїнському регіоні, матеріали наукових бібліотек: Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського та Державної науково-педагогічної бібліотеки України (м. Київ), Центральної міської бібліотеки для дорослих ім. В. Г. Короленка (м. Маріуполь), Обласної наукової бібліотеки ім. Н. К. Крупської (м. Донецьк). У процесі дослідження було використано матеріали тогочасної педагогічної преси, зокрема журналів „Радянська школа”, „Освіта на Луганщині”, „Освіта Донбасу”, „Наукова скарбниця освіти Донеччини”, „Педагогічна скарбниця Донеччини”, матеріали конференцій, нарад із народної освіти, державні програми, навчальні плани, підручники та посібники, монографії, дисертації, автореферати, сучасну наукову періодику, збірники наукових праць, етнографічні та фольклорні матеріали.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше*: виявлено особливості й тенденції становлення етнопедагогіки та основні напрями втілення етнопедагогічних ідей в освітню практику шкіл східноукраїнського регіону в 60-90 рр. ХХ ст. З огляду на це простежено історичну динаміку

розвитку української етнопедагогіки й обґрунтовано етапи діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі у досліджуваний період, виявлено особливості впливу етнопедагогічних ідей на процес навчання, виховну діяльність загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону, систему підвищення кваліфікації педагогічних працівників;

удосконалено розуміння соціально-історичних та педагогічних чинників, що зумовили специфіку етнопедагогічної ситуації в східноукраїнському регіоні;

подальшого розвитку набули наукові положення про сутнісні характеристики етнопедагогіки як галузі педагогічного знання.

До наукового обігу введено маловідомі й невідомі раніше архівні матеріали, що сприяли розширенню відомостей про етнопедагогічні аспекти діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в досліджуваний період.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів для подальшого наукового вивчення історико-педагогічних аспектів розвитку української етнопедагогіки. Результати дисертаційної роботи також можуть бути використані в процесі створення навчально-методичних посібників, підручників з історії педагогіки, розроблення спецкурсів; у процесі викладання лекційних курсів, проведення семінарських та практичних занять із педагогіки, історії педагогіки, основ педагогічної майстерності в педагогічних вищих навчальних закладах; у науково-дослідницькій роботі студентів, магістрантів; у системі післядипломної педагогічної освіти й самоосвіти.

Особистий внесок здобувача в публікаціях зі співавторами. У статті „Значення української родинної педагогіки у становленні сучасної сім’ї”, написаній у співавторстві з Н. Осипченко, здобувачем проаналізовано сучасні цінності сімейного виховання й розкрито значення родинного виховання підростаючого покоління на принципах народної педагогіки.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у формі звітів на засіданнях кафедри дошкільної та початкової освіти, повідомлень на щорічних педагогічних читаннях у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, виступів на Міжнародному педагогічному конгресі „Розвиток особистості в сучасному медіапросторі” (Луганськ, 2013); Міжнародних науково-практичних конференціях: „Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті” (Луганськ, 2003), „Ціннісні пріоритети освіти: виклики XXI століття” (Луганськ, 2011), „Нові наукові ідеї – 2011” (Прага, 2011), „Цінності освіти в процесі духовно-морального виховання сучасної молоді” (Таганрог, 2012); Всеукраїнських науково-практичних конференціях „Актуальні проблеми початкової школи та підготовки вчителів” (Київ, 1998), „Нові педагогічні технології в контексті сучасних концепцій змісту освіти” (Луганськ, 1998), „Науково-педагогічна спадщина А. С. Макаренка і сучасність” (Старобільськ, 2013), „Національно-патріотичне виховання дітей і молоді в контексті ствердження суб'єктності української держави” (Старобільськ, 2015); Всеукраїнському науково-методичному семінарі „Впровадження інтерактивних методів навчання в освітній процес вищої школи” (Луганськ, 2004).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 14 наукових праць, із них 13 одноосібні, зокрема: 9 статей у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному періодичному виданні.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (417 найменування). Повний текст дисертації складає 263 сторінки, з них основного тексту – 182 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ЕТНОПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Становлення та розвиток етнопедагогіки як галузі педагогічного знання

На сучасному етапі творення української державності, у часи національного духовного відродження помітно зростає інтерес до вивчення проблем вітчизняної історії педагогіки, витоків національної культури, до непересічних досягнень минулого. Піднесення національної гідності, використання кращих традицій українського народу в сучасній виховній практиці, на нашу думку, неможливе без знання свого родоводу, історичних і культурних надбань попередніх поколінь.

Народ і виховання – це взаємопов’язані поняття, які не можуть існувати одне без одного. Кожен народ передає свій суспільний та соціальний досвід, духовне багатство від покоління до покоління. Етнопедагогіка має давні витoki, в усі часи люди вчили своїх дітей працювати, господарювати, будувати сім’ю та виховувати своїх дітей. Усі ці навички навчання та виховання закріплювалися в традиціях і звичаях народу, відображалися у творах усної народної творчості, передавалися як спадок від старшого покоління молодшому. Основним засобом і принципом такого навчання й виховання був принцип прямої передачі набутих знань – вчитися у дорослих, поважаючи їхній життєвий досвід і вміння. „У праці і в спілкуванні з дорослими, – зазначала дослідниця української етнопедагогіки Є. Сявакко, – діти засвоювали життєво необхідні навички й уміння, знайомились із звичаями, вчилися виконувати обряди, якими супроводжувалося життя первісних людей. Це була педагогіка життя” [365,

с. 15]. Саме так, на її думку, створювалась історія матеріальної і духовної культури нації, народу, формувалась самосвідомість.

Інакше кажучи, унаслідок виховних дій мільйонів людей упродовж віків сформувався певний педагогічний досвід, який згодом перетворився у велику педагогічну мудрість – народну педагогіку, „неписаний багатотомний усний підручник про навчання й виховання молодого покоління, який твориться народом” [339, с. 11].

Як зазначає відомий дослідник української етнопедагогіки М. Стельмахович, наука про українську народну педагогіку почала складатися вже в Київській Русі. Зародження історії української етнопедагогіки пов’язують з появою „Повчання” Володимира Мономаха дітям (1096 р.) [255], спрямованого на осмислення нащадками суті й сенсу дотримання народних чеснот і норм християнської моралі. Елементи української етнопедагогіки є в „Слові о полку Ігоревім” [330], українських літописах, „Руській Правді” [211], складеній на основі норм українського звичаєвого права, народної педагогіки.

На думку науковця, козацька ера заферментувала злет української народної педагогіки до її вершинного вияву – педагогіки козацької, що стала натхненним виразником найвищого піднесення українського національного духу. Козацька епоха заклала надійну основу української етнопедагогіки, яка одержала своє філософсько-педагогічне обґрунтування у спадщині Григорія Савича Сковороди (1722-1794) [233; с. 55].

Український філософ, письменник і педагог Г. Сковорода першим в Україні відзначив особливу роль виховного досвіду народу у формуванні національної педагогічної культури. Йому вдалося створити оригінальну концепцію виховання, джерелом якої була народна педагогіка, й посісти вагоме місце в педагогічній науці. Напрацювання Г. Сковороди стали підвалинами для творчості таких педагогів, як О. Духнович, К. Ушинський та багатьох інших, які також відстоювали ідею народності школи і виховання [414, с. 6].

Упродовж життя народний педагог Г. Сковорода навчав народ і навчався в нього, прагнув досягнути його природу, волю, мову, традиції, обряди та звичаї. Свою педагогічну теорію, проїняту духом народності, справжнім гуманізмом і демократизмом, великий український мислитель будував на найкращих народних традиціях та ідеалах. Усі відповіді на ключові питання педагогіки вчений шукав насамперед у досвіді народного виховання, бо високо цінував ідеали народної педагогіки.

У центр своїх педагогічних поглядів Г. Сковорода ставить просту людину: вольову та рішучу, наполегливу та безкомпромісну, справедливу та чисту у своїх почуттях і помислах – людину, яка пристрасно прагне пізнати навколишній світ і саму себе. Як результат, ідеалом виховання для нього була людина праці, людина благородних поривань, високих моральних та інтелектуальних якостей. Це положення ґрунтувалося на широко сповідуваній у XVII – XVIII століттях теорії природного права людської особистості, з якої виводився загальнопедагогічний принцип природовідповідного (за термінологією Г. Сковороди „сродного”) виховання.

Принцип „сродності” виховання, за Г. Сковородою, дає людині яскраві позитивні емоції, справжнє натхнення, можливість досягти в майбутньому успіху. Цей принцип впливав з ідей народної педагогіки про врахування у вихованні природних особливостей і нахилів дитини та мав велике значення для подальшого розвитку передової педагогічної думки [206, с. 52].

Г. Сковорода стверджував, що доля людини залежить від того, наскільки її виховання відповідає природним можливостям. „Від природи, яко від матері, легесенько сама від себе розвивається наука. Вона всерідна, справжня і єдина навчителька Виховання ж іде від природи, що вливає в серце сім'я доброї волі, та помалу-малу, вирішиши без перепон, самостійно й охоче робимо все те, що святе й бажане перед Богом та людиною” [328, с. 108-109].

На думку філософа, кожна людина має посідати певне місце в суспільстві не за багатством чи походженням, а за „спорідністю”, тобто

відповідно до своїх природних задатків, що виявляються й розвиваються у процесі засвоєння знань і у вільній творчій праці: „Хто труда не викладе, той до добра не прийде” [327, с. 110].

Г. Сковорода неодноразово підкреслював, що розкрити перспективи особистого й загального щастя людей можна лише завдяки спільній праці за індивідуальними здібностями, нахилами й уподобаннями, оскільки лише вона створює можливості для вільного й гармонійного розвитку кожної особистості. Філософ наголошував: “Берися орати землю, заготовлювати харч для людей і худоби, водити череди чи бджоли, чи що звелить тобі у тобі Господь. Не бійся, праця в самому своєму діянні буде тобі солодша, ніж запашне повітря, чисті потоки вод, пташиний спів, ніж навіть і самі плоди праці твоєї. Цього чекає від тебе твоя вітчизна ” [327, с. 436–437].

Аналіз праць Г. Сковориди засвідчує, що, живучи життям народу, поважаючи працьовитість, засуджуючи неробство, бездіяльність, паразитизм, він обґрунтовував ідею трудового виховання, доводив, що праця тільки тоді справді плідна, веде до щастя, коли відповідає задаткам, нахилам і покликанню кожної людини.

Природовідповідного характеру Г. Сковорода надавав родинному вихованню. Саме батьки, на його думку, є природними вихователями, які повинні дбати про народження дітей здоровими і про належне їх виховання. У притчі „Благородний Єродій” зазначалось: „Голова виховання є: 1) На добро народжувати; 2) Зберегти пташеняті молоде здоров’я; 3) Навчити вдячності”. Тих, хто „народив на добро, а не навчив”, він називає „полуотцом” і „полуматерью” [328, с. 121]. У цьому творі автор з великою симпатією змальовує результат виховання, досягнутий завдяки відповідальному ставленню батьків до виконання покладених на них природою обов’язків.

Народна педагогіка надавала орієнтири філософу не лише в пошуках мету, змісту, а й основних принципів, методів і засобів виховання. М. Стельмахович наголошував, що Г. Сковорода добре знав й високо цінував

провідні навчально-виховні засоби української народної педагогіки – рідну мову, український фольклор, традиційну практику родинного виховання дітей, національні звичаї, традиції, обряди, символи, багатюче розмаїття народного мистецтва, народні дитячі й молодіжні ігри та іграшки, ремесла та промисли [336, с. 48]. У його творах наведено багато народних прислів'їв: „О премудра пані! Ходить отака славна притча: „Не ходи в чужий монастир зі своїм уставом, а в чужу церкву зі своїм типиком” [328, с. 107]; „А хто зважиться без природи навчати чи навчатися, хай зятимить приказку: „Вовка в плуг, а він у луг” [328, с. 109].

Г. Сковорода, возвеличуючи розум, працю, щастя людини, святі образи батька й матері, народного вчителя, педагогічний геній народу, зробив значний внесок у розвиток української народної педагогіки. Він залишив надзвичайно цінну спадщину в педагогіці, філософії, літературі і належав до найвидатніших виразників української ментальності.

Перша половина і середина XIX століття характеризується як період піднесення національно-визвольної боротьби на західнослов'янських та українських землях.

Саме на цей час припадає педагогічна діяльність визначного представника культурно-освітнього руху на Закарпатті Олександра Духновича (1803-1856), який в умовах жорстокого засилля Австро-Угорської монархії обстоював ідею узагальнення і пропагування української народної педагогіки. Він перший в Україні ввів у науковий обіг термін „народна педагогіка” і доводив, що саме вона є золотим фондом педагогіки наукової. Для О. Духновича народність – це передусім демократизація освіти, фактична доступність її для всіх верств українського населення.

Виховання дітей на народних традиціях висвітлено в його шкільних підручниках, букварях, книгах і календарях для народного читання, зокрема в роботі „Книжка читальна для початківців”(1847) [171], підручниках для початкової школи з географії та історії (1831), російської мови – „Сокращенная грамматика письменного русского языка” (1853). Помітний

внесок у розвиток народної освіти зробив систематизований підручник педагогіки для народних учителів „Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельскихъ” (1857) [172]. У цьому виданні висвітлено цінні дані про засоби, форми й методи виховання на народних традиціях. Ним користувалися вчителі не лише Закарпаття, а й інших регіонів Західної України [233, с. 174].

Вивчення студій О. Духновича переконує, що основою його педагогічної концепції було виховання, побудоване на патріотизмі й народності. На думку педагога, виховувати в дітях „народолюбие”, прищеплювати їм любов до свого народу, забезпечити повноцінне тілесне й духовне зростання дітей може тільки народна школа, головне завдання якої полягає у вихованні гуманізму, чесності, працьовитості, патріотизму, колективізму. Як бачимо, у центрі педагогіки О. Духновича перебувала ідея народності, що передбачала формування в дітей людяності, людинолюбства, добротності.

О. Духнович акцентував увагу вчителів на формуванні у своїх учнів любові до народу, гордості за свою Батьківщину. Джерелами й засобами морального вдосконалення дітей педагог вважав вітчизняну історію, народні пісні, звичаї народу, гідні для наслідування приклади дорослих, доцільно дібрані заохочення та покарання тощо. Популяризації української етнопедагогіки сприяли й художні твори О. Духновича, деякі його вірші стали народними піснями [233, с. 179]. Наголошуючи на ролі мови в навчанні та вихованні дітей, О. Духнович з презирством ставився до людей, які зреклися своїх рідних і близьких, свого народу, цураються й зневажають рідну мову. Школа, на думку видатного українського просвітителя, повинна бути доступною всім дітям і слугувати інтересам народу.

Для нашого дослідження особливий інтерес викликає роль мови в науковій концепції педагога. Навчання в народних школах має здійснюватися рідною мовою, яка, на думку О. Духновича, усебічно розвиває природні сили дитини, сприяє розумовому, моральному й естетичному вихованню дітей.

Навчання чужою мовою є протиприродним, воно зупиняє розвиток здібностей дітей й затримує поступ особистості і народу.

Таким чином, відомий культурно-освітній діяч Закарпаття О. Духнович уперше в українській педагогічній літературі використав термін „народна педагогіка” та видав підручник педагогіки „Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских” [172], в основу якого було покладено народно-педагогічні принципи. Народний педагог і літературний діяч увійшов в історію як організатор шкіл для трудового народу. Його літературні й педагогічні твори, основою яких була народність, безперечно сприяли розвитку культури й педагогічної думки в Закарпатті в другій половині XIX століття.

Особливе місце у світовій педагогіці посідає ім'я К. Ушинського (1824-1870), педагогічний спадок якого забезпечив розуміння провідних положень народної педагогіки.

Провідне місце в педагогічній концепції К. Ушинського посідала ідея народності виховання, що сформувалася в контексті загальнодемократичного руху 60-70-х років XIX століття. Зауважимо, що вона була детально проаналізована в історико-педагогічних публікаціях (А. Джуринський [164; 165], С. Єгоров [379], В. Ільченко [186], П. Каптерєв [196], О. Лордкіпанідзе [231], О. Піскунов [290; 291] В. Струмінський [347; 348], Б. Ступарик [352] та ін.). Ми розглядатимемо вчення про народність виховання К. Ушинського з урахуванням його впливу на становлення та розвиток етнопедагогіки.

К. Ушинський виходив з того, що народ – творець держави, національної культури, усіх матеріальних і духовних цінностей. Саме тому основою виховання, на думку педагога, повинна стати ідея народності, висвітлена в статтях „Про народність у громадському вихованні” [386], „Три елементи школи” [383], „Питання про народні школи” [385], „Про моральний елемент у руському вихованні” [380], „Про користь педагогічної літератури” [384]. К. Ушинський писав, що є одна тільки спільна для всіх природжена схильність, на яку завжди може розраховувати виховання: це те, що ми

називаємо народністю ... Звертаючись до народності, виховання завжди знайде відповідь і сприяння в живому і сильному почутті людини [379].

К. Ушинський наполягав, що на засадах народності повинна будуватися діяльність загальноосвітньої школи. Насамперед він вимагав передати справу народної освіти в руки самого народу. Народ треба навчати, а ще більше треба навчатися в нього, оскільки саме народ створив національну мову, національну поезію, національну літературу. Визначальне завдання школи, яка служить інтересам народу, К. Ушинський вбачав у тому, щоб ввести дитину у світ народної мови, думки, народного духу, народного характеру. Головним елементом розвитку національної культури кожного народу, на думку педагога, завжди була, є і буде рідна мова. Вона єдине знаряддя, за допомогою якого ми засвоюємо ідеї, знання. Мова народу, на думку педагога, – це витвір творчої здатності дару слова не однієї людини і не одного людського життя, а незліченних життів, незліченних поколінь. У мові своїй, вважав К. Ушинський, народ протягом багатьох тисячоліть і в мільйонах індивідуумів склав свої думки і свої почуття. Природа країни і історія народу, відбиваючись у душі людини, виражалися в слові [381].

Найбільш яскраво й повно ідея народності розкрита в статті „Рідне слово”, що була надрукована в 1861 року в часописі „Журнал міністерства народного просвітництва”. Укладаючи посібник, К. Ушинський звертався за фактичними матеріалами до культурної скарбниці народу. Сторінки цього твору рясніють прислів'ями, приказками, загадками, казками. На думку педагога, прислів'я, приказки, примовки і загадки – це животрепетний прояв рідного слова, що вилетів прямо з його живого, глибокого джерела – вічно юної душі народу ... У них, як у дзеркалі, відбилосся народне життя з усіма своїми мальовничими особливостями [382, с. 312–313]. Ці слова видатного педагога акцентують на особливій ролі фольклорних жанрів.

К. Ушинського вважають не лише педагогом-теоретиком, який усебічно обґрунтував ідею народності, а й творцем народної, національної

школи в Україні, яка, на його думку, мусить базуватися на здобутках української народної педагогіки.

Теоретичні розробки і практична діяльність К. Ушинського у другій половині XIX – на початку XX століття, як зазначав В. Курило, мали особливий вплив на розвиток педагогічної думки в Україні загалом і її східного регіону зокрема. До його послідовників належала Х. Алчевська (1841-1920) [223, с. 61]. Її педагогічні ідеї, публіцистичні й літературні праці, вчительський досвід значно вплинули на практичну діяльність школи, збагатили педагогіку України новими положеннями й думками. Право зарахувати Х. Алчевську до найбільш видатних просвітителів східноукраїнського регіону дає нам той факт, що в 1879 році вона відкрила на свої кошти єдину на всю округу народну школу для дітей у с. Олексіївка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нині – с. Олексіївка Перевальського району Луганської області). Школа давала досить високий рівень знань, і велика заслуга в цьому належала педагогічній системі, якої дотримувалася Христина Данилівна [224, с. 8].

Захоплюючись чудовими українськими піснями, поетичним словом простого народу, Х. Алчевська як високоосвічена людина добре розуміла важливість навчання дітей рідною мовою. Як і К. Ушинський, вона наполегливо захищала право народу навчатися рідною мовою. „У тому ж дусі любові до України виховувала я своїх дітей і, здається, мала успіх в цьому”, – писала вона [1, с. 459].

В умовах соціального й національного гноблення, коли царський уряд забороняв українську школу, вона навчала молодь рідною мовою, з великою повагою ставилася до геніальних синів українського народу Т. Шевченка та І. Франка, до видатного вченого О. Потебні. У школі Х. Алчевської влаштувалися свята, вечори, лекції, присвячені життю й діяльності російських і українських письменників, з читанням уривків з художніх творів, виступами артистів і музикантів. Вона згадувала, що Шевченко

посідав почесне місце в школі, започаткованій нею, багато учениць декламували його так, як не декламують справжні актори [1, с. 458].

У 1862 році Х. Алчевська заснувала Харківську приватну жіночу недільну школу, в якій була велика й добірна бібліотека. О. Мазуркевич зазначав, що в бібліотеках недільних шкіл були, незважаючи на заборону, твори Т. Шевченка, Марко Вовчок, Г. Квітки-Основ'яненка, українські пісні, „ГраMATка для українського люду” та ін. [235, с. 29].

У книзі Х. Алчевської „Що читати народові?” [2] було вміщено спеціальний розділ „Видання для народу українською мовою”. Тут рекомендувалися твори Т. Шевченка, І. Котляревського, П. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, П. Мирного, Ю. Федьковича, П. Грабовського, а також 300 найкращих українських пісень. З цього приводу В. Курило підкреслював, що Х. Алчевська добре розуміла важливість художньої літератури для інтелектуального й морального розвитку своїх учнів [223, с. 63]. Вона також виховала й згуртувала чудову плеяду прогресивних педагогів – справжніх народних учителів, самовідданих просвітителів трудящих й сприяла тому, що досвід просвітньої роботи в східноукраїнському регіоні набув світової популярності [Там само, с. 9].

Значно вплинув на розвиток педагогічної думки в Україні в другій половині XIX ст. культурно-освітній і громадсько-політичний діяч І. Франко (1856-1916), який у публіцистичних працях і художніх творах значне місце відводив проблемі національної освіти й виховання, аналізу історії освіти, школи, народної педагогіки. Світогляд і педагогічні погляди І. Франка склалися крізь призму світобачення рідного народу, мудрості народної педагогіки, ідей вітчизняних світочів розуму К. Ставровецького, І. Вишенського, Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, О. Потебні, М. Драгоманова. Він цікавився публікаціями відомих українських педагогів Х. Алчевської, І. Бартошевського, Б. Грінченка, О. Духновича, С. Русової, Є. Желхівського [233, с. 246].

Виступаючи за українську національну школу, І. Франко боровся за створення шкільних підручників, які б мали не лише високий педагогічний рівень, а й були пройняті українознавчим характером і національним духом. Він висловив чимало критичних зауважень щодо тодішніх шкільних підручників. „Наші шкільні підручники, – зазначав він, – знов-таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині режимові, переважно неоригінальні, основані на перестарілих педагогічних принципах, а деякі надто-таки далекі від рівня сучасної науки ...” [392, с. 408–409]. Критика І. Франка стосувалася й методів навчання та виховання. Він вважав, що науки в наших школах розкладені „крайне непедагогічно” [393, с. 193]. Особливо незадовільним було тут вивчення української мови та літератури, фольклору. В гімназіях, а також в університетах домінували зубріння і муштра.

Велику шану віддавав культурно-освітній діяч рідній мові, літературі, етнографії та фольклористиці. Значне місце у своїй педагогічній діяльності відводив родинному вихованню дітей, бо, на його думку, родина – це осередок народу, його дух і характер. Саме в родині, уважав І. Франко, виховують любов до батьківщини, пошану до батьків, рідної мови, народних звичаїв і традицій [183].

Як бачимо, педагогічні погляди Івана Франка ґрунтувались на ідеях української народної педагогіки й слугували надійною основою для відродження й розвитку національної освіти й виховання.

С. Русова (1856 – 1940) прагнула утвердження в Україні високої національної свідомості, пошани до духовних цінностей свого народу. Національне відродження України вона органічно пов’язувала з розвитком рідної мови, національної системи виховання на всіх її ланках, розвитком національної школи. „Щаслива та нація, – писала вона, – яка має змогу утворити у своїй державі національну школу для всієї людності; вона сміло може дивитися на своє майбутнє: національна освіта дасть їй змогу посилити свої економічні можливості і широко розвинути культурні творчі сили” [321, с. 85].

С. Русова була переконана, що відродження нації починається з виховання дитини, в якому має враховуватися національний характер і задовольнятися українська душа. На думку вченої, виховуючи дитину, передусім необхідно враховувати психологію, світогляд тієї нації, представником якої вона є. Національно свідомою дитиною, вважала С. Русова, повинна вирости на рідному ґрунті, а це можливо, коли навчання в школі буде проводитися рідним словом, оскільки мова як найголовніший засіб розвитку розуму дає певні уявлення, що зливаються з розумінням самої речі. Мова повинна бути простою, ясною, як просте ще мислення дитини, але вона мусить бути красивою. В національній школі мова мусить стояти на чолі так званого гуманітарного навчання й виховання [321, с. 83]. Відсутність виховання рідною мовою С. Русова вважала однією з найбільших перешкод для розумового розвитку дитини. У школі, де відсутня рідна мова як основа навчання, діти ростуть заляканими, боязкими, з почуттям ганьби за свою національність. Із тих, хто закінчив таку школу, на думку С. Русової, виходять розумово й морально скалічені люди, що соромляться свого походження. „І педагогіка, і психологія, і життєві вимоги, – наголошувала вона, – сходяться в такому основному положенні: наука може бути засвоєна тільки на рідній мові, тільки рідна мова може пробурити свідомість народних мас і викликати в них допитливість, віру в свої розумові сили” [321, с. 72].

Національне відродження України С. Русова органічно пов'язувала не тільки з розвитком національної системи виховання, а й зі створенням такого середовища, яке б сприяло розвитку в дітей та молоді національних почуттів. Тому значну роль вона відводила родині, сімейним і національним традиціям. У сім'ї С. Русова вбачала основу розвитку дитячого мовлення, великого значення в цьому процесі надавала ролі батьків, особливо матері.

Значний внесок у розвиток вітчизняної педагогічної науки, української етнопедагогіки зробив Б. Грінченко (1875-1938), який присвятив життя учительській справі й народові. Народну педагогіку, мораль, рідну мову, фольклор, родину він вважав основними рушійними факторами формування таких рис, як

патріотизм, гуманність, доброзичливість, чесність, гідність. Як і К. Ушинський, Б. Грінченко обґрунтовував необхідність навчання рідною мовою та право народу на національну школу [47, с. 6].

Ґрунтуючись на принципі природовідповідності, педагог наголошував на необхідності навчання дітей рідної мови, бо, на його думку, школа має навчати природної мови, розвивати її, щоб остання стала досконалим засобом духовного життя, формування й розвитку думки. „Треба, щоб по наших школах, – писав він, – учіння велося нашою українською мовою, тією, якою наші діти говорять у своїй хаті з батьком-матір’ю. Треба, щоб українською ж мовою були й книжки до науки, та не до самої шкільної науки, а щоб усякі наукові книги були нашою мовою, щоб кожен і мало вчений чоловік легко їх розумів і міг придбати з них собі якомога більшої користі” [47, с. 8].

Працюючи вчителем у с. Олексіївка, Б. Грінченко старанно збирав і вивчав місцеві традиції, народні пісні, щедрівки, колядки, відновлював народні звичаї. Саме тут розпочалась робота над оригінальним підручником для першого класу „Граматиною української мови” [46]. В основу цього підручника було покладено багатющий дидактичний матеріал, який і сьогодні викликає захоплення. Тут переважають жанри української народної творчості: прислів’я, приказки, загадки, казки, дитячі пісеньки. У цьому підручнику автор реалізує свою ідею національної школи.

У підручнику „Рідне слово. Українська читанка” (1917 р.) Борис і Марія Грінченки [48] досить повно подають різноманітні фольклорні жанри (особливу увагу приділяють пісенним: колядками, щедрівками, веснянкам та ін.). Автори пропонують після кожного уроку завдання: записати й розповісти про певний жанр народної творчості своєї місцевості. Активно збираючи та вивчаючи народну творчість, Б. Грінченко залучав до цієї справи і своїх учнів. Результати досліджень відображено у своєрідному журналі народної мудрості „Думка”, який він випускав разом з юними дослідниками.

Значне місце в педагогічній творчості Б. Грінченка відводив ролі народного вчителя, який, на його думку, повинен не тільки навчати любити свій народ, свою Батьківщину, а й мусить добре познайомитися з історією рідного народу, з історією освіти України. Учителям треба знати й сьогочасне становище українського народу – його життя, побут, потреби не тільки в справах просвітницьких, але й у всіх інших [45, с. 48].

У другій половині XIX – на початку XX століття завдяки зусиллям видатних українських педагогів, письменників і громадських діячів К. Ушинського, Х. Алчевської, І. Франка, С. Русової, Б. Грінченка та багатьох інших у вітчизняній педагогічній думці парадигмального статусу набуває ідея народності виховання. Саме вона була основою обґрунтування моделі національної школи – школи для народу з навчанням рідною мовою, з використанням народних традицій виховання.

Зауважимо, що в цей період педагогічна думка в Україні розвивалася в складних умовах посилення соціального, політичного й національного гноблення та одночасного зростання революційної боротьби трудящих мас, активізації національно-визвольного руху. Імперіалістична політика російського самодержавства надзвичайно загострила суперечності й у галузі освіти та школи.

Аналіз спеціальних студій засвідчив, що російське самодержавство переслідувало культуру, мову численних національних меншин, заперечувало їх право на самовизначення й розвиток. Ще з кінця 1782 р., одразу ж після скасування Гетьманщини й знищення залишків української автономії, розпорядженням Катерини II українські школи швидко були переведені на російські навчальні програми. Значно посилювалися репресії щодо української мови в другій половині XIX століття. У 1862 р. були закриті недільні школи, наступного року – заборонено друкування науково-популярних книжок українською мовою. У „Положенні про початкові народні училища” 1864 р. зазначалося, що навчання в усіх початкових школах має здійснюватися лише російською мовою. Політика репресій щодо

української культури і мови посилилась і за міністра Д. Толстого. У 1876 р. був виданий закон про цілковиту заборону української мови не лише в школах, а й у суспільному житті [321, с. 9]. Однак репресії, що поширювались на той час, не могли зупинити пробудження національної самосвідомості української інтелігенції та прагнення в неї розвивати рідну мову, культуру, національну школу. В багатьох містах України виникають гуртки, так звані „громади”, у яких зосередилися значні інтелектуальні сили. Вони сприяли розвиткові національної свідомості, проводили культурно-просвітницьку роботу серед народних мас: організовували недільні школи, пропагували й видавали українську літературу, вивчали історію народу, побут і звичаї, збирали фольклор.

Найвпливовішою і найчисленнішою була Київська громада, яка об'єднала видатних діячів культурного й громадського життя В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Лисенка, О. Русова, М. Старицького, П. Чубинського. У Харкові відроджується „Товариство грамотності”, яке розповсюджувало книги з-поміж народу. Програма видавничого комітету товариства містила кілька комплексів: художньо-белетристичний, історичний, географічний, природничий, прикладний. Очолювали комітет у різний час професори Д. Багалій і В. Данилевський. Секретарем була обрана С. Русова, яка працювала на цій посаді впродовж усього існування видавничого комітету. Значне місце посідали книги для народного читання [321].

На початку ХХ ст. помітну роль у поширенні педагогічних ідей, досвіду народного виховання й роботи позашкільних закладів відіграла преса. У цей період завдяки зусиллям „Просвіти”, земств та інших організацій засновують періодичні видання, на сторінках яких широко обговорювали питання народної освіти. У 1910 році виходить перший українськомовний педагогічний журнал „Світло”, який швидко набув популярності. У ньому основну увагу було зосереджено на проблемі творення національної системи виховання й навчання. Журнал ознайомлював

освітянську громадськість зі здобутками світової педагогічної думки, систематично здійснював огляди російських педагогічних журналів, інформував про події в учительському житті. У 1914 році видання українськомовної преси було заборонено. Загалом існування багатьох українських періодичних видань було нетривалим: виходило лише кілька номерів. Після спаду революційної боротьби та з початком реакції майже всі українські журнали припинили своє існування.

У період національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. в освіті України відбулися суттєві зрушення. Проголошення української державності, бурхливий розвиток української культури значно вплинули на процес становлення національної системи освіти.

У березні 1917 року була створена Українська Центральна Рада, а також Генеральний секретаріат освіти на чолі з І. Стешенком. До складу секретаріату освіти ввійшла й С. Русова, яка очолила відділи дошкільного виховання й позашкільної освіти. І. Стешенко був палким прихильником національної освіти і вважав, що школа має бути національною і за формою, і за змістом (навчання рідною мовою, поглиблене пізнання навколишнього середовища, національне виховання). На його думку, усі народності, які живуть в Україні, повинні знати її мову, літературу, географію та історію, тобто українознавство має бути обов'язковим для всіх шкіл України [352, с. 186].

5-6 квітня 1917 р. було проведено перший Всеукраїнський з'їзд учителів, який прийняв рішення про утворення Всеукраїнської вчительської спілки на чолі з С. Русовою. 13-15 серпня 1917 р. відбувся Всеукраїнський професійний учительський з'їзд, під час якого було складено план націоналізації освіти та організації українського вчителства. Було акцентовано, що школа має бути національною за формою та змістом, тобто навчання в ній слід вести рідною мовою; учні мають глибоко пізнавати рідне фізичне й соціальне оточення [257].

Незважаючи на всі труднощі, уже в 1917 році було розроблено концепцію національної школи, план широкої українізації освітньої системи. Формування системи шкільної освіти в період правління Центральної Ради проходило помірковано, без поспіху, з розрахунку на кілька років. Уряд Української Народної Республіки, проводячи шкільні реформи, спирався на авторитет видатних учених, письменників, педагогів, психологів [170, с. 97].

Протягом правління гетьмана П. Скоропадського, що встановилося у квітні 1918 року, міністерству освіти, у якому продовжила роботу С. Русова, вдалося значно розширити шкільну мережу. Дослідники відзначають, що за гетьманату освітня й культурна діяльність значно активізувалась. З квітня до грудня 1918 року було відкрито університет у Кам'янці-Подільському, Український народний університет у Києві перетворено на державний, у всіх українських університетах створено кафедри української мови, літератури та історії, на базі Українського Наукового товариства в Києві 14 листопада 1918 року відкрито Українську Академію наук, засновано Український державний театр, державну драматичну школу, Національну галерею, Національну капелу, створено навчальні заклади для підготовки вчителя [352, с. 191]. У цей час почав діяти закон про обов'язкове вивчення української мови й літератури, пріоритетне місце в змісті освіти посідали предмети, вивчення яких давало б змогу оволодіти основами національної культури: рідна мова, історія, географія та природознавство України.

Активна освітня політика проводилася після відставки уряду П. Скоропадського в грудні 1918 року й відновлення УНР на чолі з Директорією. Міністром освіти стає видатний педагог, організатор освіти й української науки І. Огієнко, який був прихильником ідеї національного виховання. Міністерство підготувало план єдиної школи України, що ґрунтувався на прогресивних педагогічних ідеях: національний характер школи; забезпечення можливості всім без винятку учням здобути загальну освіту відповідно до своїх здібностей; виховання активності, ініціативи й творчих здібностей учнів; ініціатива шкільних педагогічних рад в організації

навчально-виховного процесу. Директорія вжила заходів щодо децентралізації освіти [296, с. 22].

Можна констатувати, що в період національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр., незважаючи на воєнні умови, у край тяжкий матеріальний стан країни, усебічне обґрунтування отримала концепція національної школи, що ґрунтувалася на прогресивних педагогічних ідеях того часу, передбачала суттєві демократичні перетворення в шкільній справі й орієнтувалася на розвиток дитини, її природних сил і здібностей. Реалізація ідеї національної школи була неможлива без використання надбань народної педагогіки.

У 1920 році в Україні встановлюється радянська влада й розпочинається політизація школи, повне підкорення її інтересам партії й держави. Разом із тим у прийнятому президією Всеукраїнського ЦВК „Кодексі законів про народну освіту в УРСР” (1922) зазначалося, що влада бачить „у безперешкодному розвитку національних культурних форм (мова, література, мистецтво) могутній засіб залучення трудящих мас міста й села до світової культури” [202, с. 465]. Українська мова разом із російською визнавалася такою, що має загальнодержавне значення, і закон ставив за обов’язок вивчати її в усіх навчально-виховних закладах України.

Зауважимо, що з 1920 по 1928 рік в Україні існувала власна оригінальна система освіти й була проголошена політика українізації в освіті, яка стала українським різновидом так званої політики коренізації, що проводилася з метою залучення корінного населення до державного й господарського будівництва, врахування національних чинників під час комплектування кадрами партійного й державного апарату, громадських організацій.

У 1920 році було прийнято низку документів, а саме: постанову ВУЦВК від 21 лютого 1920 року „Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоросійською”, декрет РНК УСРР від 21 вересня 1920 року „Про введення української мови в школах і радянських установах”,

постанову Раднаркому УСРР від 21 жовтня 1920 року „Про введення української мови в усіх навчально-виховних закладах з неукраїнською мовою навчання”, у яких ставилось завдання забезпечити вивчення української мови в навчальних закладах усіх типів [220, с. 171–172].

У цьому ж році керівництво Наркомосу прийняло спеціальну постанову щодо практичного розв’язання проблеми українізації. Створили навіть спеціальну комісію для контролю за її виконанням [397].

Уже в 1925 р. українізація набуває повномасштабного характеру і проголошується загальнодержавною справою. Нарком освіти О. Шумський упродовж 1924-1927 рр. наголошував, що поняття „українізація” означає вивчення української мови, відродження культури. 6 липня 1927 р. приймається постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів УРСР „Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку культури”, що значно вплинула на розширення сфери вживання української мови в навчальних закладах України [301].

Як бачимо, українізація освіти повернула до життя національну школу України, у якій молодь опанувала кращі здобутки духовної культури свого народу.

На початку 30-х років в умовах сталінського тоталітаризму, уніфікації освітніх систем спостерігається поступове згортання заходів з українізації. Основна мета школи полягала у вихованні в молоді комуністичних переконань, формуванні патріотичних почуттів. 22 листопада 1933 року була прийнята постанова ЦК КП(б)У, що фактично проголошувала курс на придушення української національної культури. В умовах згортання українізації ідеї української народної педагогіки і традиції народного виховання було відкинуто, і вони майже не впливали на розвиток педагогічної думки. Ці процеси посилювалися знищенням українського селянства внаслідок штучно організованого голодомору 1932–1933 років. У 1938 році Рада народних комісарів і ЦК ВКП(б) видали постанову „Про

обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей” [5, с. 78].

У період з другої половини 30-х – до середини 50-х років етнопедagogіка в Україні зазнає різноманітних утисків, проте інтерес до надбань народного виховання не згас. Етнопедagogічна думка розвивалась зусиллями української еміграції.

Значний вплив на розвиток етнопедagogічної думки мала творчість Г. Ващенко, який усебічно обґрунтував ідеал українського виховання. На його думку, виховний ідеал повинен ґрунтуватись на загальнолюдських і національних цінностях, що є духовним надбанням українського народу. Носієм загальнолюдських цінностей (закон творення добра й боротьби зі злом, пошук правди, справедливості, визнання ідеалів любові й краси) є християнська релігія, що орієнтує людину на служіння Вищому ідеалові. Нація ж, на переконання вченого, є реальною земною спільнотою, у житті якої повинні реалізуватися абсолютні загальнолюдські цінності [24, с. 174-175].

У 30-ті роки традиції народного виховання використовував талановитий український педагог А. Макаренко (1888 – 1939). На його думку, вміння працювати, любов до праці – це найкраща спадщина, яку батьки передають дітям. Більш того, працю він розглядав як природну потребу людини й найбільш важливий фактор розвитку особистості й суспільства. „Праця, – писав він, – завжди була основою людського життя, створення благополуччя людського життя і культури. ... Тільки участь у колективній праці дає змогу людині виробити правильне ставлення до інших людей – споріднену любов і дружбу стосовно кожного працівника, обурення і засудження стосовно ледаря, людини, яка ухиляється від праці” [237, с. 223-225]. Система трудового виховання А. Макаренка передбачала відродження народних ремесел.

Важливим джерелом педагогічної теорії й практики видатного українського педагога В. Сухомлинського, чинником, що зумовив дієвість

його виховної системи, було глибоке знання народної педагогіки. Звертаючись до дітей та юнацтва, педагог наголошував, що вони повинні знати історію свого народу, в їхні душі повинні ввійти кращі народні традиції, стати святим законом [356, с. 30]. В. Сухомлинський радив учителям, батькам користуватися народною педагогікою, яка століттями діяла в українських родинах: „Людина смертна, але безсмертний народ. Його безсмертя – у наступності поколінь. Мудрість століть зберігається в книгах і нашій історії; багатства ж народної душі зберігаються в пам’яті, в серці, у вчинках старших поколінь – дідів і батьків” [356, с. 52].

У практичній навчально-виховній діяльності В. Сухомлинський використовував народну творчість – казки, оповіді, показував їх доцільність у духовному зростанні учнівської молоді. Ознак прецедентного тексту набули роздуми педагога про те, що саме завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем, а також відгукується на події та явища навколишнього світу, висловлює своє ставлення до добра і зла. Важливим також є те, що казка – благодатне й нічим незамінне джерело виховання любові до Батьківщини ..., рідної землі вже тому, що вона – творіння народу. Казка – це духовні багатства народної культури, пізнаючи які дитина пізнає серцем рідний народ [357, с. 154].

Глибокими є роздуми В. Сухомлинського про рідну мову, любов і бережливе ставлення до якої педагог називає найсвятішим громадсько-патріотичним почуттям та обов’язком кожної людини. Він нагадує про народну мудрість стосовно знання мов („скільки мов я знаю, стільки разів я людина”), проте підкреслює, що багатство, втілене в скарбах мов інших народів залишається для людини недоступним, якщо вона не оволоділа рідною мовою, не відчула її краси [357, с. 175].

Надаючи великого значення трудовому вихованню, В. Сухомлинський вважав, що найвища педагогічна мудрість полягає в тому, щоб затвердити в дитячому серці народне ставлення до праці, оскільки саме вона є не лише життєвою необхідністю, а й сферою багатогранних проявів духовного життя,

духовного багатства особистості. Виховання любові до праці, поваги до людей праці, трудових народних традицій, зазначав педагог, є першочерговим завданням школи і сім'ї [357, с. 206-209].

Можна констатувати, що теоретична літературно-педагогічна творчість і практична діяльність В. Сухомлинського сприяла не лише розвитку вітчизняної науково-педагогічної думки, а й активізації інтересу освітян до ідей народної педагогіки й традицій народного виховання.

У 70-х роках ХХ століття етнопедагогіка сформувалась як самостійна галузь педагогічної науки. Це було пов'язано з виданням у 1974 році фундаментального монографічного дослідження чуваського педагога Г. Волкова „Етнопедагогіка” [29]. У своїй книзі, що привернула увагу вчених до етнопедагогічних проблем, автор дав теоретико-методологічне обґрунтування етнопедагогіки як самостійної галузі науково-педагогічного знання, визначив її предмет, цілі, зміст, методи, прийоми й засоби. З цього часу розпочинається новий етап розвитку етнопедагогіки – науковий.

Г. Волков чітко розмежував поняття „народна педагогіка” і „етнопедагогіка”. Народна педагогіка, вважав учений, має відношення до досвіду, ідей і засобів народного виховання, етнопедагогіка – це галузь теоретичної думки, галузь науки. Свою позицію дослідник пояснює так: якби була б складена хрестоматія двох видів – з народної педагогіки та етнопедагогіки, то до першої ввійшли б твори усної народної творчості про виховання, етнографічні описи традицій, пов'язані з вихованням молодого покоління, а інша містила б уривки з творів діячів педагогічної науки про народну педагогіку і народне виховання.

Інакше кажучи, етнопедагогіку Г. Волков визначив як науку про досвід народних мас з виховання молодого покоління, про педагогічні переконання їх, як науку про педагогіку побуту, сім'ї, роду, племені, народності і нації. Етнічна педагогіка, підкреслював учений, досліджує особливості національного характеру, що склалися під впливом історичних умов

виховання, які зазнають еволюції разом з умовами життя, педагогічною культурою народу [28, с. 30-31].

У 1974 році виходить ґрунтовна праця Є. Сявавко „Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку” [365], у якій авторка на основі фольклорних, етнографічних, архівно-літературних матеріалів робить спробу вперше дослідити народне виховання в Україні в різні історичні епохи. У цій праці етнопедагогіка розглянута в тісному зв’язку з життям українського народу, з його боротьбою за соціальне і національне визволення, а також у взаємозв’язках з братніми етнопедагогіками. Є. Сявавко аналізує такі дефініції, як „народна педагогіка” та „етнопедагогіка”. На її думку, „народна педагогіка – це емпіричні педагогічні знання і сам досвід народних мас у справі виховання. Народна педагогіка знайшла вияв у народних виховних традиціях, у фольклорних творах з дидактичним змістом і спрямованістю, звичаях і обрядах, святах, якими супроводжуються найважливіші події в житті дітей і молоді, в іграх і іграшках, а також у досвіді сімейного виховання.

Поряд із терміном „народна педагогіка” вживається термін „етнопедагогіка”. Якщо під народною педагогікою прийнято розуміти емпіричні педагогічні знання, вироблені людьми незалежно від того, до якої етнічної спільноти вони належать, то поняття „етнопедагогіка” більше вказує на етнічну приналежність народно-педагогічних традицій, конкретизує, уточнює перше поняття щодо певного етносу. Етнопедагогіка відбиває народний світогляд, ґрунтується на знанні народної психології; цим зумовлюється її надзвичайно великий вплив на молоду душу” [365, с. 5].

Г. Волков вважає, що народна педагогіка й етнопедагогіка розрізняються як емпіричне й теоретичне знання; Є. Сявавко ж робить інші висновки, зазначаючи, що народна педагогіка є більш широким поняттям, оскільки не вказує на етнічну належність педагогічного досвіду, традицій, ідей, водночас етнопедагогіка вивчає виховні традиції конкретної етнічної групи. Г. Комарова, навпаки, вважала, що „етнопедагогіка” є більш широким

поняттям, ніж „народна педагогіка”. Авторка пояснювала це тим, що етнопедагогіка як наука розкриває закономірності соціалізації особистості й акцентує свою увагу на етнічній специфіці цього процесу в різних суспільствах і культурах, тобто досліджує всю систему соціалізації особистості [205, с. 212]. Народна ж педагогіка, на думку дослідниці, вивчає лише процес виховання, який є складником системи соціалізації.

Е. Христова зосередилась на визначенні поняття „народна педагогіка” й наполягала на важливості розгляду ще двох близьких за значенням понять – „педагогічна народна культура” та „педагогічна традиційно-побутова культура” [396, с. 104].

У другій половині ХХ століття в Україні проблеми української народної педагогіки та її місце у вихованні і навчанні дітей досліджував М. Стельмахович, якого можна вважати одним із творців української етнопедагогічної наукової школи. Серед його послідовників та однодумців слід згадати О. Вишенського, Т. Завгородню, П. Лосюка, Р. Скульського, Б. Ступарика, М. Чепіль.

М. Стельмахович уперше ввів у науковий обіг поняття „українська народна педагогіка” та „українська етнопедагогіка”. Особливе значення для української науки мала його праця „Народна педагогіка” (1985) [338, с. 173]. Учений виходив з того, що українська народна педагогіка – це система емпіричних педагогічних знань, засобів, принципів і вмінь, вироблених і застосовуваних українцями в навчанні та вихованні молодого покоління. Українська етнопедагогіка – є наукою про українську народну школу, тобто про досвід українського народу щодо виховання молодого покоління, про педагогічні погляди народу; наука про педагогіку побуту, родини, українців [233, с. 37-42].

У 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття в Україні спостерігається значне підвищення ролі етнічності в суспільних процесах, відродження інтересу до етнічної ідентичності, мови, культури, звичаїв, традицій на фоні зростаючої інтернаціоналізації економічного та соціально-політичного

життя, глобалізації людської діяльності. Розгорнулася широка робота з реформування змісту освіти й виховання, наповнення його культурно-історичними надбаннями українського народу, формування поваги до історії рідного народу. Значного розмаху в нашій країні набув рух за впровадження здобутків української етнопедагогіки, українознавства в навчально-виховний процес у загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах. Учені-педагоги зосереджуються на ретельному дослідженні народної системи виховання, яка зароджувалась, розвивалась та згодом викристалізувалась у велику педагогічну мудрість – народну педагогіку [233, с. 60].

У педагогічній літературі кінця XIX – початку XX століття також виокремилися різні підходи до тлумачення понять „народна педагогіка” та „етнопедагогіка”.

О.В. Сухомлинська в статті „Деякі питання етимології педагогічного знання” [360] підкреслювала, що поняття „народна педагогіка” вийшло на передній план теоретичної педагогіки і виховної практики завдяки культурно-політичним і соціально-ідеологічним реаліям. Вона вважає, що визначення поняття „народна педагогіка”, яке дав Г. Волков, не повне і спирається на трактовку цього поняття, запропоновану в „Українському педагогічному словнику” С. Гончаренка [38]. У цьому виданні народна педагогіка розглянута як галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду виховання, відповідних засобів, умінь і навичок виховання й навчання. Народна педагогіка включає фольклор та етнографічні матеріали, виховні традиції, ігри та іграшки, свята, сімейне виховання тощо [360, с. 7].

У педагогічній літературі, – зазначає О. Сухомлинська, – поняття „народна педагогіка” й „етнопедагогіка” часто не диференціюють й розглядають як синонімічні. На основі аналізу наукової літератури дослідниця дійшла висновку, що народну педагогіку слід розглядати як сукупність емпіричних знань, а етнопедагогіку – як науку про народну педагогіку [360, с. 2-3].

Упродовж останніх двох десятиліть етнопедагогіка перетворилась у самостійну галузь науки, що має свій предмет, сутність, зміст і методологію.

Предметом української етнопедагогіки є народна педагогіка, народне виховання, а її методологічна основа, за визначенням М. Стельмаховича, складається з трьох компонентів: національного, транснаціонального й українознавчого [341, с. 41–43].

Характеризуючи методологію етнопедагогіки, М. Стельмахович спирається на філософські положення про антропоцентризм (людина в центрі всього буття, цілого світу); триступеневий розвиток знання (перший – найнижчий – чуттєве знання, що спирається на зовнішні відчуття і має своїм предметом явища видимого світу; другий – знання законів, загальних типів, що виявляються в окремих речах; третій – найвищий ступінь – це пізнання ідей, і, зокрема найгуманнішої з них – ідеї Блага); градацію благ (передусім прагнути до благ духовних, а потім матеріальних і тілесних); взаємовідносини між національним і вселюдським; органічний зв'язок людини з природою, що забезпечує збереження й примноження в природі природного, а в людині – людського та інші [341].

До системи методологічних засад української етнопедагогіки М. Стельмахович відносить філософсько-світоглядні позиції видатних вітчизняних педагогів, зокрема Х. Алчевської, І. Бажанського, І. Бартошевського, Г. Ващенко, А. Волошина, Б. Грінченка, Ю. Дзєровича, О. Духновича, Б. Заклинського, Т. Лубенця, О. Макарушки, К. Ушинського, С. Русової, С. Сірополка, методологічні положення сучасної фольклористики, етнографії й етнології (про поліфункціональність рідної мови й фольклору, колективний характер народної творчості, трансмісію традиційних форм виховання і механізм передачі етнокультурних традицій у цьому процесі, вплив конфесійного фактора, співвідношення між народним, національним і загальнолюдським). Методологічною основою української етнопедагогіки є українознавство, що інтегрує всі науки про Україну й українство. Українознавство на всіх етапах розвитку було органічною

формою людино-, націє- та державотворення. Українознавство є формою пізнання і виховання, має бути складником усіх ланок формування характерів (ідеалів, світогляду) та освіти.

М. Стельмахович обґрунтував структуру української етнопедагогіки, до складу якої входять п'ять провідних компонентів:

1. Українське родинознавство (фамілологія) – народна мудрість і досвід зі створення, збереження і розвитку міцної, здорової, щасливої сім'ї та її значення в долі людини, народу, держави.

2. Українське народне дитинознавство – чітка система психолого-педагогічних знань про дітей, погляди українців на дітей як майбутнє народу, нації, утвердження їхньої вічності.

3. Народна родинна (батьківська) педагогіка – частина української виховної мудрості, центральними питаннями якої є головні засади сімейного життя і виховання (людяність, моральність, багатогранна духовність); стосунки в родині, авторитет і приклад батьків, їхні обов'язки стосовно дітей, сутність і особливості виховного впливу членів сім'ї, статус батька, матері, дідуся, бабусі; виховання в дітей відчуття роду, народу, нації; традиції, звичаї виховання в сім'ї, підготовка дітей до шлюбу та сімейного життя, ставлення до сиріт, осуд батьків, які не виховують дітей.

4. Українське народне навчання – народні знання з різних галузей життя і діяльності, шляхи і джерела здобуття знань, принципи народного навчання, народні традиційні форми навчання, стимулювання пізнавальних інтересів, умінь і можливостей дітей, умови трансформування знань в якості особистості.

5. Українська педагогічна деонтологія – частина народної педагогіки, вироблені народом етичні норми про виховні обов'язки батьків перед дітьми [341].

В. Євтух та ін. у навчальному посібнику „Етнопедагогіка” зазначають, що поняття „етнопедагогіка” й „народна педагогіка” не синоніми, і вважають, що друге є предметом вивчення першого [175, с. 25]. З-поміж

структурних компонентів української етнопедагогіки В. Євтух, на відміну від М. Стельмаховича, замість педагогічної деонтології виділяє національну деонтологію (від грецького „деонтос” – потрібне, обов’язкове) – вчення про обов’язкове, необхідне у вихованні дітей, тобто перелік тих рис, які слід виховати у молодого покоління (громадянськість, патріотизм, працелюбність, охайність). Свої уявлення про необхідне й, з іншого боку, недопустиме народ сформував у вигляді чітких антитез, що й стали виховними дороговказами: „добро – зло”, „правда – брехня”, „честь – ганьба”, „працьовитість – неробство” та інші [175, с. 36].

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що в науково-педагогічній літературі для відображення ідей, традицій, практичного досвіду, засобів народного виховання використовують терміни „народна педагогіка” й „етнопедагогіка”. Осмислення й узагальнення надбань народного виховання розпочалося вже в Київській Русі. У видатних пам’ятках давньоруської літератури („Повчання” Володимира Мономаха [255], „Слово о полку Ігоревім” [330] та ін.), „Руській Правді” [211], українських літописах наголошено на необхідності дотримання народних чеснот і норм християнської моралі. Злет української народної педагогіки спостерігається в козацьку добу, коли сформувалась козацька педагогіка як виразник найвищого піднесення українського національного духу.

Значний внесок у теоретичне оформлення ідей народного виховання зробив видатний український філософ Г. Сковорода, а також відомі українські педагоги, письменники, діячі освіти XIX – початку XX століття, зокрема О. Духнович, К. Ушинський, Х. Алчевська, І. Франко, С. Русова, Б. Грінченко та багато інших. Завдяки зусиллям їх у вітчизняній педагогічній думці парадигмального статусу набуває ідея народності виховання, яка й стала основою для обґрунтування моделі національної школи. Важливим чинником розвитку й поширення ідей народного виховання наприкінці XIX – на початку XX століття був громадський рух і преса.

У період національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. надбання української народної педагогіки використовували для обґрунтування концепції школи, яка передбачала суттєві демократичні перетворення в освіті й орієнтувалася на розвиток дитини, її природних сил і здібностей.

У 20-х – на початку 30-х років політика українізації освіти, яку проводила радянська влада, сприяла певному розвитку національної школи в Україні, створювала сприятливі умови для залучення дітей і молоді до кращих здобутків духовної культури свого народу. Проте вже на початку 30-х років в умовах сталінського тоталітаризму, уніфікації освітніх систем політику українізації було згорнуто й школу стали розглядати як провідний чинник виховання в молоді комуністичного світогляду. З цього моменту аж до середини 50-х років українська народна педагогіка й етнопедагогічна думка витісняється на периферію педагогічного дискурсу, хоча й здобуває певного розвитку в педагогічних концепціях діячів освіти української еміграції (Г. Ващенко) і творчості видатних українських педагогів цього часу А. Макаренка та В. Сухомлинського.

У 70-х роках ХХ століття етнопедагогіка виокремлюється в самостійну галузь педагогічного знання й розпочинається власне науковий період в її розвитку. В роботах чуваського педагога Г. Волкова, українських дослідників Є. Сявакко, М. Стельмаховича було визначено поняття „народна педагогіка” й „етнопедагогіка” й розгорнуто охарактеризовано їх.

У 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття із здобуттям незалежності в Україні спостерігається розвиток етнопедагогічної теорії, розмаху набуває рух за впровадження здобутків української етнопедагогіки, українознавства в навчально-виховний процес у загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах.

Методологічне значення для дослідження етнопедагогічних основ роботи загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-ті роки ХХ століття мають деякі теоретичні положення стосовно етнопедагогіки, сформульовані українськими вченими. По-перше, для визначення сутнісних

характеристик поняття „етнопедагогіка” його треба співвіднести з близьким за значенням, але не тотожним поняттям „народна педагогіка”. Народну педагогіку ми будемо розглядати як сукупність емпіричних знань, народного досвіду виховання, а етнопедагогіку – як науку про народну педагогіку (О. Сухомлинська). По-друге, етнопедагогіка є самостійною галуззю науково-педагогічного знання, що досліджує сукупність нагромаджених і перевірених практикою емпіричних знань, умінь, навичок і поглядів українського народу в галузі виховання, що передаються з покоління в покоління. Вона має власний предмет – українську народну педагогіку, її специфіку, виникнення, розвиток, сучасний стан, місце в житті народу, роль у розвитку педагогічної культури людства – і свої завдання. По-третє, етнопедагогіка тісно пов’язана із суміжними науковими дисциплінами (педагогікою, віковою й педагогічною психологією та ін.), тобто має міждисциплінарний характер і розв’язує свої завдання, застосовуючи методи загальної педагогіки, а також етнографічні, археологічні, етнолінгвістичні, соціологічні методи. По-четверте, етнопедагогіка збагачує сучасну академічну педагогічну науку народними гуманістичними ідеями, відшліфованими тисячоліттями вимогами до особистості, величезним обсягом інформації й поза її ідеями повноцінний розвиток вітчизняної науки про виховання не можливий.

1.2. Чинники й особливості формування етнопедагогічних традицій у східноукраїнському регіоні в 60-90 рр. ХХ століття

Кожен народ, кожна нація має своєрідний і неповторний характер, своє національне обличчя, систему поглядів та уявлень, власний творчий доробок, особливості й відмінності, характерні для того чи того регіону країни. У характері народних традицій людей, які проживають у різних регіонах України, є багато спільних і відмінних рис та елементів у культурному середовищі, народних традиціях тощо. У зв’язку з цим виникає питання: які

саме регіональні особливості, що, як правило, закорінюються у зв'язки з природою чи сягають в історичне минуле, впливають на формування своєрідних і неповторних рис людини – мешканця певного регіону. Відповідь на поставлене запитання потребує всебічного аналізу окремих груп чинників, що зумовлювали процес формування етнопедагогічних традицій східноукраїнського регіону.

Україна розташована в Східній Європі, межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною на заході, Румунією і Молдовою – на південному заході, Білоруссю – на півночі і північному заході, з Російською Федерацією – на сході і північному сході. На півдні територія України виходить до Чорного й Азовського морів. До складу України входять Автономна Республіка Крим, 24 адміністративні області та Київ і Севастополь як міста центрального підпорядкування [194].

У процесі історичного формування українського народу і його етнічної території, залежно від природних умов, характеру і способу господарських занять населення, особливостей побуту і традиційної культури, виділяють окремі етнографічні регіони. Нині прийнято виокремлювати шість історико-етнографічних регіонів України: Наддніпрянщина, Поділля, Середня Слобожанщина, Полісся, Карпати, Південь, однак слід зазначити, що між етнографічними районами України не існує чітких меж, тому такий поділ має умовний характер [219, с. 25].

Н. Лисенко зазначає, що історико-етнографічний регіон – це етнотериторіальне утворення в межах розселення певного етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви зафіксовані в історичних документах, крайовій символіці та історичній пам'яті людей. Дослідниця також наголошує, що культура й побут українців разом зі спільними загальнонаціональними особливостями зберігають багато власних місцевих специфічних рис. Творення унікальної народно-традиційної соціокультури в Україні тривало багато століть. За цей час українці у складних умовах етнічного розчленування та багатовікового

поневолення виробили особливу систему звичаїв, вірувань, моральних, правових, естетичних самобутніх форм, які забезпечили життєдіяльність і духовні потреби етносу. Внутрішнє етнографічне районування властиве кожному народу [362, с. 171].

Східна Україна (Слобожанщина, в минулому „Дике поле”) охоплює східну частину України – теперішні Харківську, південно-східну частину Сумської, північно-східні райони Дніпропетровської, східні – Полтавської, північні – Донецької, Луганської областей і суміжні західні райони Білгородської і Воронежської областей, які тепер входять до складу Росії [174, с. 127-128].

Грунтовно досліджуючи становлення й розвиток системи освіти та педагогічної думки на сході України в ХХ столітті, В. Курило розглядає територію Донецької та Луганської областей як єдиний східноукраїнський регіон. Автор вважає, що Донецька та Луганська області мають специфічні риси, які відрізняють їх від інших регіонів України, і єдині для них спільні риси. За своїми характеристиками вони значно відрізняються від сусідньої Харківської області. Їм притаманні специфічні особливості ландшафту, наявності корисних копалин, структури та спрямованості промисловості, рівня культурно-освітнього потенціалу тощо. На думку науковця, виділення східноукраїнського регіону дає змогу розглянути його як конкретне соціальне середовище, у якому відбувається соціалізація та індивідуалізація особистості, як певну сукупність умов і засобів вирішення завдань освіти, як „поле”, на якому функціонує система загальної та професійної освіти, як єдиний освітній простір [223, с. 8-9].

В етнопедагогіці є різні підходи до виділення чинників і класифікації їх. Чинник (від лат. *factor* – що робить, виробляє) – рушій, причина, істотна обставина у певному процесі чи явищі [362, с. 67].

Досліджуючи народну педагогіку, Н. Лисенко виділяє такі чинники, що впливали на її формування:

- глобальні, світові чинники (проблема війни й миру, екологічні катастрофи, втрати цивілізацій);
- соціальні (політичні, економічні, культурні, медичні, освітні) умови життя суспільства й держави;
- регіональні (чинники впливу на розвиток у конкретних містах, селищах, мікрорайонах);
- конкретно-особистісні (безпосередньо з якими стикається особа) [362, с. 67].

Цікавою, на наш погляд, є стаття В. Карлової „Основні фактори формування і розвитку національної самосвідомості” [197], у якій на основі аналізу наукових підходів до розуміння факторів, що впливають на формування національної самосвідомості, авторка розділяє їх на кілька груп. Ураховуючи, що в національній самосвідомості поєднані образи минулого, сучасного й того, чого прагне нація, чинники формування самосвідомості, на думку В. Карлової, можна розділити на: умовно-статичні, тобто ті, що існували в минулому; умовно-динамічні, що діють у реальному часі й впливають на формування і розвиток свідомості й самосвідомості нації в сучасних умовах, та очікувані в майбутньому.

Чинники, що впливають на формування національної самосвідомості, вважає дослідниця, можна поділити на первинні та вторинні. До первинних (переважно матеріальних) належить розташування території, яку населяє спільнота, природно-ресурсне середовище, історичне минуле (історичні події). Це об’єктивні чинники, що існують незалежно від ситуації та волі людей (проте можуть бути інтерпретовані по-різному). Вторинні (нематеріальні) чинники, що постають як результат дії первинних, мають переважно суб’єктивний характер і визначають інтерпретацію первинних. До них належать архетипи, ментальність, міфи, національний характер, історична пам’ять, духовна культура, цінності народу [197].

Узявши за основу особистісний аспект національного буття, чинники можна розділити на суб’єктні, пов’язані із соціальними і психологічними

особливостями індивіда (суб'єкта), який усвідомлює певні події, ідеї, теорії, цінності, і об'єктні, що стосуються усвідомлення індивідом певного об'єкта (наприклад, державотворчі процеси, нація, етнос, національний лідер) і відповідної інтерпретації крізь призму власних світоглядно-ціннісних орієнтацій; комунікативні, зумовлені процесом розуміння певних об'єктів та оцінки їх; ситуативні, зумовлені соціальним, економічним або політичним контекстами сприйняття відповідних цінностей, ідеалів, образів, тощо.

В. Карлова підкреслює, що чинники формування національної самосвідомості взаємозумовлені й ієрархічно структуровані. У зв'язку з цим вона виділяє групу базових чинників, що формують ядро національної самосвідомості й забезпечують ідентифікаційну основу національної спільноти, тобто репрезентацію та впізнаваність нації в міжнародному середовищі. До них належать зовнішні чинники, що об'єктивно істотно впливають на всі сфери буття національних держав незалежно від чиїхось суб'єктивних бажань, та внутрішні чинники, які суттєво впливають на формування національної самосвідомості суспільства (важливе місце належить національно-державницькій ідеології) [197].

Привертає увагу робота О. Березюк, у якій охарактеризовано основні чинники української етнопедагогіки. Авторка зазначає, що складові народознавства (мова, культура, традиції, мораль, фольклор, народні ігри, народна іграшка тощо) правомірно розглядати і як чинники етнопедагогіки, за допомогою яких реалізуються цілі й завдання національного виховання [10, с. 6].

Проведений аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що під етнопедагогічними чинниками слід розуміти рушійні сили етнопедагогічних процесів, тобто сукупність причин, що зумовлюють формування етнопедагогічних традицій населення певної території.

Як ми зазначали вище, існує кілька класифікацій чинників, що впливають на етнопедагогічні процеси (залежно від обраних підстав). Науковці намагались охарактеризувати сукупність чинників, які дають змогу

визначати територію Донецької та Луганської областей як єдиний східноукраїнський регіон. С. Фатальчук розглядав східноукраїнський регіон як особливий соціальний і географічний простір, у якому відбувається соціалізація людини, формування, збереження і трансляція соціокультурних норм життя. Цей регіон сформувався, на думку дослідника, під впливом таких географічних і соціальних чинників: історико-культурологічних (схожість історичного і культурного розвитку); природно-географічних (місцезросташування, ідентичність ландшафту, кліматичних умов); соціально-географічних (значна віддаленість областей від центральних регіонів країни, більша щільність населення порівняно з іншими регіонами); соціально-демографічних (поліетнічний склад населення, спільні міграційні процеси); соціально-економічних (спільна направленість структури промисловості). Виділення Донецької і Луганської областей у східноукраїнський регіон дозволить розглянути їх як конкретне соціокультурне середовище, що має єдиний освітній простір, у якому відбувається соціалізація людини [387, с. 5].

Загалом погоджуємося з підходом С. Фатальчука до виокремлення сукупності чинників, що вплинули на формування східноукраїнського регіону, проте вважаємо за необхідне внести деякі уточнення й корективи.

Ми дійшли висновку, що в контексті нашого дослідження найбільш доцільним є поділ чинників, які впливають на формування етнопедагогічних традицій, на дві групи (залежно від джерела впливу): об'єктивні й суб'єктивні. До об'єктивних чинників належить увесь комплекс суспільно-історичних реалій, які визначають спосіб життя народу. Група об'єктивних чинників містить різні аспекти територіальних відмінностей в умовах життя населення. Такі чинники можна назвати чинниками-умовами. Об'єктивні чинники можна поділити на дві групи: природні й суспільні. До природних чинників відносимо природно-географічні та екологічні.

Безперечним є той факт, що природно-географічні умови прямо і опосередковано впливають на людей та їхню життєдіяльність. Вони

впливають на щільність населення, народжуваність, поширеність тих чи тих видів праці, на стан здоров'я, деякі хвороби. Географічні умови змушують людей до подолання об'єктивно існуючих труднощів або полегшують їхню працю і господарський розвиток.

Географічне положення зумовлює значні відмінності у поглядах на світ, життя, сутнісні поняття. На ранніх етапах формування етнічних груп саме цей чинник відіграє вирішальну роль під час виникнення первісних вірувань, які згодом переходять у систему народної міфології.

Відмінності в географічному положенні різних народів пояснюють різницю в ставленні їх до одних і тих же явищ і речей. Географічне положення впливає на особливості клімату (який може значно відрізнятись навіть в межах однієї географічної широти), а відтак – на особливості річних циклів, їх тривалість. Це теж формує певні уявлення про світ, створюючи систему обрядів, присвячених зустрічі чи проводам пір року та пов'язаних з цим змінами у житті людей [225].

Д. Багалій, який досліджував історію слобідської України, зазначав, що значний вплив на заселення Слобожанщини мали річки, які належали до Дніпровського й Донського водозборів. Вони були звичайними шляхами для розселення людей. Дніпровські вітки зв'язували Слобідську Україну з Лівобережною, головна річка краю Донець зв'язувала Курщину й Харківщину з Доном і Донським козацтвом, вітки Донця, Осколу і Айдару наближалися до Воронежського краю [6].

Донецька й Луганська області утворюють так званий Донецький соціально-економічний район, який у фізико-географічному відношенні має низку специфічних особливостей. Орографію поверхні цього району визначають Донецький кряж, Приазовська височина і Приазовська низовина, Придонецька терасова рівнина. Значну частину Луганщини займає Старобільський степ, порізаний невеликими долинами лівих приток Сіверського Дінця. Загалом рельєф регіону – рівнинна, місцями піднята, слабохвиляста, розчленована глибокими балками і ярами. На значній її

частині чітко виражені антропогенні форми рельєфу (кар'єри, терикони, кургани і т. ін.).

Клімат у східноукраїнському регіоні континентальний, з холодною зимою, сухим і жарким літом. Кількість опадів нерівномірна. У східноукраїнському регіоні поширені 1750 видів рослин, з них 150 – культурних, досить різноманітним є тваринний світ. На Донецькому кряжі зосереджено невеликі лісові площі (переважно байрачні та заплавні ліси). Поширені ліси також в басейні Сіверського Дінця, існує значна кількість штучно насаджених лісових масивів. Район найменше водозабезпечений в Україні. Місцеві річки (Сіверський Донець з притоками, Кальміус та ін.) задовольняють потреби регіону не більше ніж на 40 %. Ґрунти родючі, переважно чорноземні, проте для регіону характерна висока частка земель, зайнятих промисловими об'єктами, населеними пунктами, шляхами сполучення [316, с. 605].

Зауважимо, що особливості рельєфу відображені в етнографічних матеріалах, оскільки ці елементи часто фігурують у віруваннях та уявленнях про навколишній світ, особливості рельєфу зумовлюють характер життя людей, а відтак – впливають на їхню творчість і традиції.

Характеризуючи мінерально-ресурсний потенціал Донецького соціально-економічного району, слід відзначити, що основою ресурсного потенціалу є кам'яне вугілля, близько третини якого складають антрацити, а також запаси природного газу, залізних руд (Приазов'я), які не мають промислового значення через невеликі запаси, а також географічну близькість криворізьких руд, родовища крейди, мергелів, глини, суглинків, гіпсів, які становлять сировинну базу для цементної промисловості. Серед корисних копалин також кіновар (ртутна руда) Микитівського родовища, кам'яна сіль, що залягає в Артемівському, Слов'янському, Новокарфагенському родовищах [316, с. 608].

Екологічні чинники визначають рівень комфортності проживання населення на певній території. Як ми зазначали вище, східноукраїнський

регіон є достатньо забезпечений паливними, будівельними, мінеральними ресурсами. Водночас існує потреба в раціональному їх використанні, що передбачає охорону навколишнього середовища, перероблення відходів, рекультивацію земельних масивів і запровадження чіткої системи міжбасейнового перерозподілу водних ресурсів і використання замкнутої системи водопостачання. Використання місцевих поверхневих і підземних вод ускладнює їх значна забрудненість.

Дія екологічних чинників виявляється через погіршення умов проживання населення, наслідком чого є зростання рівня захворюваності серед населення окремих регіонів, що відбивається на демографічній і соціально-економічній ситуації в регіоні [246, с. 79].

Упродовж багатьох десятиліть Донбас є найбільш екологічно „брудним” регіоном Європи. На території Донецької області, що становить лише 4,4 % від загальної площі України, зосереджено п'яту частину промислового потенціалу країни. При цьому 78 % цього потенціалу припадає на екологічно небезпечні виробництва металургійної та добувної галузей, виробництво коксу й електроенергії. Це визначає високий рівень експлуатації природних ресурсів і негативно відбивається на кліматі, повітрі, поверхневих і підземних водах, ґрунтах, ландшафті, здоров'ї людей [295].

Для Луганської області як промислово розвиненого регіону України актуальною є проблема забруднення атмосферного повітря. Найбільший внесок у забруднення повітряного басейну Луганської області роблять підприємства, розташовані в Луганську, Алчевську, Лисичанську, Краснодонському районі (76 % усіх викидів в атмосферне повітря). Ускладнює ситуацію висока урбанізація території вуглевидобувних районів, відсталість технологій вуглевидобування, відсутність належних санітарно-захисних зон. Загалом від породних відвалів, розташованих у Луганській області, в атмосферне повітря надходить близько 10,2 тис. т. забруднювальних речовин [4].

До об'єктивних суспільних чинників відносимо історичні, соціально-демографічні, економічні, релігійні й сімейно-побутові.

Історичний розвиток – надзвичайно важливий фактор становлення націй, який майже повністю підпорядковується і залежить від географічного положення. Історичний розвиток кожного народу впливає на людську свідомість і зберігається в народній творчості як пам'ять про минуле [225].

Разом із заселенням Слобідської України велася її оборона від татар. Для цього будували фортеці й оборонні лінії з них. На південних кордонах була збудована велика лінія міст-фортець, так звана Белгородська лінія („черта”). За нею розташувалась Слобідська Україна, яка була єдиним військовим плацдармом, своєрідним козацьким табором, де все життя мусили пристосовуватися насамперед до військових потреб, до боротьби з татарами. Треба було передусім захистити певну частину Дикого поля від татарських нападів і разом з цим заселити її [188, с. 128].

Д. Багалій відзначав, що великих ханських нападів на Слобідську Україну було небагато (у 1680 та в 1690 рр.), але малих нападів було без ліку, і їх мусили терпіти ледве не всі оселі Слобідської України. Татари рушали або ордою на чолі із самим ханом, або невеличкими загонами. Саме під час цих нападів татари грабували і знищували українців, нищили села, церкви, багато народу було захоплено в неволю [6].

Слід наголосити, що східноукраїнський регіон, який має багато унікальних рис у своєму історичному розвитку та життєдіяльності, почав заселятися етнічними українцями значно пізніше, ніж західні та центральні території. Лише у XVII столітті на історичному сході України почали оселятися козаки, а також селяни з інших частин країни. Вони створювали слободи та освоювали захід так званого Дикого поля [36, с. 548]. Особливо приплив населення до східного регіону країни збільшився після скасування гетьманату (1765 р.) та ліквідації козацького устрою (1781 р.).

Характер освоєння східноукраїнських земель, який відрізнявся від інших регіонів країни, зумовив формування специфічного складу та культури

населення. У XIX та XX століттях, коли східноукраїнський регіон почав активно розвиватися як промисловий центр, він став масово залучати робітничу силу. Представники найрізноманітніших національностей шукали роботу та переховувались від політичного й релігійного переслідування на землях сходу України [37, с. 79-80].

Означені процеси зумовили характер соціально-демографічних чинників, що впливали на формування етнопедагогічних традицій східноукраїнського регіону. К. Піменова підкреслювала, що саме заселення країни мало великий вплив на її устрій, автономію, на економічні пільги, які вона отримувала від Московської держави, на її культуру й освіту, взагалі на всі сторони її соціального й економічного життя. Усе це залежало, з одного боку, від звичаїв національного життя українців, з іншого – від обставин життя на нових місцях, де воно залежало не тільки від народних звичаїв і поглядів, але й від центрального російського уряду [288].

Населення регіону здавна складалося з різних національних і національно-етнічних груп. Окрім українців, серед них – росіяни, євреї, болгари, молдавани, поляки, румуни і чимало представників інших народів. Заселяючи край, люди привозили із собою не тільки свої сім'ї, збіжжя та худобу, а й свою національну культуру, віру, рідну мову як основу національності, свої звичаї і традиції [190, с. 8].

О. Проскуріна зазначала, що своєрідність заселення величезних територій Середнього Подінців'я в другій половині XVII – на початку XVIII століття полягала в тому, що складалось воно з двох колонізаційних потоків – українського та російського [310, с. 129]. У XVIII столітті східноукраїнський регіон як окраїна Росії стає місцем взаємодії різних міграційних потоків, що посилювали асиміляційні процеси. Саме в цей час, вказував Б. Шарпило, починає формуватися багатонаціональний склад населення території, основою якого стали росіяни й українці [404, с. 13-14].

У 1721 року в районі балки Скелювате (Луганська область) було знайдене кам'яне вугілля, що стало потужним імпульсом швидкого

промислового зростання Донецького краю й формування на цій території гірничо-металургійного комплексу. Важливим чинником, що вплинув на формування соціокультурних традицій регіону, став соціальний та етнічний склад населення, яке його освоювало. Складні етнопроцеси, взаємини різних етнічних груп, які селилися на території Донбасу, зумовили те, що в регіоні склалася система говірок з елементами української й російської мов. Б. Шарпило робить висновок, що говірки різних районів Слобожанщини мають різну діалектну основу, близькі до говорів Полтавщини, Сумщини, Правобережної України [403, с. 59-74].

У 30-ті роки, що ознаменувалися масштабною індустріалізацією, в Донбас з усіх куточків Радянського Союзу з'їжджалась робоча сила. У роки голодомору ряди робітничого класу поповнювали сотні біженців зі східноукраїнських сіл. Це, безумовно, вплинуло на етнопедагогічні процеси, зумовило особливість східноукраїнської ментальності індустріальних міст – космополітичність. Спочатку, як зазначала О. Проскуріна, „мікросвіт” заводу й шахти „переломив застарілі релігійні міфи”, „маланки й щедрівки”, а потім культ індустріалізації посилювався пропагандою „шахтарської і робітничої слави” – ціннісної основи Донбасу [310, с. 131].

Отже, на початок досліджуваного періоду в східноукраїнському регіоні проживали представники більше ста національностей і народностей, багатоетнічність стає його відмінною рисою. Етнічний склад населення позначився й на традиційно-побутовій культурі, яка зазнала значних змін завдяки великому приросту російського населення, цілеспрямованій політиці русифікації, забороні українських шкіл та українського друку тощо.

Стосовно економічних чинників, перш за все, зауважимо, що здавна на Слобожанщині поруч із землеробством розвивалися різні промисли: виробляли дьоготь і смолу, керамічний посуд і килими, вишиті кожухи і сап'янові чоботи, гарусні тканини, вироби з дерева й металу. Розвивалося рибальство, пивоваріння, виноробство, добування солі та ін.

Провідною галуззю залишалось сільське господарство, традиційне землеробство, скотарство, промислове виробництво, ремесла й торгівля. Широкого розвитку набула деревообробна справа, високого рівня досягло гончарство.

Бурхливий економічний розвиток регіону був пов'язаний, як зазначали раніше, з відкриттям вугільних родовищ на Донбасі в 1721 році. З 1795 року почалася історія міст Луганська (де під керівництвом шотландського інженера Карла Гаскойна розпочато створення Луганського чавунно-ливарного заводу), Лисичанська (де в Лисячій балці почали промислове видобування вугілля) і всього Донецького басейну – Донбасу, який в уяві кількох поколінь людей ідентифікується як шахтарський край. У 1860 р. за кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в Російській імперії. Значним досягненням у процесі індустріалізації Східної України стало будівництво Харківського й Луганського паровозобудівних заводів [190, с. 8-9].

Як підкреслювали раніше, швидкі темпи індустріалізації, що продовжилася в радянську добу, притягували в східноукраїнський регіон сотні тисяч людей різних національностей. Політика інтернаціоналізації, підкреслювала Г. Лозко, по суті була спрямована на повну русифікацію і денаціоналізацію неросійського населення на Донбасі. Свою роль тут зіграла і мова „міжнаціонального спілкування”, і відсутність національних шкіл, і зневага до національних традицій (культивувалися так звані радянські обряди) [230].

Певною мірою з національним складом населення пов'язана і його релігійна орієнтація. Зміни в релігійну конфігурацію України вносили постійні перерозподіли її земель державами-сусідами, активна місіонерська діяльність католицької церкви й різних протестантських течій країн Європи.

Географічне розташування України „у точці зустрічі” Азії та Європи, зумовило паритетне існування мусульманського Сходу і християнського Заходу, східного православ'я та західного католицизму. Крім того, через

історичні причини (панування чужих народів, урядів, політичних сил протягом сотень років над українськими землями й українським народом) на теренах України виникла велика кількість релігій. Усе це зумовило відсутність чіткого і стабільного релігійного обличчя східноукраїнського регіону, невеликий вплив церкви на світське життя, що цілком вкладається в ментальний портрет Східної України.

Важливу роль у формуванні етнопедагогічних традицій у східноукраїнському регіоні в 60-90 рр. ХХ століття відіграла родинна обрядовість населення. Уже в другій половині ХІХ ст. відбуваються значні зміни в традиційно-побутовій культурі населення Слобідської України, зокрема місцевостей, близьких до міст і промислових осередків. Одяг робітників і селян здебільшого шили з фабричних тканин, з'являються різні компоненти міського вбрання, російські сорочки-косоворотки, чоловічі кафтани, російські сарафани. Порушувалися основи традиційної духовної культури – звичаї, обряди, у пісенний народний репертуар проникали різні фабричні пісні, російські частівки [238].

Ще більш помітною була зміна сімейно-побутових традицій за радянських часів. Українські історики радянського періоду звертали увагу на народні побутові традиції Східної України. Нові форми обрядовості, що з'явилися у 60-80-х роках, висвітлені в томах, присвячених Донецькій і Луганській областям 26-томного видання „Історія міст і сіл Української РСР” [191; 192]. Роль обрядовості в сімейному побуті робітників Донбасу в 1950 - 1975 рр. розглянув А. Пономарьов [296]. У 1960 – 1980-ті роки з'явилась велика кількість публікацій про обрядовість політико-ідеологічної спрямованості, автори яких обіймали керівні посади в партійному й державному апараті (А. Оніщенко, М. Орлик, С. Стеценко) [див. : 274; 276; 344].

О. Пенькова, яка досліджувала традиції, свята й обрядовість населення Східної України в 1960-ті – середині 1980-х рр., виокремила чинники, що впливали на святково-обрядову сферу. На її думку, серед них чільне посіли

процеси урбанізації, оскільки в регіоні абсолютно переважало міське населення, а Донецька область була найбільш урбанізованою в УРСР: 86% – в 1959 р., 90% – в 1989 р. Народні архаїчні форми обрядовості завжди зберігаються в сільській місцевості. У східноукраїнському регіоні існували складні зв'язки сільського й міського способів життя. Поступове зростання міст спричинило зміну сільської общинної психології на міський індивідуалізм, зокрема в святковості й обрядовості. Цьому сприяла й активізація житлового будівництва. Для переважної більшості населення головним центром необхідного общинного життя став трудовий колектив і у виробничій, і в невиробничій сферах. Активна соціалізація жінок призвела до певного відриву від дому і виховання дітей. Дитина в дошкільних закладах на момент усвідомлення себе як особистості вже була залученою до офіційної державної системи святкувань [284, с 12].

На розвиток святковості й обрядовості населення регіону значно впливали політичні чинники. У досліджуваний період панівна партія та радянська держава проводили цілеспрямовану політику відносно свят та обрядів, що полягала в пропаганді атеїстичного ставлення до них, переслідуванні релігійної сімейно-побутової та календарної святковості, створенні й упровадженні нових свят і обрядовості.

Це, безумовно, позначилось на родинній обрядовості населення східноукраїнського регіону, яка, як зазначала О. Пенькова, мала три рівні: народний (традиційний або дохристиянський), релігійний (християнський) і державний (офіційний, цивільний). До 1960-х рр. в СРСР не існувало офіційних церемоній, які б супроводжували реєстрацію шлюбу, надання імені новонародженому, громадської панахиди. У новій державній політиці щодо весільної та пологової обрядовості наголос робили на створенні альтернативних релігійним, доступних пересічному громадянину, урочистих і привабливих цивільних ритуалів. Як засіб протидії відспівуванням розглядали й цивільну поховальну обрядовість [284, с. 14].

Державне замовлення в суспільстві викликало хвилю обрядотворення. На кінець 1960-х рр. склався обряд урочистої реєстрації шлюбу, у якому поєднані ідеологічна спрямованість, емоційно-психологічний вплив і деякі народні традиції. Були відкриті спеціалізовані приміщення районних відділів РАЦС для проведення святкових церемоній (Палаці щастя) в Жданові (Маріуполі) (1961 р.), у Луганську (1963 р.), у Донецьку (1965 р.). Державні органи розробили публічну церемонію урочистої реєстрації новонародженого для проведення в РАЦСах та Палацах урочистих подій, схожу на реєстрацію шлюбу. Однак попри державні зусилля зберігалась релігійна християнська обрядовість. Впроваджувався ритуал цивільного поховання, а в 1973 р. з ініціативи Республіканської комісії в Україні виникла ритуальна служба. Проте поруч з офіційним громадянським ритуалом поховання зберігалася релігійна обрядовість. У досліджуваний період дуже поширеною була гостина, яка зберегла приватно-особистісний, вільний від державного контролю характер. Ця форма дозвілля не мала ані ритуальних, ані обрядових елементів. Проте це, безумовно, традиція, яка відображала ментальні, соціокультурні зв'язки, етикет [284, с. 15].

Сприймання нової сімейно-побутової обрядовості на Сході України було цілком позитивним. Наприклад, обряд урочистої реєстрації шлюбу майже повністю витіснив обряд вінчання, кількість яких в регіоні не перевищувала 1%.

Групу суб'єктивних чинників складають морально-духовні та психолого-педагогічні чинники.

До морально-духовних чинників відносять: основи народної моралі; національну свідомість і самосвідомість; рідну мову, фольклор; традиції, звичаї, обряди.

Визначне місце в народній педагогіці посідає народна мораль – один із провідних напрямів формування особистості. Система моральних цінностей українців сформувалася здавна. Вона вибудовувалась з урахуванням таких рис національної ментальності, як: кордоцентризм, природний демократизм,

схильність до інтроверсії. На їх основі впродовж віків у нашого народу культивувалися гуманізм і любов до рідної землі, патріотизм і громадянський обов'язок, волелюбність і самовідданість у боротьбі за незалежність, високе людське сумління, шанобливе ставлення до батьків [256, с. 56].

Мораль українського народу, що лягла в основу його етнопедагогіки, етнопедагогічного ідеалу, послідовно й безкомпромісно відстоює добродійну поведінку людини, гуманність поглядів, благородність думок, чистоту помислів. Органічно переплетена з народною мораллю – християнська мораль, яка важливими християнськими чеснотами вважала мудрість, мужність, справедливість і доброту. Народ моральними вважав цнотливих, шляхетних, добродійних, праведних носіїв людської гідності, честі, людяності.

Головними чинниками народної моралі споконвічно були ідеали добра, милосердя, людяності, такі категорії, як чесність, гідність, працелюбність.

Основними завданнями народної моралі є формування моральної свідомості, почуттів волі й поведінки; правильного розуміння доброго і злого, морального й аморального; запобігання необачним вчинкам, викорінювання людських вад.

Можна погодитись із думкою про те, що геополітичне розташування України між Сходом і Заходом, сильний багаторічний вплив інших країн, багатовікова відсутність власної державності зумовило певну різницю в характерах українців. У східних областях характер частини зрусифікованих українців відзначається простотою, грубістю, безапеляційною прямою, нехтуванням формою та ін. В західних характерах забагато елементів польського впливу – показна солодкість, двоєдушність, сюсюкання, непотрібна і притаєна хитрість та ін. Наслідування чужих форм сприяло виникненню в характері українців конфлікту між внутрішніми бажаннями і способами їх зовнішньої реалізації [377].

На формування етнопедагогічних традицій східноукраїнського регіону суттєво впливає національна свідомість і самосвідомість. Як відомо,

національна свідомість – це сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, у яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів [262].

Національна свідомість складається протягом століть у процесі історичного становлення й ґрунтується на таких особливостях: мова, культура, спільна історія, менталітет, територія, економіка, політико-правові установи.

Пробудження національної самосвідомості відбувається в дитячому віці під впливом сімейного середовища, друзів, знайомих, ровесників. Пізніше в цей процес включаються інші осередки соціалізації – дошкільні заклади, школа, вищий навчальний заклад, позашкільні установи тощо. Л. Кулішенко вважає, що провідна роль у процесі формування національної свідомості відводиться національній школі, у якій закладають знання про мову, історію, культуру, особливості національного світобачення, що сприяє формуванню національної свідомості [218].

О. Шевченко досліджувала регіональні особливості національної свідомості та самосвідомості сучасної молоді, роль духовної культури в її формуванні. Науковець орієнтувалася на два показники: 1) рівень знань школярами та студентами духовної культури свого народу; 2) ставлення до неї (ступінь орієнтації на культурні цінності свого народу в повсякденному житті).

Виявилось, що рівень знань духовної культури свого народу і національної свідомості у студентів східного регіону України досить низький. Так, на сході лише третина молоді (33,3 %) змогла згадати хоча б по одній назві пісень різних жанрів (про працю, кохання, хороводні, весільні, колискові пісні та частівки). 56,7 % юнаків і дівчат цього регіону частково впоралися з цим завданням (вони показали знання пісень кількох жанрів із запропонованих в анкеті), але 10 % зовсім не знають українських пісень. Авторка не без підстав вважає, що значущі відмінності за показником рівня

знань студентами різних регіонів країни пісень свого народу, можливо, пов'язані з особливостями розповсюдження в них української та російської мов, від чого, очевидно, залежить частота використання українських або російських пісень.

Обґрунтованим, на наш погляд, є висновок О. Шевченко про те, що процес формування національної свідомості й самосвідомості у студентів – представників різних регіонів України відбувається нерівномірно й неоднозначно за змістом і якістю. У представників східноукраїнського регіону національна свідомість і самосвідомість формується переважно на побутовому рівні: в умовах денационалізованого родинного середовища, під впливом наявної політичної ситуації, засобів масової інформації тощо. Відповідно їх національна самосвідомість, очевидно, ще не досягла належного рівня розвитку, оскільки вимагає інтеріоризації національної ідеї, відображеної на рівні суспільної свідомості [407].

Дослідники вважають, що така ситуація зумовлена недостатньою кількістю загальноосвітніх закладів з українською мовою навчання в південному і східному регіонах країни. Наприклад, у Донецькій області на початок 2007/2008 навчального року їх було лише 32,9%. Найменша кількість таких закладів зафіксована в Авдіївці (17,2%), Маріуполі (17,6%), Донецьку (19,9%), Єнакієвому (21,9%) та ін. Достатня кількість школярів погано володіє українською мовою, про що свідчать продукти їх навчальної діяльності – твори, диктанти тощо. Є і факти незнання учнями народних звичаїв і обрядів, рідної історії та ін. [407].

Важливим чинником національної культури є рідна мова. Мова – основний засіб комунікації людини. За допомогою мови ми висловлюємо свої думки, мова дає нам змогу спілкуватися, впливає і формує свідомість. Функціонування рідної мови – основа духовного життя кожної нації. Рідне слово виховує національну психологію, національний характер, національну свідомість [14, с.9].

У кожного народу – своя мовна картина світу, тобто в мові виявляється ментальність, і водночас мова формує, забезпечує оригінальний, неповторний погляд на світ представників різних народностей.

Українська мова сьогодні – не лише засіб спілкування українського народу, через мову відбувається процес самоідентифікації українців. Національна самоідентифікація певною мірою залежить від значення рідної мови для особистості, від частоти її використання під час спілкування, адже особистість розкривається через слово.

Слід зазначити, що в східноукраїнському регіоні сьогодні існує особлива мовна ситуація, оскільки історично Схід України формувався переважно як російськомовна спільнота. В. Васютинський підкреслював, що це призводить до певного мовного протистояння як боротьби ідентичностей. Користування українською або російською мовою є важливим чинником ідентифікації всіх етнічних груп в Україні, що призвело до того, що в українському суспільстві етнонаціональна та мовна більшість не збігаються. Так, згідно з даними останнього перепису населення, власне українці становлять 77,8% населення, а етнічні росіяни – 17,3%. Проте згідно з опитуванням, проведеним соціологічною службою Центру Разумкова у травні 2006 року, лише 39,3% населення розмовляє українською мовою, 14,7% – іноді українською, іноді російською [21].

І. Шкоріна звернула увагу на феномен змішаних мов, до яких дослідники відносять, зокрема російсько-український суржик. Змішування мов як явище сучасні лінгвісти оцінюють негативно, але він досить поширений у світі, і суржик, характерний для східноукраїнських регіонів, на її думку, не є унікальним явищем. Очевидно, що в регіонах, де існує ситуація двомовності, завжди має місце взаємовплив мов, який може зумовлювати їх змішування. Дослідниця наголошує, що про суржик як про цілісне явище говорити в принципі неправильно, оскільки на Сході України, по суті, існує не один, а два суржики, утворені внаслідок змішування російської та української мов відповідно на українській і російській основі. Справа в тому,

що російська мова, поширена в східноукраїнському регіоні, також суржикова, вона містить дуже багато українськомовних елементів. Як правило, самі носії такої мови не звертають на це уваги, але для стороннього це відразу стає помітним. Наприклад, деякі студенти-іноземці, які досконало оволоділи російською мовою до того, як приїхали навчатися до східноукраїнських ВНЗ, іноді висловлюють нарікання, що навчання тут «псує» їхню російську мову [409, с. 157].

Важливою для нашого дослідження є думка І. Шкоріної про те, що змішана мова, яка переважає в східноукраїнському регіоні, не формує якусь особливу (суржикову) національно-мовну картину світу людини. Змішана мова, підкреслює вона, – це не повноцінна національна мова, отже, не може й формувати власну унікальну національно-мовну картину світу, а лише „збирати” фрагменти картин світу, притаманних тим мовам, які у ній змішано. Така „мозаїчна” картина світу могла б із часом набути рис національно-мовної, але переважна більшість носіїв змішаної (суржикової) мови володіють не лише саме змішаною мовою, але й обома мовами, на основі яких вона утворилася, і залежно від комунікативної ситуації або предметної сфери переходять із однієї мови на іншу або на змішану, яка у свідомості самих мовців має статус побутової мови [409, с. 158].

У зв'язку з цим мовна політика має бути спрямована на забезпечення оптимального функціонування української мови в усіх сферах життя українського суспільства.

Отже, мовна ситуація в східноукраїнському регіоні реально впливає і є важливим чинником вироблення в процесі історичного розвитку головних рис етнічної самосвідомості населення. Водночас ця самосвідомість відображається в ментальності і фольклорі, рідній мові та всій традиційній українській культурі [388].

Фольклор – це народна творчість, у якій художнє відображення дійсності відбувається в словесно музично-хореографічних формах

колективної народної творчості, що виражають світогляд народу і нерозривно пов'язані з їхнім життям та побутом [50, с. 15].

Фольклор поділяють на прозовий (казки, легенди, перекази, оповідання, прислів'я, приказки, загадки, замовляння, голосіння тощо) і поетичний (пісні календарно-обрядові, родинно-побутові, обжинкові, історичні, ліричні, жартівливі, кобзарські та ін., колядки, щедрівки, веснянки, думи, билини тощо), а також народна драма (вертеп). У високо поетичній і емоційно-образній формі відображений весь культурно-історичний шлях українського народу, його високі злети в розвитку і трагічні падіння в боротьбі за свою свободу, самобутність і незалежність.

До скарбів українського фольклору належать прислів'я і приказки – короткі влучні вислови, у яких виражено повчальний досвід народу. У народних прислів'ях відображена система поглядів українського народу на формування моральних якостей особистості. Фольклор в Україні – це могутній чинник патріотичного виховання. Тема святого почуття любові до Батьківщини звучить у всіх жанрах усної народної творчості – від великих епічних творів до коротких і влучних прислів'їв, приказок, загадок, скоромовок, лічилок [44].

Засвоєння народної творчості сприяє залученню дітей до народних традицій, пізнанню ними джерел мудрості й благородства наших предків, вихованню любові до рідної землі і людей, які живуть на ній, прагнення утверджувати добро, правду, красу [10, с. 7].

Неувага до фольклору – це втрата того ґрунту, на який спирається генетична пам'ять народу, його розум, душа й серце, формується дерево сучасного і майбутнього держави.

С. Рашидова звернула увагу на своєрідність фольклору Донбасу як осередку інтеграції та взаємовпливу різноманітних традиційних народних культур (українців, росіян, білорусів, греків, вірмен, болгар, сербів, німців, татар, євреїв, турків, молдаван, поляків та ін.), багатозарової побутової культури, неповторних народних обрядів, звичаїв, вірувань [315].

В. Телеуця, яка досліджувала особливості побутування фольклору в поліетнічному середовищі, зазначала, що він має певні локальні вияви [366].

Особливості й педагогічний потенціал фольклору східноукраїнського регіону вивчала Ю. Ледняк [226]. Науковець дійшла висновку, що колективні, масові форми господарчої діяльності, проживання людей, організація побуту, проведення дозвілля виробили специфічні соціопсихічні, етнокультурні риси місцевого населення: відкритість, толерантність, комунікабельність, колективізм, орієнтацію на громадську думку, здатність виносити тривалі духовно-фізичні навантаження, морально-психологічну витримку у стресових чи конфліктних ситуаціях та багато інших. Цю своєрідність місцевого соціуму відбиває фольклор Сходу України, який разом з тим формує і виховує його.

Дослідниця відзначила, що в Луганській і Донецькій областях побутують майже всі донині активні жанри українського й російського фольклору: ліричні пісні, думи, історичні пісні, казки, легенди, перекази, анекдоти, прислів'я та приказки, загадки та ін. Не всі вони мають місцеве походження, оскільки багато з них були „занесені” до східного регіону людьми, які приїхали сюди на шахти, заводи, будівництво. Ці твори були змінені й вдосконалені. Усе це помітно збагатило й активізувало усну народну поетичну творчість цього регіону.

Ю. Ледняк виділила своєрідні риси фольклору східного регіону: тісна взаємодія української й російської культури; другорядність ритуально-магічних рис; яскрава вираженість героїчної тематики; питома вага у фольклорі регіону творчості робітників, зокрема шахтарів. Однак селянська народнопоетична творчість теж відіграє важливу роль у культурному житті Сходу України. В усній народнопоетичній творчості східноукраїнського регіону важливе місце посідає питання сім'ї та родинного виховання. Центральною темою східноукраїнського фольклору є тема праці, а ставлення до праці – однією з найважливіших характеристик людини [226, с. 12].

Н. Калина, О. Скиба, Н. Філоненко вивчали весільний пісенний фольклор Луганщини й теж виділили властиві йому регіональні риси. Особливості місцевого населення в різних сферах життєдіяльності викликали появу деяких вкраплень-новотворів, що відбивають риси епохи, місцевого соціуму, родинної традиції. До основних чинників, що зумовлюють локально-специфічні особливості побутування весільної обрядової пісенності у регіоні вони віднесли: географічне розташування (прикордонні території, сусідство з іншими етносами із відмінною уснопоетичною традицією, зокрема російською, що зумовлює процеси дифузії, взаємопроникнення елементів українських і російських весільних обрядів, побутування російськомовних пісенних текстів), природні умови (реалії довколишньої дійсності, флора та фауна знаходять відповідне образно-символічне відображення у пісенних текстах); історичні умови початкового заселення краю; особливості професійних занять населення регіону; специфіка мовно-культурної ситуації [25].

Отже, фольклор східноукраїнського регіону має низку особливостей, що зумовлені своєрідністю місцевої природи, економіки, соціуму і значною мірою впливають на формування етнопедагогічних традицій краю.

Основою й головним методом народного виховання є народні традиції, звичаї та обряди. Перлини виховної мудрості народу, невичерпна своєрідна скарбниця форм і засобів народного виховання становлять золотий фонд народної педагогіки, одного з чинників колективної народної творчості [14, с. 4].

Традиція (від лат. *traditio* – передача) – це досвід, звичай, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично і передаються з покоління в покоління. Педагогічне значення народних традицій полягає в тому, що вони одночасно є і результатом виховних зусиль народу протягом багатьох віків, і незамінним виховним засібом [14, с. 126].

З традиціями пов'язані народні звичаї – загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті певного народу,

суспільної групи, колективу. Отже, звичай – це те, що стало звичним, засвоєним, актуальним. Обрядами (або ритуалами) називають такі форми поведінки, що склалися історично і для яких характерні: 1) стереотипність, повторюваність без змін; 2) символічність (кожна обрядова пісня щось символізує) [14, с. 127].

Українські народні традиції та обряди є результатом виховних зусиль багатьох поколінь і важливим засобом виховання. Через систему традицій і звичаїв український народ витворює себе, свою духовну культуру, характер, національну психологію дітей. Залучення останніх до дійової участі у традиціях і звичаях рідного народу дає їм змогу практично пізнавати його культурно-історичний досвід, бути продовжувачами справи батьків і дідів.

Н. Мезіна, яка вивчала особливості народних звичаїв українського населення Донбасу, зазначала, що культури різноманітних народностей, які населяли цей регіон, протягом століть зливалися й асимілювалися (сучасне населення Донбасу складається зі 130 різних етнічних груп). Зважаючи на це, інші народності переймали українські звичаї, вірування, тип житла й одночасно впливали на українську культуру, синтезуючи елементи своїх національних особливостей [251, с. 151].

Дослідження духовної культури східноукраїнського регіону, на думку авторки, дозволяють виявити в народних звичаях і віруваннях нашого краю, з одного боку, загальноукраїнські риси й забарвлення, з іншого – певні особливості. Наприклад, звичаї, зафіксовані в селі Камишівка (біля Попасної): посипати в хатах зерном під час виконання ритуальних пісень (колядок і щедрівок) на Новий Рік та Різдво, окроплювати хату, двір і худобу свяченою водою, закликати мороз – притаманні новорічній обрядовості всіх українців. Загальноукраїнськими є й зафіксовані в багатьох селах Донецької області елементи святочної обрядовості з різними ворожіннями, народними забавами й іграми. Сюди можна віднести й обрядовість Масляни [406, с. 14].

Загальноукраїнські риси характеризують обрядовість весняних і літніх свят. Н. Мезіна встановила, що ще в середині ХХ ст. на Донбасі був

розповсюджений звичай на Свято Русалії прикрашати хату та подвір'я зеленими рослинами: кленовим і дубовим гіллям, любистком. Також існувало повір'я, що на Трійцю краще не ходити далеко в ліс та поле і не купатися у водоймах, щоб не потрапити до рук русалок. Також на Трійцю забороняли польові роботи не лише в шану церковного свята, але й щоб не образити русалок [251, с. 153].

Місцеві особливості деяких свят цього регіону описав ще в 1911 р. письменник Спиридон Черкасенко в оповіданні „Великодня ніч”. На Великдень існував звичай прикрашати церкву і хрест на ній зеленими, синіми, червоними ліхтариками, пускати ракети [398, с. 148]. На Донбасі не тільки ракети пускали, але й стріляли з рушниць і револьверів, інколи навіть застосовували шахтну вибухівку, одночасно з пострілами чи вибухами пускаючи в небо голубів.

До складу психолого-педагогічних чинників належать такі: національна психологія, характер; державна освітня політика.

Кожен народ має історично зумовлену національну психологію, яку визначають як „комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених рис і якостей національного характеру, почуттів, темпераменту, національних потреб та інтересів, ціннісних орієнтацій і національних стереотипів, що формуються під впливом специфічних матеріальних умов життя, побуту, класових і етносоціальних відносин, екологічного середовища, яке оточує націю” [317, с. 102].

Досліджуючи український національний характер у контексті процесів державотворення в Україні, С. Марасюк відзначає, що на національний характер українців вплинули умови, пов'язані з географічним положенням території, ландшафтом, кліматом тощо. Степ, як домінуючий в Україні й особливо на Донбасі вид ландшафту, „виховував” такі основні риси психічного складу українця, як емоційність, сентиментальність, чутливість, ліризм. З іншого боку, вказує С. Марасюк, віддаленість українських поселень

на степових просторах зумовила відомий індивідуалізм українців, прагнення до свободи.

Україна виявила себе добрим сусідом у відносинах з іншими державами, зберегла власну світоглядну толерантність. Велике значення для формування національної психіки має життя української родини: ставлення до батька й матері, шанування старшого покоління та ін. Така позиція позбавляє українців агресивної активності.

До негативних рис національного характеру відносять взаємне непорозуміння, неузгодженість між словом і ділом, відсутність чіткої визначеності, мрійливість, імпульсивність, чинопоклонництво. Погоджуємося із зауваженням автора, що характер українського етносу – це синтез кількох народів, що ускладнює чітке виділення етнічних компонентів його психіки. Незважаючи на значну історичну заглибленість основних чинників, які формували ментальні особливості українців у минулому, можна побачити характерні їх вияви і в сучасних реаліях нашого життя [240].

Означені риси національного характеру притаманні й мешканцям східноукраїнського регіону, хоча тут теж є певна специфіка. Геополітичне розташування України між Сходом і Заходом, багаторічний вплив інших країн, багатовікова відсутність власної державності зумовили певну різницю в характерах українців. У східних областях характер українців зазнав російського впливу, у західних – польського [332, с. 15].

Сім'я є моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відбиває його економічні, моральні й духовні суперечності. Тому сучасні економічні перетворення, демографічні проблеми, криза в політиці, культурі – усе це позначається на життєдіяльності сучасної сім'ї. Родинне виховання, родинні стосунки, ставлення батьків до дітей – надзвичайно важливі чинники, що впливають на формування особистості людини і визначають особливості її життя. Провідним напрямом виховання в українській родині є духовно-моральне виховання, яке передбачає

формування в кожній людині моральних оцінок з позиції добра і справедливості, що впливає з народного поняття моралі [201].

В. Сухомлинський у своїх працях зазначав, що загалом дитину виховує сім'я, її загальний дух, культура людських стосунків. І цей дух, на думку педагога, створюють батьки. Без батьківської мудрості нема виховної сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадянському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері, самі стають величезною виховною силою. Але ця сила йде від батьків, у них – її коріння і джерело [361, с. 21].

На сімейну сферу життя кожного народу впливають певні особливості історичного буття, соціально-економічного, політичного й культурного розвитку; національний характер має специфіку культурно-побутових традицій тощо [174, с. 345-346].

Одне із завдань родинного виховання, як зазначав М. Стельмахович, полягає в тому, щоб усебічно сприяти етнізації дітей і підлітків. Це означає, що батьки в українській родині повинні подбати, аби їхні діти сформувалися як високо свідомі українці, оскільки етнізація є національною цивілізацією та національною освітою. У поняття етнізації вкладається поняття соціалізації особи на основі родинного, економічного, духовно-культурного життя й історичного досвіду свого народу, нації. До основних засобів етнізації відносять рідну (материнську) мову, національну, родинно-побутову та громадську культуру, посильну участь у трудовій діяльності, зокрема у сфері народних ремесел і промислів, національні звичаї, традиції, свята, обряди, символи [340, с. 74].

До складу народної педагогіки входить народна дидактика, відображаючи здобутки в галузі освіти й навчання, що виражаються у поглядах народу на принципи, зміст і методи навчання та втілення у народній практиці форм і методів озброєння молодого покоління знаннями, уміннями й навичками, розвитку їхніх пізнавальних сил і здібностей [340, с. 166].

У період з початку 60-х – до кінця 80-х років ХХ ст. в Україні, як і в інших республіках СРСР, здійснювалась політика денаціоналізації (офіційно – інтернаціоналізації) усього національного. Створюється новий тип, „нова історична спільність” людей – „советский человек”, приймають нові постанови про перевагу російської мови, а отже, про обмеження прав національних мов. Так, у 1976 році вийшла постанова партії та уряду про подальше вдосконалення вивчення і навчання російської мови в союзних республіках, у 1980-1981 роках запроваджується обов’язкове вивчення російської мови в дошкільних закладах і з першого класу в школах.

Особливо інтенсивно відбувається русифікація освіти в містах східного регіону України в другій половині 60- першій половині 80-х років. Кількість загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання зменшилася, натомість з російською мовою – збільшувалася. На початку 70-х років не тільки в обласних центрах, але й у великих містах регіону абсолютна більшість учнів навчалася в школах з російською мовою навчання.

У вищих навчальних закладах Донецької та Луганської областей викладання відбуваються російською мовою, за винятком кафедр української мови і літератури. При цьому треба зазначити, що українці становили більшість населення регіону [323].

Об’єктивних причин для русифікації системи освіти в східноукраїнському регіоні не було. Проте в національних відносинах пропагувалося злиття націй, посилювався ідеологічний наступ на весь народ. Русифікація східноукраїнського регіону ігнорувала національні інтереси українського населення Донбасу. Послідовне скорочення кількості шкіл з українською мовою навчання не відповідало національному складу населення східноукраїнського регіону. Приниження національної гідності, утиски розвитку української мови, культури негативно позначаються на збереженні національного світогляду, національної свідомості та самосвідомості мешканців східноукраїнського регіону.

Подальші історичні події довели, що зміна генсеків протягом 80-х рр. ХХ ст. не дала змоги політичним колам СРСР займатися вирішенням національних і мовних питань. У травні 1983 року вийшла нова постанова ЦК „Про додаткові заходи з поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік” [187], запроваджується 500-годинний „Практичний курс російської мови”, що майже вдвічі більше, ніж курс „Сучасної української мови” на українських відділеннях педінститутів.

Проголошені М. Горбачовим процеси демократизації суспільства, що розпочалися з 1985 р. і увійшли в історію під назвою „перебудова” (1985-1991 рр.), активізували не лише процеси суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень у СРСР, а й зміну тактики й стратегії у відносинах між центром, тобто Москвою і союзними республіками, зокрема й Україною [271].

З проголошенням незалежності України, на початку 90-х років, активізується творчо-пошукова діяльність вітчизняних вчених та вчителів у галузі національної освіти і виховання, відбувається піднесення престижу української мови як наймогутнішого педагогічного феномену. У цей період у науковому обігу з’являються нові архівні і документальні джерела історико-педагогічного характеру, публікуються твори заборонених видатних педагогів, ідеї і погляди яких стали найкращими здобутками вітчизняної педагогіки: О. Духновича, М. Огієнка, Г. Ващенко, С. Русової, Б. Грінченка, М. Грінченко та інших [351].

Це спричинило перебудову процесів у шкільництві й педагогіці, які започаткували епоху відродження в галузі науки, культури й освітньо-виховної справи. Були критично переглянуті всі сфери життя суспільства, зокрема й педагогічна. У зв’язку з цим назріла гостра необхідність актуалізації й розвитку автентичної української педагогіки й рідного шкільництва та вироблення раціональних шляхів їх реалізації.

Подією в науковому житті України стало заснування в грудні 1996 року Державної національної програми „Освіта (Україна ХХІ століття)” [277], яку схвалили Уряд і Президент України. Її концептуальні засади передбачали кардинальну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання й закінчуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів.

У 90-ті роки в східноукраїнському регіоні починає формуватися нова виховна система: посилюється роль національних чинників у формуванні особистості, враховуються регіональні особливості в організації процесу виховання.

Формування національної свідомості й самосвідомості в школах східноукраїнського регіону відбувалося через навчальні предмети, різноманітні заходи виховної та позакласної роботи, родинне виховання. На уроках використовували елементи народної творчості, через яку найкраще та найвлучніше можна показати мелодійність і красу української мови, культури.

Після проголошення незалежності України в східноукраїнському регіоні постало питання про створення національної школи, у навчально-виховній роботі простежується українознавча спрямованість, відроджуються кращі традиції вітчизняної школи початку ХХ століття. У Луганській області у 285 школах викладання ведеться українською мовою, але водночас охоплено лише 10% дітей [222, с. 106-107].

Майже в кожній школі регіону відкривають музеї-світлиці, гуртки етнографічної, фольклористичної та народознавчої спрямованості, варіативна частина навчального плану представлена різними напрямками: українознавство, історія рідного краю, народознавство, краєзнавство та інші [408].

Викладачі Луганського педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка З. Сікорська, К. Глуховцева, О. Горошкіна, О. Лук'янченко, А. Нікітіна, В. Шевцова розробляють і видають посібники для вчителів української мови

й літератури, що містять рекомендації з упровадження регіонального компонента в навчанні мови [254]. Викладач кафедри української літератури О. Неживим розробляє програму факультативу з української літератури в 10 класі „Літературне краєзнавство” [265].

У Донецькій області активно створюється навчально-матеріальна база для вивчення української мови, відродження й розповсюдження національних традицій. На початок 90-х років в області функціонувало 109 шкіл з українською мовою навчання. За бажанням батьків і школярів у 100 школах області організовано 219 класів з українською мовою навчання.

Поступове відродження та розбудова національної системи освіти, національно-культурний розвиток сприяли активному формуванню національному світогляду, свідомості та самосвідомості на Донбасі.

Отже, на формування етнопедагогічних традицій у східноукраїнському регіоні в 60-90-х роках ХХ століття впливали дві групи чинників: об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних чинників відносимо: природні (природно-географічні, екологічні); суспільні (історичні, соціально-демографічні, економічні, релігійні). Групу суб'єктивних чинників складають: морально-духовні (основи народної моралі, національна свідомість і самосвідомість; рідна мова, фольклор; традиції, звичаї, обряди;); психолого-педагогічні (національна психологія, характер; родинна педагогіка й народна дидактика, державна освітня політика). Їх вплив зумовив своєрідність етнопедагогічної ситуації в східноукраїнському регіоні й тенденції розвитку етнопедагогічних основ навчально-виховного процесу загальноосвітніх шкіл у досліджуваний період.

1.3. Основні етапи діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі (60-90-ті рр. XX століття)

Грунтовні теоретичні дослідження з проблем української етнопедагогіки в наш час, по суті, лише тільки розгортаються. На це передусім вплинув донедавна розповсюджений погляд на народну педагогічну культуру як на архаїчну, переповнену суцільними забобонами. Звідси стає зрозумілим те, що представниками офіційної науки вона не лише не шанувалась, але й ігнорувалась. Між тим, не враховувати цей багатовіковий досвід, не оцінювати його переваги було б неправильним.

Як підкреслювали раніше, аналіз сучасної літератури, періодичних видань, дисертацій дає підстави зробити висновок, що в публікаціях, присвячених етнопедагогічній проблематиці, східноукраїнський регіон, майже не представлений. Водночас він є геополітичною та етнокультурною складовою частиною України і має надзвичайно виражену специфіку: цей регіон заселений багатьма етносами та становить яскраву мозаїчну картину взаємодії різних національних культур. Східноукраїнський регіон має неповторну етнічну структуру, самобутні історико-культурні традиції, специфічне культурне середовище та культурно-освітній простір.

Тому, досліджуючи етнопедагогічні основи діяльності загальноосвітніх шкіл у східноукраїнському регіоні у 60-90-ті роки XX століття, буде доречним обґрунтувати періодизацію їх розвитку протягом досліджуваного періоду в етнопедагогічному вимірі.

Проблема періодизації є однією з найбільш складних в історичній та історико-педагогічній науці, оскільки, як зазначав К. Ясперс, спроба структурувати історію, ділити її на періоди завжди призводить до грубих спрощень, однак ці спрощення спроможні вказувати на суттєві моменти [417, с. 52].

Під періодизацією, на думку Н. Гупана, слід розуміти логічне розмежування досліджуваного періоду у відповідності до якісної характеристики стосовно його самостійних окремих етапів. Така характеристика має відображати загальні закономірності розвитку громадського життя і специфічні за своїм змістом, а також істотні моменти основних методів і форм генезису проблеми й визначальних етапів її розвитку [49, с. 13].

Використання цього методу дослідження передусім передбачає визначення підстав або критеріїв періодизації, якими найчастіше є чинники, що зумовлюють якісні зміни в розвитку досліджуваного явища.

Ураховуючи те, що історія української етнопедагогіки є невід'ємним компонентом історії України та історії педагогічної думки загалом, визначаючи етапи її розвитку, ми враховували загальну періодизацію історико-педагогічного процесу.

О. Сухомлинська запропонувала загальну періодизацію розвитку педагогічної думки в Україні, яка містить такі періоди й етапи: I період (IX – XVI ст.) – педагогічна думка княжої доби; II період (1569 – сер. XVII ст.) – педагогіка в контексті слов'янського відродження; III період (друга половина XVII – XVIII ст.) – педагогічна думка і школа козацької доби; IV період (XIX ст. – 1905 р.) – становлення модерної педагогічної думки; V період (1905 – 1920 рр.) – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу; VI період (1920 – 1991 рр.) – українська педагогічна думка та школа радянських часів. У шостому періоді виокремлено такі етапи: 1) 1920 – 1933 рр. – етап експериментування й новаторства; 2) 1933 – 1958 рр. – українська педагогіка як складова „російсько-радянської” культури; 3) 1958 – 1985 рр. – українська педагогічна думка в змаганнях за демократичний розвиток; 4) 1985 – 1991 рр. – становлення сучасного етапу розвитку української педагогічної думки в межах радянського дискурсу; 5) 1991 р. – розвиток педагогіки і школи в Українській державі [358, с. 65–66].

Я. Бурлака та Ю. Руденко у статті „З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми” [19] виділяють такі етапи її розвитку у ХХ столітті: 1-й етап – національного відродження (1900 – 1917 роки); 2-й етап – становлення української державності (1917 – 1920 роки); 3-й етап – відродження української школи та педагогічної науки (1920 – початок 30-х років); 4-й етап – уніфікація та сталінізація шкільного життя (1930-ті – 40-ті роки); 5-й етап – педагогічні дослідження й розвиток школи (1950-ті – 80-ті роки); 6-й етап – розвиток української школи в період незалежності.

Якщо порівняти дві наведені періодизації з огляду на завдання нашого дослідження, то більш обґрунтованою і детальною є періодизація, запропонована О. Сухомлинською. Хронологічні межі нашої дисертаційної праці охоплюють третій (1958 – 1985 рр.), четвертий (1985 – 1991 рр.) і п'ятий (з 1991 р.) етапи шостого періоду розвитку української педагогічної думки.

До проблеми періодизації розвитку системи освіти й педагогічної думки східноукраїнського регіону в ХХ столітті звернувся у своєму дослідженні В. Курило. Він не без підстав вважав, що на процес становлення й розвитку системи освіти в регіоні у ХХ столітті впливали світові тенденції розвитку освіти, процес розвитку освіти в Росії та СРСР, складовою частиною яких тривалий час була Україна, процес розвитку всієї системи освіти України й особливості соціально-економічного розвитку регіону в той чи інший період часу [222, с. 35]. Конкретними підставами для періодизації В. Курило обирає такі: спрямованість цілей освіти; зміст навчально-виховного процесу в закладах освіти; характер функцій педагога та учня в системі освіти; доступність освіти; зв'язок освіти з національною культурою. Ураховуючи ці характеристики, основними етапами розвитку педагогічної думки в східноукраїнському регіоні дослідник визначає такі: 1-й етап – з 1900-го року до 1917 року; 2-й етап – з 1917 – до середини 30-х років; 3-й етап – від середини 30-х до кінця 80-х років та 4-й етап – 90-ті роки ХХ століття [222, с. 42].

Наведені вище періодизації можуть бути лише загальним орієнтиром для визначення основних етапів розвитку загальноосвітньої школи східноукраїнського регіону в 60-90-ті роки ХХ століття в етнопедагогічному вимірі. Ми вважаємо, що для коректного визначення етапів потрібні більш точні й конкретні підстави, які б відображали специфіку досліджуваного історико-педагогічного явища. Такими підставами, на наш погляд, є місце етнопедагогіки в структурі педагогічного знання і ступінь її впливу на діяльність загальноосвітньої школи в соціокультурних умовах регіону.

У ході дослідження ми дійшли висновку, що залежно від зміни місця етнопедагогіки в структурі педагогічного знання і ступеня її впливу на діяльність загальноосвітньої школи в східноукраїнському регіоні в її розвитку протягом досліджуваного періоду можна виділити три якісно відмінних етапи: 1-й етап – 60-ті роки – перша половина 70-х років; 2-й етап – друга половина 70-х років – перша половина 80-х років; 3-й етап – друга половина 80-х – 90-ті роки.

Перший етап діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі (60-ті – перша половина 70-х років) характеризується посиленням уваги до етнопедагогічної проблематики в умовах часткової лібералізації громадського життя та спробою внесення національного компонента в навчально-виховний процес шкіл.

Кінець 50-х – початок 60-х років ХХ століття вважають вершиною так званої „відлиги” для України, хоча освіту продовжували розглядати як частину комуністичної ідеологічної системи та засіб залучення дітей і молоді до побудови нового суспільства. Так, у 1958 р. був прийнятий закон „Про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР” [269]. У школах вводили нові навчальні плани і програми, якими визначалися зміст і характер політехнічної освіти в середній школі й було передбачено вивчення наукових основ сучасного виробництва у межах навчальних предметів фізико-математичного і біолого-географічного циклів; навчання ручної праці у початкових класах, праці в навчальних

майстернях і на пришкільній ділянці в V-VIII класах; вивчення курсу „Основи виробництва” у старших класах; посильна участь школярів у виробничій праці на підприємствах і в сільському господарстві тощо. 20 червня 1972 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову „Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи” [305]. У 1973 році було прийнято документ „Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту” [279], який зобов’язував школу формувати соціалістичний інтернаціоналізм, радянський патріотизм і готовність до захисту соціалістичної Вітчизни.

Разом із тим у 60-ті роки у зв’язку з послабленням жорстоко централізованого управління й розширенням прав республік, прийняттям рішень XX з’їзду КПРС про масову реабілітацію, зокрема й репресованих народів, відновлюється інтерес до традиційних народних культур. У цей період М. Гайдай, Г. Волков, Ф. Науменко, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, Є. Сявако та інші вчені активно досліджують різні аспекти народної педагогіки. Водночас російську народну культуру використовують як основу розвитку національних культур багаточисленних етносів Радянського Союзу.

Українські дослідники в цей період також зосереджуються на вивченні надбань української культури, національної української школи й педагогічної думки. Незважаючи на жорстокі межі партійної цензури, в окремих наукових роботах були спроби створити цілісну картину розвитку української освіти [49, с. 172].

У 1960 році були видані змістовна праця Ю. Ступака „Виховне значення українського фольклору” [350], книга Л. Граціанської „Нариси з народної математики України” (1960) [41], у якій систематизовано й узагальнено історичний та етнографічний матеріал про народні засоби лічби. Значну увагу в книзі приділено питанням розвитку народної метрології, виявленню спільних рис у становленні математичних знань українського,

російського, білоруського та інших народів. У 1963 році була опублікована стаття В. Чорновола „Борис Грінченко на ниві народної освіти” [400], у якій акцентовано увагу на думці видатного педагога про те, що мова й духовне життя народу нерозривні, оскільки саме в мові одухотворяється народ і його батьківщина.

У 1963 р. була проведена республіканська конференція з питань української мови, у якій взяли участь понад 800 учителів, письменників, науковців. По суті, вона перетворилася на публічну форму протесту проти переслідування української мови в СРСР. Наводили численні факти безпідставного обмеження у використанні української мови, цькування тих, хто виступав за її всебічний розвиток, одностайно було засуджено абсурдну теорію „двомовності нації”. Учасники конференції звернулися до керівництва держави з вимогою поліпшити стан української мови, зокрема, запровадити в усіх освітніх закладах республіки, забезпечити підтримку українськомовних видавництв, кінематографії тощо [374].

У 60-х – першій половині 70-х років значно підсилювався інтерес вчених до надбань народної педагогіки. Не тільки для етнографів, а й для педагогів значений інтерес становили роботи В. Горленка „Нариси з історії української етнографії” (1964) [40], О. Кравець „Сімейний побут і звичаї українського народу” [213]. У 1968 році в республіканському науково-методичному збірнику з педагогіки опублікували статтю В. Мирного „Народна педагогіка в прислів'ях та приказках”. У 1971 році з'явилась праця М. Стельмаховича „Мудрість народної педагогіки” [337]. Вагомий внесок у розроблення актуальних проблем української етнопедагогіки на цьому етапі зробила Є. Сявакко, яка опублікувала серію статей, зокрема „Традиції народної педагогіки в творчості Г.С. Сковороди” (1972) [363], „Творче використання К.Д. Ушинським традицій народної педагогіки” (1974) [364] та інші.

Досліджуючи творчість видатних вітчизняних педагогів, українські історики 70-х років звертали увагу на етнопедагогічні аспекти їх педагогічних поглядів. Так, набула обґрунтування думка, що одним із

перших прихильників народності у вихованні був видатний філософ і педагог Г. Сковорода. У 1962 році в журналі „Радянська школа” у зв’язку з 240-річчям від дня народження виходить стаття І. Пуха „Г.С. Сковорода – народний педагог” [313]. У 1969 році в цьому ж журналі опублікована стаття А. Маркова „Етнічні основи педагогічних поглядів Г.С. Сковороди”. Автор відзначив, що діяльність і виховання людини й суспільства неможливі без використання досвіду минулих поколінь. Водночас він спирався на думку Г. Сковороди про те, що народний досвід – це „батько мистецтва, від нього походять всі науки, книги” [241].

У 1972 році в Харкові відбулася республіканська наукова конференція, присвячена 250-річчю від дня народження Г. Сковороди [20]. До ювілею було видано серію монографій, брошур, художніх творів, у яких розглядалась і етнопедагогічна проблематика. З-поміж них слід відзначити праці Г. Гребенної „Етнічні погляди Г.С. Сковороди і проблеми морального виховання” [42], Ф. Науменка, Є. Приступи „Традиції народної педагогіки в творчості Г.Сковороди” [283]. Автори наголошували на тому, що Г. Сковорода був одним із перших прихильників народності у вихованні, наполягав на навчанні рідною мовою, звеличував любов до праці та найважливішу роль у вихованні відводив сім’ї.

Значну кількість праць у цей період присвячують Т. Шевченку як педагогу. У статтях В. Герасименка [34], В. Анісова [3], О. Мазуркевича [236], М. Ніжинського [267], Н. Овсієнка [270] усебічно проаналізовані педагогічні погляди видатного поета.

Особливо відзначалося, що у творах великого Кобзаря центральне місце посідає ідея виховання людини в праці. Про спроби Т. Шевченка внести в загальноосвітню школу елемент трудового виховання свідчить і його „Букварь Южно-Русский”, складений для початкової загальноосвітньої і недільної шкіл, який завдяки своєму глибоко народному характеру був доступний для дітей трудящих. З цього приводу М. Ярошенко писав: „Тут ідея необхідності для кожної людини працювати виражена, насамперед у

прислів'ях, що висвітлюють ледарів і нероб..." [416, с 13]. І. Ходорківський, О. Мазуркевич також підкреслювали, що важливого значення Т. Шевченко надавав трудовому вихованню. На їхній погляд, носієм і охоронцем найкращих моральних рис людини у творах Т. Шевченка завжди виступає трудовий народ. Тому справжні люди, повні любові й пошани, виростають тільки в трудових сім'ях, у яких батьки виховують своїх дітей в душі народних традицій [234; 394].

Під час першого етапу досліджували етнопедагогічні основи педагогічної концепції К. Ушинського. Показовою є стаття С. Литвинова „Твори К.Д. Ушинського і педагогічна думка на Україні” [229], у якій акцентовано увагу на положенні К. Ушинського про те, що кожний народ має право на школу з рідною мовою. Саме ця ідея мала глибоко демократичний характер і вплинула на передове вчительство того часу, передусім українське. Наприклад, М. Корф (1834 – 1883) у своїй педагогічній діяльності, підтримуючи ідеї Ушинського, „захищав загальну обов'язкову початкову освіту, пропагував навчання в початкових школах рідною мовою, надавав великого значення викладанню природознавства”. Послідовником К. Ушинського був один з кращих представників старої української вчительської інтелігенції відомий педагог і діяч народної освіти Т. Лубенець (1855 – 1936), який продовжував і розвивав його педагогічні ідеї. Через усі твори видатного педагога проходить ідея народної школи [229].

Знаковою подією для розвитку етнопедагогіки в цей період стало видання книги відомого чуваського вченого, дослідника чуваської народної педагогіки Г. Волкова „Этнопедагогика” (1974) [29], у якій вперше використаний термін „етнопедагогіка”, подано його наукове визначення і розглянуто її як окрему галузь педагогічної науки. У 1974 році також з'явилась монографія Є. Сявавко „Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку” [365], у якій на основі фольклорних, етнографічних, архівно-літературних матеріалів досліджено народне виховання в Україні протягом різних історичних епох.

Слід підкреслити, що в цей період було зроблено певні кроки (і досить плідні) для поєднання ідей наукової і народної педагогіки, внесення національного компонента в навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл. Це стосується творчості В. Сухомлинського, який виступив проти авторитарно-догматичного виховання. В основі його педагогічної системи лежить любов і повага до кожної дитини, ідея розвитку творчих сил особистості в умовах колективної співпраці на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб. Провідними ідеями його системи стали гуманізація, демократизація. При цьому конкретні шляхи, методи й засоби залучення дітей до морально-етичних, світоглядних, естетичних, трудових цінностей та імперативів відображають народну, національну ідеологію, ґрунтуються на культурно-національній основі. Не буде перебільшенням стверджувати, що саме завдяки теоретичній і практичній діяльності В. Сухомлинського в 60-ті роки розпочалося національне самоусвідомлення української педагогічної думки.

На першому етапі система освіти й педагогічної думки східноукраїнського регіону також розвивається під позитивним впливом часткової демократизації та десталінізації суспільного життя. Реформаторський дух того часу, на думку В. Курила, сприяв уведенню концентричної структури курсів, створювалось нове покоління підручників, видавалась значна кількість методичної літератури, розроблялись цілі комплекси засобів навчання. Аналіз архівних матеріалів цього періоду, зазначав він, свідчить, що процеси, які відбувалися в системі освіти України того часу, були значно ширшими офіційно декларованих змін, оскільки „відлига” дала сильний поштовх педагогічній думці. Однак загальний характер розвитку педагогічної науки і практики в цей час був усе ж екстенсивним [222, с. 48–49].

У 60-80-ті роки в східноукраїнському регіоні сформувався могутній науковий потенціал. Важливу роль в активізації наукового життя в регіоні відіграло створення в 1965 р. Донецького наукового центру АН УРСР.

Величезний потенціал був зосереджений у вищих навчальних закладах регіону. У цей час осередками педагогічної думки в Україні були педагогічні інститути. Значний внесок у розвиток педагогічної думки східноукраїнського регіону вносили викладачі Луганського, Донецького, Слов'янського, Горлівського педагогічних інститутів.

Педагогічна думка в східноукраїнському регіоні ґрунтувалася переважно на впровадженні в практику передового педагогічного досвіду. У зв'язку з цим у регіоні відбуваються педагогічні читання, науково-практичні конференції, семінари, курси тощо. Тематика наукових публікацій викладачів була різноманітною, але серед цього різноманіття майже не було робіт, присвячених питанням формування національної свідомості, використанню культурних надбань українського народу в процесі виховання [222, с. 106-107].

У 60-х роках ХХ століття в загальноосвітніх школах східноукраїнського регіону відбувався активний пошук нових форм і методів навчання. Характерною для загальноосвітніх шкіл стала її структурна перебудова. У школах Донбасу було введено загальну восьмирічну освіту, 10-річні середні школи були перетворені в 11-річні, розпочалася політехнізація школи. З метою зміцнення зв'язку загальноосвітньої школи з виробництвом вводилося виробниче навчання на підприємствах, у колгоспах та радгоспах. Була поширена практика створення учнівських виробничих бригад різного профілю.

Для системи освіти східноукраїнського регіону в цей період характерна жорстка політизація, введення обов'язкової середньої освіти, високі темпи розвитку системи професійно-технічної освіти, масове закриття некомплектних і малокомплектних початкових і восьмирічних шкіл. Уже з другої половини 60-х років у шкільному курсі з'явилися нові предмети „Суспільствознавство” та „Основи радянської держави права”. На початку 70-х років незалежно від бажання й здібностей кожен громадянин зобов'язаний був отримати середню освіту [188, с. 369].

З кінця 60-х років, коли серед політичного керівництва країни почав переважати курс на „стабілізацію” суспільно-політичного життя, поступово відбувається відмова від демократичних перетворень, посилюється ідеологічний диктат у культурній сфері. У містах східного регіону України інтенсивно відбувалася русифікація шкіл. За цей період кількість шкіл з українською мовою навчання скоротилася у Ворошиловграді з 3 до 1, у Донецьку – з 6 до 2. На початку 70-х років не тільки в обласних центрах, але й у великих містах регіону абсолютна більшість учнів навчалася у школах з російською мовою навчання: у Донецьку – майже 98 % учнів, у Кадіївці – 94 %, у Горлівці – 92 % [323].

Другий етап (кінець 70-х – перша половина 80-х років) діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі характеризувався суперечливістю. З одного боку, як зазначав М. Стельмахович, виступ нової генерації української інтелігенції, молодих інтелектуалів, дисидентство, рух опору (1960-ті роки), радикалізація національного питання в Україні (1970-1971 рр.) закликали до наполегливої праці на українській ниві, з іншого – тоталітарний імперський режим посилив русифікацію й усіяко обмежував українознавство, розгорнувши наступ проти національного руху в Україні (1980-1981 рр.) Але й у цих тяжких умовах українська етнопедагогіка продовжувала робити певні прогресивні кроки [232, с. 46–47].

Підтвердженням висновку М. Стельмаховича може бути аналіз публікацій другої половини 70-х – першої половини 80-х років. У цей час вітчизняні історики педагогіки значну увагу приділяли вивченню педагогічних поглядів І. Франка, А. Макаренка, В. Сухомлинського.

В. Смаль відзначав, що І. Франко підтримав прагнення народу до освіти рідною мовою й говорив, що його хвилював стан викладання української мови, оскільки урядові кола, уніатське духовенство й реакційно налаштована інтелігенція всіляко перешкоджали вивченню в школах української мови на народній основі, насаджували правопис, що ґрунтується

на етимологічному принципі, який зберігав віджилі літери старослов'янського алфавіту [331, с. 92].

У другій половині 70-х років активно вивчають педагогічну спадщину А. Макаренка (А. Виничук, П. Лисенко, М. Ніжинський та ін.). У 1977 році вийшла стаття Н. Калиниченка „Питання сімейного виховання в творчості А.С. Макаренка”, у якій автор наголосив, що видатний радянський педагог А. Макаренко залишив нам неоціненну спадщину з питань сімейного виховання. Н. Калиниченко аналізує погляди педагога на проблеми сімей, розглядає батьківський авторитет, а також погляди на спільну діяльність школи, сім'ї та громадськості [195].

У другій половині 70-х років у періодичних виданнях значна увага приділялась творчій спадщині В. Сухомлинського. Дослідники зосередили увагу на вивченні зв'язку педагогічних поглядів видатного педагога з ідеями народної педагогіки. Про це, наприклад, йдеться в роботах Д. Луценко, В. Шморгуна [410], статті відомого дослідника етнопедагогіки Г. Волкова „Джерела людяності і гуманності”, який стверджував, що Павлиська середня школа стала справжнім осередком людяності, гуманізму і добра [27].

У першій половині 80-х років ХХ ст. в періодичних виданнях друкують низку етнографічних праць М. Стельмаховича: „Хліб у народній педагогіці” (1981), „Земля у народній педагогіці” (1983), „Із джерел народної мудрості” (1984), пройнятих турботою про необхідність відродження й розвитку національної освіти й виховання. Навіть у часи тоталітаризму Мирослав Гнатович послідовно пропагував ідеї української національної школи, постійно нагадував про традиції народної педагогіки, вчив поважати й використовувати вікову мудрість рідного народу [376, с. 527].

Вагомим внеском у подальше розроблення актуальних проблем української етнопедагогіки в першій половині 80-х років ХХ століття стали монографії Н. Гаврилук „Картографування явищ духовної культури: За матеріалами родильної обрядовості українців” (1981) [31], Г. Довженок „Український дитячий фольклор: Віршовані жанри” (1981) [168], історико-

етнографічне дослідження „Бойківщина” (1983) [15], [233, с. 58]. З’явилися роботи, присвячені морально-естетичному вихованню підлітків засобами народної пісенної творчості (С. Горбенко) [39], використанню традицій народної педагогіки в трудовому вихованні молодого покоління (Г. Мацейків) [248].

Разом із тим у другій половині 70-х – 80-х років школа і педагогічна думка розвивались у межах тоталітарної системи. У 1978 році виходить постанова ЦК КПРС про вивчення та викладання російської мови і літератури („Брежнєвський циркуляр”) і постанова того самого ЦК про посилення вивчення російської мови в школах („Андроповський указ”). В Україні в кінці 70-х років в обласних центрах залишилось лише 28 % українських шкіл, натомість російські школи склали 72 %. Значно поменшало українських шкіл у східноукраїнському регіоні (Донецькій, Луганській, Харківській областях) [378]. На початку 80-х років відкритими ставали утиски щодо навчання дітей рідною мовою. Із виходом постанови „Про додаткові заходи щодо вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах УРСР” (1983 р.) [299] в українських навчальних закладах створили значно кращі умови для вивчення російської мови, ніж української [320].

У квітні 1984 року партія і уряд прийняли рішення про реформування загальноосвітньої і професійної школи. Здійснення реформи школи передбачало вдосконалення змісту освіти, методів і засобів навчання та виховання, подальше зміцнення зв’язків школи з життям. З цією метою подовжується термін навчання. Середня школа стала одинадцятирічною. У цей же час заходами Міністерства освіти була передбачена подальша русифікація української школи відповідно до вказівок Л. Брежнєва та Ю. Андропова [268].

У цих умовах з другої половини 70-х років у східноукраїнському регіоні посилювалося витіснення української мови з галузі освіти, що регламентувалося партійними й міністерськими інструкціями. У червні 1983

року була встановлена 15 % надбавка до заробітної платні вчителям російської мови й літератури. Звичайним явищем стало звільнення учнів від вивчення української мови й літератури за письмовими заявами батьків. Це призвело до того, що на кінець 80-х років були закриті практично всі українські школи не тільки в Луганську і промислових містах області, але навіть у сільських райцентрах [188, с. 370].

На цьому етапі швидко зростає використання російської мови в українських загальноосвітніх школах, середньо-спеціальних та вищих навчальних закладах. При цьому українці становили більшість населення регіону. У 1970 р. у Донецькій області українці становили 53,1 % всього населення, а росіяни – 40,6 %, у 1979 р. відповідно 50,9 % та 43,2 %, а у 1989 р. – 50,7 % і 43,6 % . Росіяни не були більшістю й серед студентської молоді та викладацького складу ВНЗ регіону. Архівні матеріали свідчать, що у 60 – 80-ті роки у вищих навчальних закладах Луганської області навчалося щорічно пересічно 50 % українців, 46 % росіян, 4 % студентів інших національностей. Серед викладачів ВНЗ українці становили 49 %, росіяни – 47 %, представники інших національностей – близько 3 %. Тобто об'єктивних причин для русифікації системи освіти в регіоні не було, цей процес однозначно ігнорував національні інтереси українського населення Донбасу. Разом з тим треба визнати, що абсолютна більшість українців розмовляли російською мовою. Однак це вже було наслідком політики русифікації [323].

Третій етап (перша половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття) характеризується піднесенням національної самосвідомості українського народу, здійсненням його прагнення незалежності і створенням власної держави, що сприяло активізації процесу відновлення національної школи, освіти, педагогічної науки [49, с. 174].

У 1985 р. М. Горбачов розпочав кампанію перебудови, декларуючи демократичний стиль керівництва, гласність й плюралізм думок. Критично переглядали всі сфери життя суспільства, зокрема й освітню. У зв'язку з цим

назріла гостра необхідність актуалізації й розвитку автентичної української педагогіки й рідного шкільництва, вироблення раціональних шляхів розвитку їх.

Важливою віхою на шляху розбудови національної системи освіти було прийняття I з'їздом освітян України (24-25 грудня 1992 р.) Державної національної програми „Освіта” (Україна XXI століття) [277]. Цей документ був затверджений Кабінетом Міністрів України й підписаний Президентом. У Програмі були висвітлені стратегічні завдання і шляхи реформування змісту освіти, мета, пріоритетні напрями та шляхи національного дошкільного виховання, проблеми реформування загальної середньої, професійної, вищої та післядипломної освіти, розвитку позашкільного навчання і виховання. Рішення I Всеукраїнського з'їзду працівників освіти були законодавчо закріплені в законах „Про освіту” (1996 р.) [305], „Про загальну середню освіту” (1999 р.) [302], „Про дошкільну освіту” (2001 р.) [300], „Про позашкільну освіту” (2000 р.) [307], „Про вищу освіту” [298], на основі яких Міністерство освіти і науки України розробило низку нормативних документів.

Діяльність системи освіти, передбачена згаданими вище законодавчими актами, мала забезпечити інтелектуальний і духовний потенціал розвиток народу, вихід української науки, техніки й культури на світовий рівень, національне відродження, розбудову держави і демократизацію суспільства в Україні.

Здобутком у галузі освіти цього десятиріччя було відродження національної школи. В основу концепції національної системи освіти і виховання було покладено педагогічні ідеї українських просвітителів, вітчизняний педагогічний досвід.

Пріоритети розвитку вітчизняної освітньої галузі також були визначені в Національній доктрині розвитку освіти України. У цьому документі чітко окреслено насамперед національний характер освіти, спрямованість на втілення в життя української національної ідеї, консолідацію українського

народу в українську політичну націю, яка прагне жити у співдружності з усіма народами і державами світу. Доктрина мала узагальнювальний характер, а для її поетапної реалізації були розроблені конкретні дії, спрямовані на розвиток кожного рівня освіти [233, с. 445].

На початку 90-х років в умовах незалежності значно активізувався процес відновлення національної школи, освіти й педагогічної науки. У цей період з'являються численні історико-педагогічні роботи, у яких досліджено спадщину раніше заборонених видатних педагогів і громадських діячів, які зробили вагомий внесок в освітянську справу в Україні: О. Духновича (С. Жупанин, О. Машталер, О. Рудловчак), М. Огієнка (І. Кирчів, В. Ляхоцький, А. Марушкевич), Г. Ващенко (О. Гурова, В. Ягупов), С. Русової (О. Губко, І. Пінчук, Д. Чередниченко), Б. Грінченка (О. Неживий, В. Слюсаренко, С. Філоненко), М. Грінченко (Н. Копиленко) та інших. Докладне й об'єктивне вивчення їхньої педагогічної спадщини збагатило історико-педагогічне знання новими фактами та концепціями.

У 90-х роках починають видавати нові посібники для вищих навчальних закладів, у яких вміщено матеріал з історії національної школи, докладно висвітлено історію козацьких і братських шкіл, Острозької та Києво-Могилянської академій, розглянуто спадщину українських просвітителів, які зробили значний внесок у процес розбудови національної системи і виховання в Україні [див. : 33; 193; 232; 351].

Пріоритетними напрямками наукових досліджень стають проблеми національної школи, національного виховання, історії різних типів навчальних закладів, народної педагогіки. Розробляють нові підходи до вивчення проблем формування національної самосвідомості й духовності майбутніх поколінь, українського родинного виховання, національного виховання (Л. Вовк, О. Любар, М. Стельмахович, Є. Сявавко, Д. Федоренко та ін.). У другій половині 90-х років розпочинається активне дослідження проблем козацької педагогіки (О. Губко, В. Кузь, Ю. Руденко, М. Стельмахович, Є. Сявавко та ін.).

Процес реформування освітньої системи в східноукраїнському регіоні на третьому етапі здійснювався у складних соціально-економічних, фінансових і соціально-політичних умовах. В Луганській області спостерігалось зростання чисельності навчальних закладів нового типу – гімназій і ліцеїв, спеціалізованих шкіл, у яких навчалось майже 5 % обдарованих дітей. Збільшилась кількість українських шкіл й учнів у них. Так, на 1 січня 2003 року в області налічувалося 214 українськомовних шкіл, у яких навчалося близько 33 тис. дітей. У 315 двомовних школах навчалося 146 тис. дітей, у 3,5 тис. класах з українською мовою навчання – 65 тис. дітей. Внаслідок цього на всеукраїнських шкільних олімпіадах луганські учні все частіше стали посідати перші місця, а область з 21 місця перемістилася в першу п'ятірку [188, с. 383–384].

Протягом цього етапу на Луганщині одним з найбільш гострих було питання вільного розвитку й функціонування української мови, сфера вживання якої була занадто вузькою. У лютому 1989 року в Луганську утворена ініціативна група під керівництвом учителя-краєзнавця Б. Пастуха зі створення товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка – (ТУМ). Установча конференція обласної організації, яку очолив Б. Пастух, відбулася 4 березня 1989 року в Луганську. 9 вересня 1989 року заснована Луганська міська організація Товариства української мови, очільником якої став Олексій Неживий [188, с. 383-374].

Особливе значення в школах Луганщини на третьому етапі приділяли навчальним предметам, покликаним вирішувати завдання національного, громадянського й морального виховання – українська мова й література, історія України, краєзнавство, українознавство, історія української державності. Активну роботу в цьому напрямі проводили Обласний ліцей Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, Луганська спеціалізована школа I-III ступенів № 42, Антрацитівська загальноосвітня середня школа № 25, Алчевська середня школа № 7, Краснодонська загальноосвітня середня школа I-III ступенів № 8, Краснолуцька

загальноосвітня середня школа I–III ступенів № 10, Верхньогерасимівська середня школа Краснодонського району, Ліснополянська ЗОШ I–III ступенів.

Змінилась проблематика, над якою працювали педагогічні колективи більшості шкіл Луганська й Луганської області в цей період. Аналіз діяльності Обласного ліцею Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, Луганського багатoproфільного ліцею, Алчевської середньої загальноосвітньої школи № 5, Алчевської середньої школи № 7, Антрацитівської загальноосвітньої середньої школи № 25, Первомайської загальноосвітньої середньої школи I–III ступенів № 6, Первомайської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 30, Ровеньківської середньої спеціалізованої школи I–III ступенів № 9 із поглибленим вивченням англійської мови, Стаханівської загальноосвітньої середньої школи № 28, Великосуходільської середньої школи, Кременської середньої загальноосвітньої школи I–III ступенів, Ліснополянської ЗОШ I–III ступенів, Городищинської середньої школи № 23, Нижньотеплівської середньої загальноосвітньої школи I–III ступенів, Старобільської гімназії дає змогу констатувати, що пріоритетними проблемами, які розробляли педагогами названих навчальних закладів, були такі: реалізація концепції національного виховання й полікультурного розвитку учнів на основі диференційного, особистісно орієнтованого підходів у навчально-виховному процесі; підвищення ефективності навчально-виховного процесу на основі національної педагогіки; виховання громадянської відповідальності, національної свідомості й любові до Батьківщини; вивчення народної творчості; відродження національних традицій та обрядів.

Варіативна частина навчальних планів багатьох шкіл передбачала вивчення таких навчальних дисциплін, як: „Культура та мистецтво України”, „Етнографія та фольклор України”, „Література рідного краю”, „Історія українського козацтва”, „Ми господарі свого міста”, „Народна вишивка” та ін. (Луганська спеціалізована (фізико-математичного профілю) школа № 1, Луганська спеціалізована школа I–III ступенів № 42, Луганська міська школа-

гімназія № 52, Алчевська середня школа № 7, Краснодонська загальноосвітня середня школа I-III ступенів №8, Стаханівська загальноосвітня середня школа I-III ступенів № 7, Стаханівська спеціалізована середня загальноосвітня школа № 3, Кременська середня загальноосвітня школа I-III ступенів, Олексіївська СШ № 21 ім. Б.Д. Грінченка) [408].

Особливе значення під час цього етапу мало патріотичне виховання дітей. Широкі можливості для виховання в дітей громадянськості й патріотизму надавала музейна педагогіка, що мала величезні резерви для підвищення ефективності патріотичного виховання, оскільки не просто знайомила учнів з тими чи тими подіями, фактами, а й розкривала історію рідного краю і всієї країни через конкретних осіб. У багатьох школах Луганщини відкривають музеї, народознавчі клуби (Алчевська середня загальноосвітня школа I-III ступенів № 2, Антрацитівська загальноосвітня середня школа № 25, Стаханівська спеціалізована середня загальноосвітня школа № 9); етнографічний музей „Берегиня” (Алчевська середня школа № 7, Антрацитівська загальноосвітня середня школа № 25); краєзнавчі гуртки (Верхньогерасимівська середня школа Краснодонського району, Новосвітлівська середня школа I-III ступенів); історико-краєзнавчий музей (Нижньотеплівська середня загальноосвітня школа I-III ступенів); музей Б.Д. Грінченка (Олексіївська середня школа №21 ім. Б.Д. Грінченка) [408].

Процес відновлення українських шкіл у промислових центрах Донеччини, передусім у Донецьку, мав тривалу і складну історію. У довоєнному Донецьку українських шкіл були десятки, а найпрестижнішою була українська СШ № 1. Остання українська школа була закрита в Донецьку в 1986 році – це була СШ № 40 в селищі Авдот’їне. Усього на Донеччині на кінець 1989 року залишилося тільки 103 школи з українською мовою навчання, проте російських було 1066.

Українські школи діяли переважно в невеликих приміщеннях на 50-200 учнів у далеких селах Мар’їнського, Слов’янського, Волноваського та інших сільських районів області. Тому загальна картина для Донеччини була така –

із 634,3 тисячі школярів в українських школах навчалось 15 995, тобто тільки 2,5% учнів [252, с. 28].

На початку 90-х років ситуація стала змінюватись. О. Гладчук – тодішній начальник управління освіти Донецької обласної державної адміністрації, звітуючи про реалізацію державної мовної політики, – навів узагальнювальні дані, які свідчили про розширення шкіл і дитячих садків з українською мовою навчання і виховання у 1991–1992 навчальному році порівняно з 1988–1989 навчальним роком, представив нововідкриті та заплановані до відкриття загальноосвітні школи Донеччини [35].

Становлення і діяльність першої української СШ № 65 з поглибленим вивченням іноземних мов відіграло непересічну роль у всьому процесі повернення донецького шкільництва до рідної української мови. Школа не тільки вижила, вона набула авторитету, на практиці показала життєвість і перспективність українськомовного навчання в промисловому Донбасі. За її прикладом відкривали аналогічні школи в Маріуполі, Горлівці, Слов'янську, інших містах Донеччини.

Відомою в регіоні стала Олександрівська школа Мар'їнського району, в якій накопичено цікавий досвід проведення уроків народознавства, а також досвід роботи зі збереження й відродження українських традицій і звичаїв [272]. Проблеми цієї ж школи було розглянуто з погляду розвитку її як сільського осередку українства [184].

Аналогічну за змістом інформацію подала інспектор обласного управління народної освіти Т. Давидова і порушила питання про кадри учителів нинішніх і майбутніх шкіл Донецького регіону. Вона навела інформацію про підготовку майбутніх учителів молодших класів українською мовою. В Артемівському педучилищі з 9 груп українською мовою навчалось 5, Червоноармійському з 7 груп – 6, Шахтарському з 7 груп – 1. У Макіївському педучилищі лише окремі предмети на першому курсі вивчали українською мовою [53].

Звертали увагу на підготовку вчителів української мови. Зокрема, було вказано, що Донецький державний університет лише третій рік приймав на відділення української філології 75 студентів (до того було 50). Підготовку вчителів української мови розпочав Слов'янський державний педагогічний інститут, який у середині 90-х років зробив перший випуск, Горлівський педінститут іноземних мов [53].

Отже, протягом третього етапу (друга половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття) у східноукраїнському регіоні була проведена помітна робота з відродження звичаїв і традицій українців, значно збільшено кількість шкіл з українською мовою навчання, розширено підготовку вчителів української мови у вищих навчальних закладах регіону. Це створювало сприятливі умови для впровадження надбань української етнопедагогіки в навчально-виховну діяльність загальноосвітніх шкіл.

Проведений історико-педагогічний аналіз дає змогу дійти висновку, що в межах досліджуваного періоду можна виділити три етапи діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі: 1-й етап – 60-ті роки – перша половина 70-х років; 2-й етап – друга половина 70-х років – перша половина 80-х років; 3-й етап – друга половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття. Підставою для періодизації ми обрали місце етнопедагогіки у структурі педагогічного знання і ступінь її впливу на діяльність загальноосвітньої школи в соціокультурних умовах регіону.

На першому етапі діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі (60-ті – перша половина 70-х років) у зв'язку з послабленням жорсткого централізованого управління й розширенням прав республік, масовою реабілітацією, зокрема й репресованих народів, відновленням інтересу до традиційних народних культур спостерігається підсилення уваги до етнопедагогічної проблематики, зроблено певні кроки для поєднання ідей наукової і народної педагогіки, внесення національного компонента в навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл. Проте ці загальноукраїнські тенденції в

східноукраїнському промисловому регіоні з переважно міським населенням виявлялись недостатньо. Починаючи з кінця 60-х років, у контексті „стабілізації” суспільно-політичного життя, у культурній та освітній галузях посилюється ідеологічний диктат, у містах східного регіону України інтенсифікується процес русифікації шкіл.

Протягом другого етапу (кінець 70-х – перша половина 80-х років), що характеризувався суперечливістю, з одного боку, підсилюється русифікація й усіляко обмежується українознавство, з іншого – формується нова генерація української інтелігенції, дисидентство, рух опору, продовжується розвиток української етнопедагогіки, яка зробила певні прогресивні кроки. У східноукраїнському регіоні української мова фактично витісняється із галузі освіти, підсилюється тенденція до звільнення учнів від вивчення української мови й літератури. Українські школи були закриті в промислових містах, інтенсифікується процес русифікації вищої школи.

На третьому етапі (перша половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття) відбувається піднесення національної самосвідомості українського народу, проголошення незалежності та створення власної держави, проводяться кардинальні заходи з відновлення національної школи, освіти, педагогічної науки. У східноукраїнському регіоні значно зростає кількість українських шкіл, розширюється підготовка вчителів української мови та літератури у вищих навчальних закладах, створюють сприятливі умови для використання етнопедагогічних традицій у діяльності загальноосвітніх шкіл.

Висновки до розділу 1

1. Осмислення й узагальнення ідей, традицій, практичного досвіду, засобів народного виховання розпочалося вже в Київській Русі, про що свідчить аналіз видатних пам’яток давньоруської літератури, українських літописів. У козацьку добу сформувалась козацька педагогіка, яка була виразником піднесення українського національного духу. Теоретичне

оформлення ідей народного виховання започаткував у XVIII столітті видатний український філософ Г.С. Сковорода. У XIX – на початку XX століття завдяки теоретичним узагальненням стосовно народної педагогіки, зробленим відомими українськими педагогами, письменниками, діячами освіти О. Духновичем, К. Ушинським, Х. Алчевською, І. Франком, С. Русовою, Б. Грінченком та ін., парадигмального статусу у вітчизняній педагогічній думці набула ідея народності виховання, яка й стала основою для обґрунтування моделі національної школи. Здобутки української народної педагогіки вперше були використані для обґрунтування концепції національної школи в період національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр.

2. За радянських часів, попри антиукраїнську політику, становлення етнопедагогіки як галузі педагогічного знання продовжилося. У 20-х – на початку 30-х років в умовах українізації освіти здобутки народної педагогіки широко використовували в освітній діяльності. Починаючи з 30-х років й до середини 50-х років XX століття, в умовах сталінського тоталітаризму, уніфікації освітніх систем і згортання політики українізації народна педагогіка й етнопедагогічна думка витісняється на периферію педагогічного дискурсу. У період так званої відлиги, що супроводжувалась лібералізацією суспільного життя, інтерес до традицій народного виховання значно підсилюється. Це зумовило оформлення в 70-х роках XX століття, завдяки зусиллям чуваського педагога Г. Волкова, українських дослідників М. Стельмаховича, Є. Сявавко, етнопедагогіки в самостійну галузь педагогічного знання й з цього часу розпочинається власне науковий період її розвитку.

3. У 90-х роках XX – на початку XXI століття в незалежній Україні відбувається розвиток етнопедагогічної теорії і впровадження здобутків української етнопедагогіки, українознавства в навчально-виховний процес освітніх закладів. Були обґрунтовані сутнісні характеристики етнопедагогіки, які мають методологічне значення для дослідження етнопедагогічних основ

роботи загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-ті роки ХХ століття, а саме: етнопедагогіка є наукою про народну педагогіку, тобто про сукупність емпіричних знань, народного досвіду виховання; етнопедагогіка є самостійною галуззю науково-педагогічного знання і має власний предмет і особливі завдання; етнопедагогіка тісно пов'язана із суміжними науковими дисциплінами (педагогікою, віковою й педагогічною психологією та ін.), тобто має міждисциплінарний характер; етнопедагогіка наповнює сучасну академічну педагогічну науку народними гуманістичними ідеями й забезпечує повноцінний розвиток вітчизняної науки про виховання.

4. Своєрідність етнопедагогічної ситуації в східноукраїнському регіоні й тенденції розвитку етнопедагогічних основ навчально-виховного процесу загальноосвітніх шкіл у 60-90-х роках ХХ століття зумовлювали дві групи чинників – об'єктивні й суб'єктивні. З-поміж об'єктивних чинників найбільш значущими є природні (природно-географічні, екологічні) і суспільні (історичні, соціально-демографічні, економічні, релігійні, сімейно-побутові). Географічне розміщення, клімат, мінерально-ресурсний потенціал, екологія Донецької і Луганської областей зумовлювали розселення людей, рід занять та спосіб їхнього життя. Швидкі темпи індустріалізації й зумовлена ними багатоетнічність східноукраїнського регіону й особлива релігійна ситуація визначали сімейно-побутову обрядовість і традиції народного виховання. До суб'єктивних чинників відносимо такі: морально-духовні (основи народної моралі, національна свідомість і самосвідомість; рідна мова, фольклор; традиції, звичаї, обряди); психолого-педагогічні (національна психологія, характер; родинна педагогіка й народна дидактика, державна освітня політика). Суб'єктивні чинники зумовлені своєрідністю природи, економіки, соціуму регіону і значною мірою впливають на формування етнопедагогічних традицій краю.

5. Залежно від місця етнопедагогіки у структурі педагогічного знання і ступеня її впливу на діяльність загальноосвітньої школи в соціокультурних умовах регіону виділено три етапи діяльності загальноосвітніх шкіл

східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі: 1 -й етап – 60-ті роки – перша половина 70-х років; 2-й етап – друга половина 70-х років – перша половина 80-х років; 3-й етап – друга половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття.

Перший етап (60-ті – перша половина 70-х років) характеризується підсиленням уваги до етнопедагогічної проблематики, спробою поєднати ідеї наукової і народної педагогіки, упровадити національний компонент у навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл. У східноукраїнському промисловому регіоні з переважно міським населенням ці тенденції виявлялись недостатньо, а з кінця 60-х років посилюється ідеологізація й політизація освіти, інтенсифікується процес русифікації шкіл у містах східного регіону України.

Другий етап (кінець 70-х – перша половина 80-х років) характеризується, з одного боку, підсиленням русифікації і обмеженням українознавства, з іншого – подальшим розвитком етнопедагогіки, яка стає самостійною галуззю педагогічної науки. Школи східноукраїнського регіону ще більше русифікуються, підсилюється тенденція до звільнення учнів від вивчення української мови та літератури.

Третій етап (перша половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття) характеризується піднесенням національної самосвідомості українського народу, відновленням національної школи, освіти, педагогічної науки. У східноукраїнському регіоні значно зростає кількість українських шкіл, розширюється підготовка вчителів української мови й літератури у вищих навчальних закладах, створюють сприятливі умови для використання етнопедагогічних традицій у діяльності загальноосвітніх шкіл.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВТІЛЕННЯ ЕТНОПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ (60-90-ті роки ХХ ст.)

2.1. Етнопедагогічні виміри навчального процесу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-х – 90-х роках ХХ століття

У всі історичні періоди одним із найбільш надійних ретрансляторів народних традицій, чинників формування менталітету, розвитку патріотизму й духовної культури особистості була загальноосвітня школа. Саме в школі прищеплюється повага до свого народу, його історії, культури, закладаються основи національної самосвідомості, цілісного внутрішнього світу особистості. Значні можливості має передусім шкільний навчальний процес, у процесі якого учні отримують знання про національну культуру, здобувають досвід використання змістового аспекту національної культури в житті, у них формується емоційно-ціннісне ставлення до рідного народу, краю, сім'ї, культури.

Створення умов для культурного самовизначення кожного учня, його практичної ідентифікації зі своїм народом забезпечується вже на початковому етапі його навчання в школі. Початкова школа значно розширює сферу взаємодії дитини з довкіллям, змінює її соціальний статус і збільшує потребу в самовираженні. У молодшому шкільному віці закладається підґрунтя моральної поведінки, починає формуватися громадянська орієнтація особистості, з'являються нові можливості для участі в розвитку рідної культури, а через неї – загальнолюдської.

У цьому контексті логіка нашого дослідження потребувала вивчення інформації про те, як історично змінювався вплив етнопедагогічних ідей і народних традицій на навчальний процес загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-х – 90-х рр. ХХ століття. Зауважимо, що

наявна джерельна база не дозволяє зробити цілісний аналіз навчальних планів, навчальних програм в етнопедагогічному вимірі. З огляду на це будемо спиратись на вибіркові дані, що відображають навчальний процес у початковій і в середній школі, оскільки вважаємо, що вони дадуть змогу зробити об'єктивні узагальнення й висновки.

Як зазначалось вище, наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. значно посилюється увага науковців і вчителів до народознавчої проблематики й народної педагогіки. На 60-ті роки припадає діяльність видатного українського педагога В. Сухомлинського, який зробив вагомий внесок у поєднання ідей наукової і народної педагогіки, залучення національного компонента в навчально-виховний процес. Саме його творчість у 60-ті роки поклала початок сучасному національному самоусвідомленню як атрибуту української педагогічної думки [359, с. 38].

Аналізуючи соціально-політичну ситуацію першого етапу діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі (60-ті – перша половина 70-х років ХХ ст.), відзначаємо, що тодішній перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, незважаючи на наступ московських консерваторів, посилення реакції в усіх сферах життя, прихильно ставився до українського національно-культурного відродження. Зокрема, у виступах він неодноразово наголошував на необхідності підвищення статусу української мови [372]. Як наслідок у 1963-64 навчальному році за мовами навчання масові школи в УРСР розподілялись так: українських шкіл – 24 750, російських – 4 932, молдавських – 142, угорських – 92, польських – 2, шкіл з двома мовами навчання і більше – 425 [297, с. 29]. У цей же час у середині 60-х років у Луганській області працювало 32 українськомовних школи [157, с. 9 - 17].

Найбільш продуктивним навчальним предметом в етнопедагогічному відношенні в початковій школі була рідна мова. Л. Пироженко, досліджуючи реформування змісту загальної середньої освіти з середини 60-х – до початку 80-х років ХХ століття, відзначала, що в 1965 році центральною комісією з

визначення змісту освіти в НДІП УРСР було прийняте рішення вивчати другу мову не з 1 класу, а з 2-го. Типові навчальні плани для українських шкіл з українською та російською мовами навчання подані в таблиці [287] (див. Додаток А). Таке рішення загалом позитивно позначилось на вивченні рідної мови, до того ж на опанування рідною мовою було відведено значно більше годин, ніж на опанування другої мови.

Авторка у результаті аналізу навчальних програм відзначає, що зміст курсів української та російської мов суттєво відрізнявся від змісту програми попередніх років. Нова програма орієнтувала на здійснення розумового і мовного розвитку дітей через ознайомлення з елементами граматики і правопису. Також пропонувалось звертати основну увагу не лише на техніку читання, а насамперед на розуміння зв'язку змісту твору з життям, на виховання відповідних почуттів в учнів. Пояснювальне читання розуміли як основний метод розвитку мовлення та мислення на основі засвоєння елементарних знань про довкілля (природу, географічне розташування, виробничу діяльність, історію і сучасне життя) у дітей молодшого шкільного віку.

З-поміж творів, об'єднаних за ідейно-тематичним принципом (пори року, державні свята тощо), переважали тексти, що знайомили дітей з історією країни (здебільшого з її революційним минулим, життям В. Леніна та інших діячів партії та держави, подіями Великої Вітчизняної війни, подвигами дітей-героїв тощо), природою, культурою, порами року, державними святами. Значне місце приділяли художнім творам на морально-етичні теми [287, с. 194-199].

Як бачимо, окрім загальних завдань уроків читання (навчання правильного, свідомого, виразного й швидкого читання, роботи з книгою), зміст текстів для читання був спрямований на ознайомлення дітей з життям, тобто конкретними предметами, фактами і явищами, сприяв моральному вихованню та формуванню в них комуністичної свідомості, однак, попри

заідеологізованість текстів, молодші школярі все ж мали змогу ознайомитись з рідним краєм, фольклором, народними традиціями.

У процесі навчання природознавства в 2-х і 3-х класах молодші школярі отримували не лише цілісне уявлення про природу, засвоювали географічні та природничі поняття, а й вивчали природу рідного краю, розмаїття природи рідної країни.

Важливими в етнопедагогічному вимірі шкільними предметами були географія та історія. У нових програмах з географії головна увага спрямовувалась на підвищення наукового рівня шкільної географічної освіти, посилення пояснювальних елементів і скорочення фактологічного матеріалу. Важливо підкреслити, що в проекті нової програми передбачалась краєзнавча основа побудови курсів, вивчення географії своєї області (краю, республіки), екскурсії та різні практичні роботи на місцевості і в класі [287, с. 115].

Комісія з історичної освіти в результаті обговорення дійшла одностайного висновку, що в умовах загальної середньої освіти найбільш доцільним принципом побудови курсів на двох етапах навчання в середній школі як нерозривних ланках єдиної історичної підготовки може бути принцип лінійності. Проект перебудови змісту історичних курсів за лінійним принципом був схвалений і затверджений у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 травня 1965 р. „Про зміну порядку викладання історії в школах” [260, с. 218-219]. Структура історичної освіти набула логічності й завершеності. У курси історії СРСР передбачалось включати краєзнавчий матеріал. Був конкретизований і розширений обсяг знань з історії УРСР в єдиному курсі вітчизняної історії (були більш широко представлені теми визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, з’явилися відомості про Галицько-Волинське князівство тощо). Було включено й відомості про конкретних діячів української історії і культури: О. Довбуша, С. Палія, Г. Сковороду, Л. Кобилицю та ін. У 60-х рр. до програм було включено спеціальні уроки з історії краю. З 1965-66 н.р. у 7-10-х класах вводились систематичні курси історії СРСР та УРСР [287, с. 138].

Це, безумовно, вплинуло на навчальний процес у загальноосвітніх школах східноукраїнського регіону. Учителі історії (С.Г. Михайличенко, Л.І. Кубрак, Р.М. Каплун, Н.В. Музиченко та ін.) [149], і географії (Л.В. Гречко, В.І. Палубнєв, В.І. Олександров, В.Д. Григор'єва, Н.Г. Чернявська, С.С. Удовенко та ін.) [136; 144] м. Луганська та Луганської області широко використовували на своїх уроках краєзнавчий матеріал. Наприклад, під час вивчення теми „Наш край на початку ХХ століття” вчителі використовували матеріал розділу „Луганська область” з книги „История городов и сел УССР (Луганская область)” за ред. Ю.Ф. Пономаренка [192]. У книзі наведено відомості про населення, історію розвитку області, революційні традиції, видатні постаті області. Значну увагу педагоги приділяли вихованню любові до свого рідного міста, своєї області та її історії [81]. Під час вивчення історії рідного краю вчителі географії разом із учнями відвідували краєзнавчий музей, музей імені К. Ворошилова, історичні місця міста й області [84]. На базі Селезнівської школи-інтернату Луганської області для вчителів працювали секції з історії і географії „Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії і географії”, де вони могли ознайомитись з цікавим матеріалом, що розкривав кращий досвід учителів і шкіл [150].

Значних змін у 60-ті роки зазнали шкільні курси української та російської літератур. Суттєвим недоліком проекту нової програми було те, що в ній, як і у програмах попередніх років, було надзвичайно мало представлено літературу народів СРСР. Фактично з усіх представників української літератури в першому варіанті програми були представлені лише твори Т. Шевченка. Педагоги і науковці не вважали задовільним і прийняте в програмі співвідношення між її складниками: народна творчість (2%), класична російська дорадянська література (50%), радянська література (41%), зарубіжна класична література (7%) [287, с. 120].

Ознайомлення з українськими народними піснями, думами, легендами, переказами впливало на формування в учнів національної свідомості.

Навчальний курс української літератури в кожному класі відкривав огляд усної народної творчості (на яку відводилося лише 2 %). Проте часто вчителі-словесники на свій розсуд доповнювали програмний матеріал.

Так, учителі української мови і літератури Луганської СШ № 29 у „Хрестоматії для 7 класів” з української літератури виявили певні недоліки в розділі „Фольклор дореволюційних часів”. На їхню думку, в цьому розділі не подавалося жодної народної пісні, у якій показано, що народ не тільки страждав від експлуатації, а й героїчно боровся за своє звільнення. Задля ліквідації цих недоліків учителями-словесниками було заплановано для вивчення пісню „Закувала зозуленька”, у якій відображено боротьбу українського народу за визволення. Спеціально було відведено урок і на вивчення теми „Прислів’я та приказки дореволюційних часів” [77].

Учителі-словесники м. Луганська і Луганської області надавали великого освітнього та виховного значення не тільки українській літературі, а й українській мові як навчальному предмету, у процесі викладання якого розкривали багатства української мови, виховували в учнів любов до неї. У щорічних звітах про роботу шкіл і дошкільних закладів 60-х років відзначається робота вчителів української мови та літератури Г.А. Несольної [152], Г.П. Руденко [98], Н.П. Сухаревської, А.С. Мироненко [90], А.А. Андреєвої [150, с. 22], М.Г. Сафонові [138, с. 31], Б.І. Пастуха, В.Г. Харитоненко [136, с. 49].

Важливою й дискусійною для українських науковців у досліджуваний період стала проблема розподілу годин на вивчення української та російської мов. Так, під час обговорення вченою радою НДІП УРСР проекту типового навчального плану, запропонованого центральною комісією з визначення змісту освіти для національних шкіл, виникла дискусія. У проекті на російську мову виділялося 55 годин на тиждень, а на українську – 38. Під час обговорення, у якому брали участь С. Гончаренко, В. Помагайба, В. Чепелєв та інші співробітники НДІП УРСР, було запропоновано на вивчення української мови і літератури виділяти більше часу, ніж на вивчення

російської мови і літератури. Пропонувалося розподілити час у співвідношенні: 33,5 і 55,5 [287, с. 121].

У 1965 р. був опублікований проект спеціальної програми розвитку усного та писемного мовлення на уроках мови та літератури (української та російської) у 4-8-х класах восьмирічної та середньої школи. Уперше до шкільного курсу були введені такі важливі для розвитку мовлення розділи, як „Лексика”, „Стилістика”, „Словотворення”, „Загальні відомості про мову”, „Культура мови”. Велика увага надавалась подоланню невідповідності між граматичними знаннями і мовленнєвою практикою школярів, розвитку усного й писемного мовлення учнів (збагачення словникового запасу, оволодіння нормами літературної мови, формування умінь і навичок зв'язного викладу думок в усній і письмовій формі) [Там само].

Прийняті зміни в програмах і підходах до вивчення мов позитивно вплинули на роботу вчителів української мови й літератури східноукраїнського регіону. Вчителі української мови й літератури Т.О. Татолі, Є.П. Іванова (середня школа № 30 м. Луганська) на уроках з української мови і літератури часто практикували вправи творчого характеру. Учні писали самостійні творчі роботи за власними спостереженнями, використовуючи фольклорні матеріали (приказки, прислів'я), готували рецензії на кінофільми тощо. Пожвавилась позакласна робота з української мови: вивчення історії мови, походження писемності, лексикології (над цим працювали лінгвістичні гуртки в середній школі № 25 м. Комунарська). Гуртківці вивчали походження слів і влучних висловів, збирали і записували прислів'я, приказки, загадки, виготовляли наочні посібники з мови, складали зразки ділових паперів, оформлювали стенди, проводили олімпіади, тематичні вечори, випускали стінгазети [258, с.131-132].

Учителі української мови і літератури школи № 39 м. Луганська протягом 1964-1965-го навчального року організовували літературні вечори, присвячені вивченню життя і творчості українських письменників

Т. Шевченка, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, Лесі Українки, організовували літературні диспути, читацькі конференції [84].

У 1966/67 навчальному році запроваджено типові навчальні плани, що пропонувались на зміну перехідним. На основі їх були розроблені і затверджені Міністерством освіти УРСР навчальні плани, які враховували специфіку двомовного навчання (див. Додаток Б).

Як видно з наведених матеріалів, навчальні плани для українських шкіл з українською та російською мовами навчання різнилися лише кількістю годин на українську і російську мови та літератури. Загальна кількість годин на тиждень (для 1-10 класів) – 69 (44,5 на українську і 24,5 на російську в українських школах). У російських школах 50 годин на російську мову та 19 – на українську. Зауважимо, що на засіданні Колегії Міністерства освіти УРСР 27 травня 1966 р. директор НДПІ УРСР В. Чепелев звернув увагу на нерівні умови, у які ставляться дві мови, проте було вирішено залишити запропонований розподіл годин без змін [287, с. 124].

Після першого року роботи за новими навчальними планами до Міністерства освіти УРСР надійшли зауваження вчителів, методистів, що стосувались кількості годин на вивчення тих чи тих предметів. Зокрема, пропонувалося збільшити кількість годин на вивчення російської мови в 4-му класі шкіл з російською мовою навчання. Уже в наступному 1967/68 навчальному році до навчального плану всіх загальноосвітніх шкіл країни на вивчення української та російської літератур у школах з українською та російською мовами навчання було відведено по 3 години на тиждень [Там само].

Зміни в навчальних планах на 1967/68 навчальний рік, 1968/69 навчальний рік відображали тенденцію до диференціації змісту освіти за рахунок збільшення кількості факультативних занять за вибором. Внаслідок внесених змін з урахуванням висловлених зауважень навчальний план для загальноосвітніх шкіл УРСР на 1971/72 навчальний рік, схвалений

Міністерством освіти 27 листопада 1970 р., набув такого вигляду (див. табл. 2.1.):

Таблиця 2.1.

**Навчальний план для шкіл
з українською мовою навчання на 1971/72 н.р.**

№	Предмети	Тижнева кількість годин на клас						
		4	5	6	7	8	9	10
1.	Українська мова	5	4	3	2-3	2	-	-
2.	Українська література	2	2	2	2	3-4	4-3	4-3
3.	Російська мова	4	4	3	2	2	-	-
4.	Російська література	-	2	2	2	3	4	4
5.	Математика	7	6	6	6	5	6	6
6.	Історія	2	2	2	2-3	3	4	3
7.	Суспільствознавство	-	-	-	-	-	-	2
8.	Географія	-	2	3	2	3	2	3
9.	Біологія	-	2	2	2	2	1	3
10.	Астрономія	-	-	-	-	-	-	1
11.	Фізика	-	-	2	2	3	5	5
12.	Креслення	-	-	-	1	2	-	-
13.	Хімія	-	-		2	2	3	3
14.	Іноземна мова	-	3	3	3	2	2	1
15.	Трудове навчання	1	2	2	2	2	2	2
16.	Образотворче мистецтво	1	1	1	-	-	-	-
17.	Музика і співи	1	1	1	1	-	-	-
18.	Фізична культура	2	2	2	2	2	2	2
19.	Образотворче мистецтво	1	1	1	-	-	-	-
20.	Початкова військова підготовка	-	-	-	-	-	2	2
Разом		28	33	34	34	36	37	37
Практика днів на рік		9	18	24	48	-	144	-
Факультативні заняття (годин на тиждень)		-	-	-	-	-	1	1

Наведений типовий навчальний план дає підстави стверджувати, що в українськомовних школах українська мова за кількістю годи на тиждень не мала значущих переваг перед російською. Лише в четвертому класі на українську мову виділялось 5 годин на тиждень, а на російську – 4, в 5-8-их класах кількість годин була однаковою [287, с. 126].

У 60-х – першій половині 70-х років значну увагу приділено розробленню шкільних підручників і методичних посібників. У 1966 р. було оголошено закритий конкурс підручників з української мови та літератури для шкіл з українською та російською мовою навчання, підручників з української та рідних мов і літератур для шкіл з молдавською, польською і угорською мовами навчання, з історії та географії України – для початкової школи. Шляхом закритого конкурсу було підготовлено 26 і затверджено Колегією Міністерства освіти 17 підручників з української мови й літератури для шкіл з українською та російськими мовами навчання (з української мови для шкіл з українською мовою навчання для 1-6 класів, з української літератури для 4-х, 5-х, 8-х класів, з російської мови для 4-го класу).

Підготовкою навчально-методичної літератури займались вчені й методисти східноукраїнського регіону. Зокрема доцент Ворошиловградського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка О.М. Маштабей підготувала збірник переказів. У журналі „Українська мова і література в школі” друкували статті провідні мовознавці й методисти регіону. Науковці, методисти і вчителі спрямували свою діяльність на розкриття методологічних основ літератури, удосконалення змісту й методів вивчення української літератури, підвищення ефективності уроків літератури в умовах кабінетної системи навчання [182, с. 98-99].

Отже, на першому з обґрунтованих нами етапів діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону (60-ті – перша половина 70-х років ХХ ст.) вплив етнопедагогічних чинників на навчальний процес значно посилювався. Найбільший етнопедагогічний потенціал у початковій школі мали уроки читання й природознавства, а в старшій школі – історії,

географії, української мови та літератури. Посиленням етнопедагогічного складника змісту зазначених навчальних предметів плідно займалися вчителі східноукраїнського регіону. Під час викладання історії й географії етнопедагогічний компонент був представлений переважно у вигляді краєзнавчого матеріалу, на уроках читання, української мови та літератури – у вигляді фольклорних матеріалів. Змінився не тільки зміст освіти, а й методика навчання, що передбачала розвиток творчої активності учнів, формування в них емоційного ставлення до культурних надбань народу. Проте пріоритет все ж віддавався російській мові, а виховна функція навчального процесу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону мала передусім ідейно-політичне спрямування.

Тенденція до русифікації й політизації навчально-виховного процесу у вітчизняних загальноосвітніх школах значно посилилась на другому етапі (друга половина 70-х – перша половина 80-х років ХХ століття). У цей період ігнорувалися духовні потреби різних груп населення корінних і некорінних національностей. Особливо це відчувалося в проблемі мови.

11 листопада 1978 р. відповідно до закритої постанови ЦК КПРС Міністерство освіти УРСР направило на місця директиву „Про вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки”. Саме ця директива започаткувала широкомасштабну кампанію „русифікації” [371].

Як наслідок, в Україні до кінця 70-х років ХХ століття в обласних центрах залишилося всього 28% українських шкіл, російські школи склали 72%. Значно зменшилася, як підкреслювали раніше, кількість українських шкіл і в східноукраїнському регіоні. Водночас удосконалювалися програми з вивчення російської мови і літератури, збільшувалася кількість шкіл з поглибленим вивченням російської мови. Збільшилося видання книг для дітей, надрукованих російською мовою, усе це відбувалося на тлі значного скорочення кількості видань українською мовою.

У другій половині 70-х рр. зростає політизація та ідеологізація змісту шкільних курсів, особливо історико-суспільствознавчих і філологічних: зменшувалася кількість годин на вивчення української мови й літератури в 9-му класі на годину на тиждень, у 9–10-х класах знімалось вивчення української та російської мов [287, с. 143].

Водночас відбуваються суттєві зміни в початковій освіті Української РСР у зв'язку з навчанням дітей із шести років. У 1977 р. під керівництвом О. Савченко було підготовлено проект програми для підготовчих класів загальноосвітніх шкіл, де велика увага приділялася фізичному, моральному й естетичному вихованню дітей, розвитку мислення і мовлення, формуванню навичок аналізу спостережень явищ природи і суспільного життя, формуванню навичок поведінки в колективі, вихованню в дітей інтересу до навчання [287, с. 207].

НДІ змісту і методів навчання та НДІ дошкільного виховання АПН СРСР запропонували навчальний план для підготовчих класів загальноосвітніх шкіл, який мав такий вигляд (див. табл. 2.2.):

Таблиця 2.2.

Навчальний план

для підготовчих класів на 1976 /77 навчальний рік

№ п/п	Назви видів занять	Кількість год. в обрахунку на 45 хв	
		На тиждень	На рік
1.	Рідна мова	4	136
2.	Підготовка до вивчення математики	3	102
3.	Ознайомлення з навколишнім світом	4	136
4.	Фізична культура, рухливі ігри	5	170
5.	Малювання, ліплення, аплікація	3	102
6.	Конструювання	2	102
7.	Музика, співи, ритміка	3	102
Разом		24	816

У навчальному плані шестирічок значне місце відводилося фізичній культурі, рухливим іграм, вивченню рідної мови, слуханню музики, співам і ритміці, художньому і технічному конструюванню та моделюванню, художньому читанню [287, с. 208]. У наступні роки відділом навчання шестиліток НДІП УРСР були розроблені оригінальні навчальні програми для навчання шестирічних дітей української мови, створені підручники (Н. Скрипченко, М. Вашуленко „Буквар для підготовчих класів загальноосвітніх шкіл”, Н. Скрипченко, О. Савченко „Струмочок. Збірник творів для позакласного читання у 2-му класі” та ін.) і навчально-методичні посібники (Н. Скрипченко, М. Вашуленко „Вивчення української мови у підготовчих класах загальноосвітніх шкіл” (1978) [287, с. 639].

У другій половині 70-х – першій половині 80-х років науковці й педагоги-практики східноукраїнського регіону активно публікували свої роботи і республіканських і всесоюзних виданнях. В. Курило наводить дані про те, що з 1970 до 1991 року тільки в часописі „Народное образование” було опубліковано 22 статті авторів із Луганської області та 50 – авторів з Донецької області. Вони були присвячені переважно аналізу передового педагогічного досвіду шкіл, педагогічних інститутів, органів управління освітою. У журналі „Початкова освіта” за цей же час було розміщено статті 32 авторів з Луганської області та 50 – авторів з Донецької області. Значна частина з них присвячена методиці роботи початкової школи і певною мірою відображала досвід використання надбань народної педагогіки в навчальному процесі шкіл Донбасу [223, с. 126-127]. Проте народознавча й етнопедагогічна проблематика не була в центрі уваги вчених і педагогів-практиків регіону. Найбільш відомі з них розробляли загальнодидактичну проблематику або ж проблеми методики викладання окремих предметів. Наприклад, відомий учитель історії з Луганська В. Пунський, автор кількох книг, численних статей досліджував проблеми формування в учнів теоретичних понять, системних знань, розуміння закономірностей історичного процесу [311; 312].

Подальшому процесу ідеологізації та русифікації в Україні сприяла реформа загальноосвітньої школи в 1984 р. У республіці переважали дитячі дошкільні заклади, навчання в яких проводили російською мовою. Значно скоротилося використання української мови в державній, партійній, соціально-політичній і культурно-освітній сферах. Результатом такої багаторічної цілеспрямованої політики стало майже повне витіснення української мови з усіх сфер суспільного життя [371].

Протягом третього етапу діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі (друга половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття) виникли сприятливі умови для відновлення й розвитку української педагогіки, національної системи освіти й виховання дітей і молоді України.

Під час так званої перебудови й особливо із проголошенням незалежності відбуваються серйозні зміни в освіті: утверджуються нові демократичні цінності, формується нова мораль, нові економічні й політичні пріоритети.

Одним із основних завдань реформування освіти незалежна держава визначила відродження і подальшу розбудову національної системи освіти, її орієнтацію на задоволення потреб народу України, національно-культурних і національно-освітніх прав і запитів усіх громадян незалежно від їхньої етнічної належності. Тогочасна система освіти України перебувала в стані, що не задовольняв вимоги культурного й духовного відродження українського народу.

Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки згідно з Законом „Про мови” 1989 року є українська мова [373]. Зазначалось, що Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Республіканські й місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють усім громадянам необхідні умови для вивчення української мови й поглибленого

оволодіння нею. Вільний вибір мови навчання згідно з цим Законом став невід'ємним правом громадян Української РСР. Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ і шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами. Вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов є обов'язковим [373].

Уже на початку 90-х років минулого століття всі дисципліни, зокрема гуманітарні (філософію, політологію, соціологію, економічну теорію, культурологію тощо) в навчальних закладах України було переведено на навчання українською мовою; навчальні плани, старі курси замінювали на нові; уся ділова документація повинна була вестись українською мовою. Робочі програми, методичні посібники й вказівки, довідники, словники й підручники видавали українською; освітні заклади намагалися забезпечити себе навчально-методичною літературою та українськомовними кадрами [322].

У листопаді 1993 р. Кабінет Міністрів України затверджує програму „Освіта (Україна ХХІ століття)” [279], що передбачала істотну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання дітей і завершуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів. Йшлося про формування високого інтелектуального і культурного потенціалу народу як найціннішого його надбання. Принциповою позицією концепції стало визнання необхідності демократизації всіх ланок середньої та вищої школи.

Одним із найважливіших завдань оновлення змісту освіти стає ґрунтовне вивчення народознавства, що в поєднанні з краєзнавчою роботою мало дати глибокі й системні знання про особливості й цінності традиційної культури українського народу та національних меншин, сприяти залученню молоді до народних надбань, національної історії, звичаїв, побуту в органічному взаємозв'язку із загальнолюдською культурою. Передбачаються

різні підходи до вивчення народознавства: введення окремого навчального предмета або органічне включення відповідних знань до змісту наявних шкільних дисциплін (історії, природознавства, рідної мови, літератури, музики й образотворчого мистецтва тощо). З цією метою до навчальних планів вводять нові предмети національної культури: „Рідний край” (I-V кл.), „Етнографія і фольклор України” (X-XI кл.) тощо.

На національній основі перебудовується зміст історичної і географічної освіти. Так, запроваджено два курси історії: всесвітня історія та історія України. Зміст історичних дисциплін має враховувати процеси, що відбуваються в методології історії в контексті відродження наукової концепції історичного процесу. Принциповими стають осмислення історичних фактів, подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку відповідно до життєвої правди, побудова програм і підручників на основі цивілізаційного підходу.

В умовах самостійності України змінюються засади вивчення предметів мовно-літературного циклу. Пріоритетну роль відводять вивченню рідної мови й літератури (20-25 % усього часу). Оволодіння українською мовою як державною стає обов’язковим для всіх учнів загальноосвітніх шкіл. Мови народів України (болгарська, російська, польська, румунська тощо) можуть вивчатися на комунікативно-практичному рівні, переважно на II ступені навчання, згідно з побажаннями учнів (вибірково-обов’язкові предмети).

Важливу роль у формуванні правових засад діяльності школи відіграв прийнятий 13 травня 1999 р. Закон України „Про загальну середню освіту” [302]. Його головне завдання полягало у вільному розвитку людської особистості, формуванні цінностей правового, демократичного суспільства.

Навчальні заклади до змісту навчання почали вводити елементи народної педагогіки, етнографії, народної творчості. У багатьох школах було створено кімнати та куточки народного побуту, українські світлиці. Вони внесли живий струмінь у навчальний процес, зокрема у вивчення

українознавчих дисциплін. Бібліотеки шкіл поповнились новими джерелами з історії, літератури, мови, культури і мистецтва.

Традиційними стали всеукраїнські фольклорні свята рідної мови. Популярності набув всеукраїнський фестиваль „Таланти твої, Україно”. Кращі художні колективи освітніх закладів почали брати участь у міжнародних святах, фестивалях і конкурсах в Італії, Туреччині, Індії, Норвегії та інших країнах.

Досліджуючи становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки східноукраїнського регіону в ХХ столітті, В. Курило відзначив, що загальна спрямованість реформи школи, що розпочалась у 1984 році, відповідала прогресивним тенденціям розвитку освіти. Було поставлене завдання підвищення змісту освіти до рівня світових стандартів, проводилась гуманітаризація, поширювалась диференціація навчання, передбачалося провести демократизацію шкільного життя. Водночас з освіти зовсім вихолощувалося все національне. Найбільш успішним напрямом реформування шкільної освіти в регіоні стає диференціація навчання.

У регіоні на початок 90-х років діє понад 50 варіантів навчальних планів для різних типів шкіл, зокрема для поглибленого вивчення основ наук, для спеціалізованих шкіл, гімназій і ліцеїв.

З-поміж напрямів, покладених в основу визначення пріоритетів розвитку освіти в східноукраїнському регіоні, визначено такі: посилення культуротворчої функції освіти, залучення молоді до національної та світової культури; створення умов для подальшого переходу закладів освіти на державну мову навчання [278, с. 33].

У східноукраїнському регіоні було зроблено важливі кроки для підсилення етнопедагогічного потенціалу змісту шкільної освіти. У самостійні навчальні предмети було виділено історію та географію України, збільшено кількість годин для вивчення їх. На вибір шкільних рад та учнів пропонували нові навчальні курси: „Рідний край”, „Культура та мистецтво

України”, „Народознавство”, „Світова художня культура”, „Етнографія та фольклор України”.

Проведено перерозподіл часу між предметами суспільно-гуманітарного і природничо-математичного циклів (відповідно 53,5% і 33%). Збільшено кількість годин на вивчення рідної мови і літератури, яким відводиться пріоритетна роль, і вони займають 22% годин у навчальних планах [223, с. 271-272].

Аналіз розвитку шкільної освіти в Луганській області на початку незалежності нашої держави дав змогу визначити загальноосвітні заклади, що першими закладали фундамент тієї школи, яка була передбачена Національною доктриною розвитку освіти. У таблиці подано ті школи, у яких вводили предмети етнопедагогічної спрямованості (див. Додаток В). Акцентуємо увагу, що це були здебільшого міські школи, зокрема школи Луганська, Алчевська Сєверодонецька, Антрацита, Красного Луча, Стаханова, Ровеньок, Первомайська, Кременної, а також сільські загальноосвітні навчальні заклади – Ліснополянська ЗОШ I-III ступенів, Новопокровська загальноосвітня школа I-III ступенів, Городищенська середня школа, Олексіївська СШ № 21 ім. Б.Д.Грінченка, Нижньотеплівська середня загальноосвітня школа I-III ступенів, Петрівська середня загальноосвітня школа № 2 та ін. До варіативної частини навчального плану, як видно з наведеної таблиці, було включено такі дисципліни: українознавство, історія української державності, культура і мистецтво України, етнографія та фольклор України, література рідного краю, історія рідного краю, історія та культура рідного краю, народна вишивка, народна медицина, історія українського козацтва, курс „Ми господарі свого міста” та ін. Мета вивчення цих предметів передбачала ознайомлення учнів із побутом українського народу, святами, фольклором, народним календарем, народною педагогікою, розвиток почуття громадського обов’язку і патріотизму, формування в учнів почуття „малої батьківщини”, сприяння їхньому повноцінному входженню в життя регіону [408].

Одним із завдань, яке набуло актуальності в умовах демократії і гласності в Україні, була реалізація Закону „Про мови”. Особливо складною була мовна ситуація в східноукраїнському регіоні, який є російськомовним, тобто для населення якого рідною була переважно російська мова. Саме тому процес відновлення українських шкіл у промислових центрах регіону мав тривалу і складну історію (див. Додаток Г).

У 90-х роках учителі Луганщини в контексті реалізації Закону „Про мови” намагались модернізувати зміст, форми й методи навчальної роботи. Методист з української мови і літератури Є. Колесникова пропонувала на своїх уроках матеріал (зв'язні тексти, словосполучення, речення), тематично орієнтований на природу, економіку, матеріальну й духовну своєрідність рідної землі. Дібраний нею мовний матеріал відображав лінгвістичну специфіку області: фразеологію, історичну ономастику, топоніміку, живе мовлення, спеціальну лексику професій, найбільш типових для краю. На її уроках мови використовуються пісні Луганщини, багаточисленні фольклорні джерела та ін. Для творчих робіт Є. Колесникова використовувала „Легенди та бувальщини Луганщини” у записках Івана Захарченка, для лінгвістичних спостережень рекомендувала художню спадщину В. Даля, Б. Грінченка, В. Сосюри, М. Чернявського, В. Титова та ін. Використовуючи на уроках засоби народної педагогіки, учитель розкривала величезні можливості предмета у вихованні почуттів патріотизму, національної гідності, а також, застосовуючи нетрадиційні форми роботи на уроці, спонукала учнів самостійно здобувати знання. Це, на її думку, починається саме із засвоєння дітьми духовних надбань народу, всієї спадщини батьків, дідів, прадідів [204].

Учитель української мови і літератури СШ № 11 м. Свердловська Ю. Богомоллова великого значення у формуванні національної самосвідомості надавала народним традиціям і звичаям, ознайомлення з якими було важливим завданням на уроках. Вона практикувала реферати на українознавчу тематику, укладання „Словника-мінімуму власне української

лексики для занять з учнями 5-7 класів”, використовувала картки для індивідуальної роботи із залученням текстового матеріалу, пов’язаного з історією держави, її символами, культурою українського народу.

Багато уваги приділяли формуванню національної свідомості та громадської позиції школярів, любові до рідної землі, народу, культури, традицій, звичаїв рідного народу, надбань світової культури, використовували краєзнавчий матеріал на своїх уроках вчителі української мови і літератури, історії, вчителі початкових класів міських і сільських шкіл Луганської області [408].

У 90-ті роки ХХ століття потужним науково-методичним центром у регіоні стає Луганський державний педагогічний інститут ім. Т.Г. Шевченка, фахівці якого зробили значний внесок у методичне забезпечення шкільного курсу „Українська мова та література”. У 1997 році групою науковців-словесників інституту З. Сікорською, К. Глуховцевою, О. Горошкіною, О. Лук’янченко, А. Нікітіною, В. Шевцовою був виданий посібник для вчителів „Мова – душа народу”, де було розроблено регіональний компонент у навчанні мови (10-11 класи) [254].

Викладачі філологічних кафедр університету Т. Терновська, Т. Маркотенко, Л. Мельник, В. Ужченко, Д. Ужченко видали збірники переказів, диктантів з української мови, методичні рекомендації з практичного курсу української мови [243]. Методисти з української мови в початкових класах Т. Маркотенко, С. Рудь, Н. Правова, Є. Колесникова розробили посібник для вчителів-словесників, збірник диктантів для 3 класу, збірник переказів з української мови для початкових класів, робочі зошити з української мови для 3-4 класів та ін. [181; 242; 244; 245; 367].

Викладач кафедри української літератури Луганського національного університету імені Тараса Шевченка О. Неживий розробив дидактичний матеріал з народознавства на уроках української мови [264], програму факультативу з української літератури в 10 класі „Літературне краєзнавство”. Цей факультатив, на думку О. Неживого, необхідний в школі насамперед як

засіб залучення до найбільш високохудожніх зразків української літератури, більш глибоко розуміння особливостей її розвитку, що матиме ефективний вплив і на розум, і на почуття. Головною метою цієї програми є вивчення літературного краєзнавства Луганщини як ефективного засобу формування наукового розуміння закономірностей розвитку української національної культури в нашому регіоні від давнини і до сучасності [265].

Викладачами кафедри географії Луганського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка був створений повний комплекс навчально-методичного забезпечення всіх географічних курсів для середньої школи з обов'язковою регіональною складовою: „Физическая география Луганской области” (автори – О. П. Фісуненко та В. І. Жадан) [179], „Население и хозяйство Луганской области” (автори – В. І. Єфименко, Т. І. Слоньова та ін.) [261]. На допомогу вчителям і учням молодших класів Т. Панкратьєва розробила зошит з географії рідного краю („Дневник исследователя родного края”) [281, 239].

Аналогічні процеси впливу етнопедагогіки на навчальний процес загальноосвітніх шкіл відбувалися в другій половині 80-х – 90-х роках ХХ ст. і в Донецькій області. На кінець 1989 року в Донецькій області залишилося тільки 103 школи з українською мовою навчання, проте російських було 1066. Як уже зазначалось, українські школи займали невеликі приміщення й функціонували в далеких селах Мар'їнського, Слов'янського, Волноваського та інших сільських районів області. У школах з українською мовою навчання навчалися лише 2,5% учнів Донеччини [252, с. 28].

На початку 90-х років органи управління освітою в Донецькій області великого значення надавали розвитку мережі навчальних установ з різними мовами навчання, створенню навчально-матеріальної бази для вивчення рідної мови, відродженню та поширенню національних традицій. Станом на 1991 рік у регіоні функціонувало 109 шкіл з українською мовою навчання, за бажанням батьків та учнів у 100 школах області організовано 219 класів з українською мовою навчання. З 1991 року в Донецьку розпочали навчання

дітей 1-х класів українською мовою у СШ № 24 Київського району, у СШ №12 Калінінського району, у СШ № 112 Петровського району, в школі-інтернаті № 3, в СШ № 149 Пролетарського району [53]. У 1992-1993 навчальному році у СШ № 62 м. Донецька було відкрито перші українські класи. Це одна з перших шкіл, яка твердо стала на шлях захисту рідної мови, культурних традицій [253, с. 3]. У школі проводили календарно-обрядові свята, була відкрита світлиця, обладнана предметами народного побуту, у групі подовженого дня діти також спілкувалися українською мовою [26, с. 3].

В обласному центрі при державному університеті було відкрито школу-гімназію з українською мовою навчання, спеціалізована СШ № 65 з українською мовою навчання і поглибленим вивченням дисциплін суспільно-гуманітарного циклу й іноземних мов. У Макіївці створено гімназію психолого-педагогічного профілю, в Слов'янську – приватну школу-гімназію з українською мовою навчання.

Проводилась певна робота з розповсюдження і відродження національних традицій. Практично в кожній школі області діяли гуртки української творчості. Кращі з них працювали в Горлівці, Артемівську, Маріуполі. У багатьох школах розвивалися тісні контакти з підприємствами, що сприяло зміцненню та розвитку національної культури [53, с. 3].

У 1996 році в Ленінському, Кіровському, Куйбишевському, Пролетарському, Петровському районах Донецька були відкриті українські школи СШ №31, СШ № 89, СШ № 144, СШ № 103 [169]. Проте на цей час у Донецькій області існували цілі райони (сільські), де за роки незалежності не було відкрито жодної школи (наприклад, Амвросіївський район) [185, с. 6].

На кінець 90-х років показник школярів області, які навчалися державною мовою, складав 9%. Водночас у Докучаєвську навчалися українською мовою 34,5% школярів, у Красноармійську – 28,3%, в Горлівці – 21,3%, у Донецьку – лише 12, 1%, в Маріуполі – 9,8%, в Єнакієвому – 9,1%. [333, с. 2].

Специфічна мовна ситуація склалася в Приазов'ї, де мешкають греки – третя за чисельністю етнічна група Донецької області. Найбільша чисельність греків мешкають у Великоновосілівському, Володарському, Першотравневому, Старобешівському, Тельманівському районах (див. Додаток Д). З 90-х років у регіоні починають утворюватися заклади, де вивчається грецька мова. З 1995 року Маріуполь стає центром об'єднання 102 грецьких товариств з 19 областей України [43].

Ця ситуація впливала на впровадження і розвиток української мови у Приазов'ї. У Великоновосілівському, Володарському, Першотравневому, Старобешівському, Тельманівському районах Донецької області, де переважно розташовані грецькі поселення, навчаються українською мовою 16-17% школярів [249].

В українськомовних загальноосвітніх навчальних закладах Донеччини використовували цікаві форми й методи навчальної роботи, які сприяли формуванню шанобливого ставлення до культурних надбань народу. В українському ліцеї Донецька реалізовувався проект „Плекаймо відчуття роду”, який охоплював не лише навчальну, а й позанавчальну роботу. Ліцеїстам було запропоновано написати нарис „Мій родовід”, робота над яким продовжувалась протягом семестру. Спочатку учням запропонували дібрати синонімічне гніздо до слова „рід”, записати всі можливі спільнокореневі й похідні слова, засвоїти різноманітність відтінків у значенні кожного слова. На наступних заняттях учні здобули знання про нарис як літературний жанр. Зокрема, їм повідомляли, що це прозовий твір на актуальну тему сучасності, у якому розповідається про справжні факти, події, невігданих людей. Визначальною особливістю нарису є його документальність. Потім добирали епіграфи. Учні завели робочий зошит „Матеріали до нарису „Мій родовід”, у якому робили всі необхідні записи: відомості про батьків, бабусь і дідусів з обох ліній, фіксуючи їхнє місце проживання, навчання, рід занять, професію кожного, захоплення і уподобання, участь у важливих подіях життя країни, відзнаки і нагороди.

Учителі періодично перевіряли хід виконання роботи, підказували, радили. Усе це мало значний виховний ефект [402].

У загальноосвітній середній школі I-II ступенів № 65 м. Донецька – першій українській школі з поглибленим вивченням дисциплін суспільно-гуманітарного циклу та іноземних мов – педагогічний колектив працював над проблемою „Виховання людини-творця, людини-патріота, яка володіє мистецтвом любити і бути любимою”. До шкільного компонента освіти було введено предмети етико-естетичного циклу: народознавство; хореографія; музика; інтегрований курс „Етика і народознавство”. Як шкільний компонент „Народознавство” було внесено в розклад занять усіх класів. На уроках і під час літньої практики учнів залучали до вивчення звичаїв українців та інших національностей нашого краю, їхнього побуту, традицій, взаємовпливу культур [415].

Науково-методичний журнал Донецького управління освіти „Педагогічна скарбниця Донеччини” у 1998 році для проведення 1 вересня відкритого уроку „Передаймо нащадкам наш скарб – рідну мову” розмістив на сторінках кращі методичні розробки, підготовлені вчителями області. Зокрема, учитель української мови та літератури ЗОШ № 3 м. Сіверська Артемівського р-ну Н. Кравченко запропонувала цікаву розробку уроку з теми „Мужай, прекрасна наша мово”, учитель української мови і літератури ЗОШ № 12 м. Горлівки Є. Данишина розробила сценарій уроку з теми „Мова рідна, слово рідне”, учитель-методист ЗОШ № 5 м. Волновахи Н. Богданець представила авторський варіант уроку „Мова і час” [12; 54; 214].

Отже, в 60-ті – першій половині 70-х років ХХ ст. в умовах часткової лібералізації громадського життя, розширення прав республік і відновлення інтересу до традиційних народних культур вплив етнопедагогічних чинників на навчальний процес загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону значно підсилювався. Це відбувалося, по-перше, завдяки внесенню етнопедагогічного компонента до змісту навчальних дисциплін (читання й природознавства в початковій школі, історії, географії, української мови та

літератури – у старшій школі), який був представлений переважно у вигляді краєзнавчого, етнографічного й фольклорного матеріалу. По-друге, удосконалювалась методика викладання, яка передбачала розвиток творчої активності учнів, формування емоційного ставлення до культурних надбань народу. Однак соціокультурна специфіка регіону, державна освітня політика, що передбачала забезпечення пріоритетності російської мови в освіті й ідейно-політичне спрямування навчального процесу в школах, гальмували ці процеси.

У другій половині 70-х – першій половині 80-х років ще більш помітною стає тенденція до русифікації й політизації навчального процесу в загальноосвітніх школах. Це призвело до значного скорочення числа українських шкіл у східноукраїнському регіоні, кількості навчальних видань українською мовою. Було зменшено кількість годин на вивчення української мови й літератури в 9-му класі та скасовувалося вивчення української та російської мов у 10-х класах. У школах регіону поширюється практика звільнення учнів від вивчення української мови. Більш жорстко здійснювалась політизація та ідеологізація змісту історико-суспільствознавчих та філологічних шкільних курсів, краєзнавчої роботи.

У другій половині 80-х – 90-ті роки ХХ століття, у період так званої перебудови й особливо із проголошенням незалежності України, виникли сприятливі умови для втілення етнопедагогічних ідей у навчальний процес загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону. В умовах деідеологізації, деполітизації, демократизації освіти, національно-культурного відродження було проведено кардинальні заходи, спрямовані на посилення етнопедагогічного потенціалу змісту шкільної освіти: історія та географія України отримують статус самостійних навчальних предметів; вводять нові вибіркові нові навчальні курси („Рідний край”, „Культура та мистецтво України”, „Народознавство”, „Світова художня культура”, „Етнографія та фольклор України”). Модернізуються форми й методи навчальної роботи, проводиться цілеспрямована робота з внесення регіонального компонента у

вивчення гуманітарних шкільних дисциплін. Акцент було зроблено на вирішенні виховних завдань навчального процесу, які передбачали формування національної свідомості та громадської позиції учнів, любові до рідної землі, народу, культури, традицій, звичаїв рідного народу, надбань світової культури. Проте результативність роботи в цьому напрямі була в порівнянні з іншими регіонами України досить низькою, що зумовлювалось не лише соціокультурною специфікою Донбасу, а й позицією вчителів та керівників освіти.

2.2. Використання етнопедагогічних ідей у виховній роботі загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону (60-90-ті роки ХХ століття)

Історико-педагогічний аналіз впливу етнопедагогічних ідей на виховну роботу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х роках ХХ століття доречно почати з порівняння підходів до визначення мети та змісту виховання в народній педагогіці й радянській педагогічній науці.

Основну мету виховання народна педагогіка вбачає в тому, щоб підготувати дитину до життя і праці, навчити людяності, доброти, дружби, милосердя, злагоди, колективізму, гуманності. Виховна мета зумовлена безпосередньо життям, конкретними умовами життєдіяльності трудової людини.

Зміст виховання в народній педагогіці, як зазначає В. Мосіяшенко, – це весь процес формування особистості й підготовка її до активної участі у виробничому, суспільному й духовному житті. У конкретнішому вираженні зміст виховання охоплює піклування про здоров'я, фізичний розвиток, передачу знань, умінь і навичок, привчання до організації домашнього побуту, забезпечення професійної обізнаності, підготовку до сімейного життя, формування духовного світу [256, с. 17-20].

Виховання української молоді за радянських часів виходило із загальної вихованої мети – формування всебічно розвиненої людини, яка досягала розв’язанням низки завдань: дати новим поколінням розумове виховання або освіту; забезпечити політехнічне навчання; сприяти фізичному, моральному, естетичному вихованню [309].

На перший погляд, мета і зміст народного виховання й виховання в радянській школі мають багато спільного. Ю. Бабанський зазначає, що, на відміну від народного, комуністичне виховання, розглядалось як суспільна функція, за допомогою якої передається й засвоюється соціально цінний досвід поколінь, відбувається оволодіння комуністичною ідеологією. В умовах шкільної освіти виховання визначалося як організований і цілеспрямований педагогічний процес формування комуністичної свідомості і поведінки особистості учнів [282, с. 147]. На нашу думку, частковий збіг мети й змісту народного виховання з радянським шкільним вихованням зумовив можливість впливу етнопедагогічних ідей на виховну роботу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х роках ХХ століття.

У дослідженні враховуємо той факт, що українська народна педагогіка головну роль у вихованні відводила праці. Любов до праці, вміння працювати з-поміж українців здавна вважалося найкращою спадщиною, яку можуть залишити батьки своїм дітям. Зміст і характер праці в трудовій родині відповідали потребам і умовам соціально-економічного життя, а трудове виховання здійснювалось шляхом безпосереднього залучення дітей до праці батьків. При цьому зберігалась наступність, зумовлена віковими потребами. Як зазначав М. Стельмахович, народні традиції відображають жагуче прагнення батьків до забезпечення якомога вищого рівня трудової підготовки дітей, пробудження в молоді потягу до праці настільки сильного, щоб вихованець соромився власного байдикування, презирливо ставився до ледарів і нероб. Велику виховну силу і педагогічне значення в народній педагогіці мали громадські й трудові свята, які прославляли працю, її

результати, звеличували людей праці. Народна педагогіка розглядала трудові свята й обряди як одну з основних форм системи трудового виховання й виходила з того, що правильно організована праця облагороджує людину, забезпечує її нормальний фізичний, розумовий і моральний розвиток [340, с. 130-132].

У науковій педагогіці трудове виховання розглядають як складник виховання молодого покоління, система педагогічного впливу, спрямованого на формування в учнів ціннісного ставлення до праці, результатів трудової діяльності, морально-вольових якостей особистості: чесності, людської гідності та особистої відповідальності, працьовитості, підприємливості та діловитості, совісності та порядності, професіоналізму та дисциплінованості, здатності приймати життєво важливі рішення в ризикованих ситуаціях, мобільності, творчого ставлення до праці, уміння захищати власні права в умовах конкуренції на ринку праці й професій. Воно здійснюється не за допомогою спеціальних заходів, а організацією відповідної діяльності в процесі всієї трудової підготовки, усього навчально-виховного процесу. Доведено, що для трудового виховання найкращі умови створюються в процесі трудового навчання. Трудове виховання здійснюється у процесі безпосереднього залучення учнів до суспільно-корисної праці, а на заключному етапі – до продуктивної праці.

Проблеми трудового виховання розроблялися за радянських часів у навчальній і науковій літературі, активно обговорювалися на сторінках педагогічної періодики (В. Абаєва, Т. Бугайко, І. Винниченко, Я. Деркач, П. Дудник, Б. Кобзар, В. Лук'яненко, М. Ніжинський, Г. Пінчук, В. Сухомлинський та ін.). На думку радянських учених, трудове виховання повинно вирішувати два основних завдання – виробити в молоді готовність, бажання і прагнення працювати на благо Батьківщини та практично підготувати молодих людей до праці для побудови комунізму, виробити в них уміння й навички виконувати розумову і фізичну роботу [309].

Характер трудового виховання в радянській школі на першому з визначених нами етапів (60-ті – перша половина 70-х років) визначався низкою нормативних документів, передусім Законом „Про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР”, прийнятим у грудні 1958 р. Верховною Радою СРСР [269]. У законі зазначалось, що головним завданням радянської школи є підготовка учнів до життя, суспільно корисної праці, подальше підвищення рівня загальної і політехнічної освіти, підготовка освічених людей, які добре знають основи наук, виховання молоді в дусі глибокої поваги до принципів соціалістичного суспільства, у дусі ідей комунізму. Провідним принципом навчання і виховання в середній школі повинен стати тісний зв’язок навчання з працею, з практикою комуністичного будівництва. Замість обов’язкової семирічної освіти було введено восьмирічну, а термін навчання в середній загальноосвітній школі було збільшено до 11 років для того, щоб випускники змогли отримати не тільки атестат про загальну середню освіту, а й певну професію. Як відомо, в середині 60-х років школа повернулася до 10-річного навчання [269].

У 60-х – першій половині 70-х років уся навчальна й позанавчальна робота загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону була спрямована на трудове виховання та профорієнтацію школярів, зміст якої визначався регіональними господарсько-економічними чинниками, виробничими умовами, можливостями й традиціями шкіл. На семінарах, нарадах для керівників шкіл області, конференціях різного рівня обговорювались питання трудового виховання школярів. Означені питання було відображено в планах роботи на кожний навчальний рік [див. :58; 60; 62; 64; 65; 70; 72; 106; 118; 136; 146; 147; 152; 155; 156].

Як свідчить аналіз спеціальної літератури, учителі східноукраїнського регіону трудове виховання здійснювали в процесі вивчення предметів гуманітарного і природничо-математичних циклів. Вплив етнопедагогічних ідей на цей процес виявлявся в тому, що вчителі шкіл регіону (Лутугинської

СШ № 1, Лиманської, Покровської, Сімейкінської, Хрещевацької середніх шкіл, Ольховської школи-інтернату та ін.), виховуючи в дітей комуністичне ставлення до праці, повагу та любов до робочих професій, використовували красноріччя матеріал [див. : 67; 77; 78; 90; 91; 99; 118; 130; 138].

Велика робота в цьому напрямі проводилась у позакласний час. Педагоги регіону у виховній позакласній і позашкільній роботі насамперед спиралась на радянський досвід, а вже потім – на етнопедагогічний матеріал і традиції народної педагогіки. Це пояснювалось специфікою економічного розвитку регіону, перевагою міського населення, національно-культурною і мовною ситуацією. Так, класні керівники організували традиційні для радянської школи зустрічі з передовиками й ветеранами праці, виробничі екскурсії на фабрики та заводи, поля колгоспів, радгоспів, розширюючи так політехнічний світогляд школярів і поглиблюючи зв'язок з трудовими колективами підприємств [100; 112]. Наприклад, вчителі СШ №5 м. Луганська у 1971-1972 навчальному році провели з учнями серію бесід з теми „Ворошиловградщина – родина трудових починів”, під час яких вони розповідали про значення колективної праці, про трудові традиції, про людей праці Ворошиловградської землі [81]. З метою трудового виховання і профорієнтації в Самсонівській ВШ проводились екскурсії на виробництво, зокрема на птахофабрику, організувались зустрічі з ветеранами праці [101].

Важливими формами організації суспільно корисної праці були такі: систематична робота на пришкільних ділянках, у шкільних майстернях, шкільних бібліотеках [див. : 63; 69; 90; 107; 135].

Значну увагу приділяли організації виробничих бригад і роботі старшокласників у літніх трудових таборах, у процесі якої учні усвідомлювали результати своєї діяльності, у них формувались трудові навички, виховувалась працьовитість, формувалось прагнення до творчого самовираження особистості [162, с. 48]. Задля покращення трудового виховання та посилення допомоги трудівникам радгоспів школи Лисичанського району організували виробничі бригади, табори праці і

відпочинку, ремонтно-будівельні загони, які брали участь у змаганнях. Ці заходи в 1973 році були складником так званої літньої трудовлі чверті, яку проводили під гаслом „Мій труд вливається у труд моєї республіки” [135].

Етнопедагогічні традиції використовували у процесі організації трудових свят, виставок власних виробів, у роботі різноманітних шкільних гуртків [див. : 66; 92; 99; 97; 157; 158; 159]. Наприклад, учителька Ольховської школи-інтернату Луганської області І. Боголюбова на заняттях математичного гуртка розповідала учням про українську математику [131, с. 28]. У 1965-1966 навчальному році в усіх школах Лисичанського району в жовтні було проведено „Свято праці і спорту” [157, с. 14]. Краснодонський районний відділ освіти у цьому ж році поставив завдання: закріпити у житті шкіл району таку традицію, як проведення „Днів урожаю” [92]. Це стало традицією в сільських школах Краснодонського району Луганської області. Як свідчать архівні матеріали, у другій половині вересня 1970 року на базі середніх і восьмирічних шкіл району було проведено свято „День врожаю” з організацією виставок пришкільних ділянок [95].

Загальноосвітні школи регіону намагались надавати допомогу сім'ям у трудовому вихованні дітей. Зокрема у Ворошиловградській області було організовано 210 шкіл молодих батьків, які об'єднували понад 7,5 тис. слухачів [259, с. 49]. У школах для батьків проводили бесіди, лекції, присвячені питанням організації трудової діяльності дітей у сім'ї, відбувалися конференції, на яких розглядався педагогічний досвід з трудового виховання А. Макаренка, В. Сухомлинського [див. : 60; 62; 64; 65; 70; 72; 75; 92; 111; 145; 150].

У складному процесі формування всебічно розвиненої особистості чільне місце належало моральному вихованню, яке в сучасній педагогічній науці розглядають як виховну діяльність школи і сім'ї, мета якої – формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності [391, с. 249].

У системі народного виховання центральне місце посідає моральне виховання, основне завдання якого в народній педагогіці – формування моральної свідомості, почуттів, волі й поведінки. Народна педагогіка акцентує увагу на вихованні почуття власної гідності, честі і совісті.

На думку В. Мосіяшенка, моральні заповіді народної педагогіки мають застережливе спрямування. Їх мета – запобігти необачним вчинкам. За народними традиціями, засвоєння моральних істин має відбуватися через почуття, переживання і розум людини і втілюватися в її благородних вчинках [256, с. 56-59].

Радянські вчені досліджуваного періоду, які займалися проблемою морального виховання (Ю. Бабанський, А. Гусейнов, Б. Лихачов, І. Мар'єнко, І. Харламов та ін.), його завдання вбачали у формуванні поглядів і переконань, що відбивали основні напрями політичної системи того часу [178].

Досліджуючи ціле-змістові засади морально-етичного виховання школярів України в другій половині ХХ століття, М. Лещенко відзначає, що конкретизації основного складу завдань морально-етичного виховання в 60-ті роки певною мірою сприяв моральний кодекс будівника комунізму, що містив сукупність моральних стосунків, які визначали принципи та норми моральної поведінки особистості, виступали її моральним ідеалом [227].

Принципи, закладені в моральному кодексі, були класифіковані І. Мар'єнком на п'ять груп: 1) моральні принципи як узагальнені вимоги суспільства до особистості, у яких виражені відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини, висока свідомість громадянського обов'язку, непримиренність до ворогів комунізму, а також нетерпиме ставлення до порушників громадянських інтересів; 2) принципи, які стосуються ставлення учнів до інших народів і націй; 3) принципи, що відображають сумлінне ставлення до праці на благо суспільства й турботу про збереження і примноження суспільного надбання; 4) принципи, що розкривають ставлення учнів до інших людей (колективізм, товариська

взаємодопомога, гуманізм, взаємна повага між людьми); 5) принципи, що охоплюють ставлення школярів до норм і правил комуністичного гуртожитку (чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність у суспільному та особистому житті, непримиренність до дармоїдства, кар'єризму, користолюбства) [227].

У радянській педагогіці досліджуваного періоду одним із найсуттєвіших показників високої моральності людини вважали патріотизм – любов до Батьківщини, відданість партії і своєму народу, готовність до захисту соціалістичної Батьківщини. Моральне виховання здійснювалося в тісному зв'язку з ідейно-політичним і було гранично політизованим [200].

Вплив етнопедагогічних ідей на моральне виховання школярів найбільш яскраво простежувався в позаурочній роботі з української мови та літератури. У школах Ворошиловградської області вчителі-словесники організовували та проводили літературні вечори, диспути, читацькі конференції, присвячені творчості Т. Шевченка, Панаса Мирного, Марка Вовчка, М. Коцюбинського та інших. На таких літературних заходах розкривалось багатство української мови, виховувалась в учнів любов до рідної землі, своєї Батьківщини [див. : 76; 79; 82; 115; 127; 137; 150; 151; 162].

Виховна робота, яку проводили в загальноосвітніх школах східноукраїнського регіону в 60-х – першій половині 70-х років, була більш політизована й спрямовувалась на те, щоб згуртувати дитячі колективи, виховувати в дітей почуття обов'язку, честі, товариства, любові до Батьківщини, партії, школи, батьків. Класні керівники проводили з учнями бесіди, вечори питань і відповідей, диспути, відбувався перегляд кінофільмів на морально-етичну тематику, наприклад: „З чого починається Батьківщина”, „Квітни, моя Батьківщино” тощо [див. : 65; 70; 80; 87; 99; 102; 109; 114; 119; 129; 132; 141; 144; 149; 150; 155].

Важливим каналом етнопедагогічного впливу на моральне й патріотичне виховання школярів східноукраїнського регіону було

використання краєзнавчого матеріалу – героїчної історії краю, його бойових та трудових традицій. Зауважимо, що історичне краєзнавство теж було політизованим й тяжіло не до народних традицій, а до „героїки” радянського періоду. Наприклад, у школах Луганщини в 60-ті – першій половині 70-х років стає традицією проводити уроки мужності, на які запрошують героїв минулих років [див. : 62; 72; 81; 105; 110; 117; 159].

Найбільш живою формою виховної роботи були краєзнавчі клуби, які змогли залишитися неформальними, оскільки діяли за межами навчального процесу.

Акцентуємо, що краєзнавство – це комплексне дослідження рідного краю, що тісно пов’язано з музеєзнавством, народознавством, фольклористикою, етнологією, культурологією та іншими науковими дисциплінами й поділяється на державне (здійснюється у наукових установах – науково-дослідних інститутах, музеях, бібліотеках тощо), громадське (краєзнавчий рух із залучення широких кіл громадськості), педагогічне (у педагогічному краєзнавстві виокремлюють шкільне).

Основи теорії шкільного краєзнавства були закладені К. Ушинським, який вперше визначив краєзнавство як педагогічне поняття, виділив суспільний, освітньо-виховний і педагогічний аспекти в ньому. Він обґрунтував необхідність уведення краєзнавчих елементів до змісту навчання, а також запровадження спеціального курсу „Батьківщинознавство”. К. Ушинський рекомендував вивчати шкільні предмети, зокрема мову, історію, географію за принципом „кола, що розширюється”: від знайомого, близького (рідний край), до загального, далекого (країна). Він вважав доцільним формувати у дітей на міжпредметній основі „інстинкт місцевості” – здатності бачити навколишнє в цілісності природи, суспільства, культури [215].

У 60-х – першій половині 70-х років прикладом плідного поєднання теорії та практики краєзнавчої роботи була педагогічна діяльність В. Сухомлинського, який розглядав виховання патріотизму як важливий

складник морального становлення особистості. Він пробуджував особистісне ставлення до так званої „малої Батьківщини”, осягнення її краси розумом і серцем.

У школах регіону на першому етапі також активно розвивався краєзнавчий напрям: вивчення рідного краю, історії міста, підприємств, колгоспів, радгоспів. При школах та Будинках піонерів проводили зльоти туристів, створювали краєзнавчі, етнографічні, фольклорні гуртки [див. : 87; 93; 94; 96; 103; 110; 128; 141].

Підкреслимо, що в школах східноукраїнського регіону краєзнавча робота мала передусім ідейну спрямованість. Так, учні шкільних краєзнавчих гуртків Луганщини „Червоний слідопит” щорічно складали маршрути багатоденних походів місцями бойової слави, під час яких вивчали героїчний шлях військових частин, що визволяли рідні міста й села від фашистської навали, виявляли імена невідомих героїв, які віддавали своє життя в боях за Вітчизну. Учні знаходили могили невідомих солдат, доглядали за ними [див. : 95; 117; 128; 132; 161; 163].

Разом із тим у процесі краєзнавчої роботи учні регіону залучались і до етнопедагогічних традицій. Експедиції юних етнографів і фольклористів збирали і записували казки, прислів'я та приказки, народні легенди, обряди Слобожанщини. На основі зібраного матеріалу учні випускали рукописні альманахи, збагачували етнографічним матеріалом краєзнавчі та шкільні музеї, оформлювали стенди [див. : 60; 64; 70; 83; 85; 100; 113; 133; 160].

Гармонійний, усебічний розвиток особистості неможливий без її естетичної вихованості. Причетність до прекрасного, естетичне ставлення до дійсності завжди були визначальними в народних поглядах. Народ завжди прагнув бачити своїх дітей красивими: і обличчям, і одягом, і думками, і вчинками, і душею, і серцем. Народна педагогіка мобілізує всі можливі засоби, методи залучення дітей до прекрасного: колискові пісні, народні іграшки, мовленнєвий етикет, любов до природи, музики тощо.

В. Мосіяшенко не без підстав наголошує, що кредо народної педагогіки в галузі естетичного виховання – навчити дітей жити за законами краси і благородства, навчити дітей бачити і творити прекрасне в житті, формувати їхні естетичні ідеали, сформувати естетичну культуру особистості, активну позицію до збереження народних естетичних цінностей, їх глибокого шанування [256, с. 65-68].

Досліджуючи теоретико-практичні аспекти художньо-естетичного виховання учнів загальноосвітніх закладів України в другій половині ХХ століття, Т. Булгакова відзначала, що в радянський відрізок часу в естетичному вихованні домінувало формування якостей культурного громадянина, будівника комунізму, впліталось формування патріотизму й інтернаціоналізму, цим була пронизана художня література, музичне, образотворче мистецтво. У кожній школі УРСР, пише автор, створювали історичні гуртки, які вивчали історію рідного краю, в походах милувалися красою рідної природи, знайомилися з географічними особливостями, записували етнографічний матеріал [18, с. 81].

У 60-х роках у зв'язку з початком розгорнутого будівництва комунізму питання художньо-естетичного виховання молоді набувало більшої актуальності. У радянській школі почуття прекрасного починали розвивати із першого класу, акцент робили на вихованні всебічно розвиненого громадянина, який любить свою Вітчизну, вмє розуміти і створювати прекрасне.

У 60-х – першій половині 70-х років ХХ століття загальноосвітні школи східноукраїнського регіону важливе місце відводили естетичному вихованню школярів. Вивчаючи основи наук, особливо літературу, історію, образотворче мистецтво та інші предмети, школярів ознайомлювали з прекрасним у навколишній дійсності, кращими взірцями народної творчості, живописом, художньою літературою, музичним мистецтвом, формували у них естетичний смак.

Естетичне виховання пронизувало також усю систему виховної роботи загальноосвітніх шкіл регіону [див. : 61; 64; 70; 101; 136; 141; 145].

Педагоги пробуджували в учнів любов до природи, показували її красу й багатство. Особливе значення надавали екскурсіям у природу, бо саме через природу вчителі пробуджували в дітей почуття прекрасного. Під час екскурсій педагоги звертали увагу учнів на красу рідного краю, велич картин природи, прищеплювали учням естетичне сприйняття дійсності [150; 152].

Естетичному вихованню школярів сприяли також літературні вечори, вікторини, читацькі конференції [див. : 86; 132; 136; 150].

На першому етапі (60-ті – перша половина 70-х років) у сільських районах Луганської й Донецької областей у процесі естетичного виховання широко використовували фольклорний матеріал. На художньо-виховний потенціал фольклору Донбасу вказувала Ю. Ледняк, акцентуючи, що фольклор – це передусім естетична система виховання, яка, охоплюючи всі сторони життя, супроводжує людину від народження до смерті [226, с. 15]. У процесі виховання дітей дошкільного віку використовувались колискові пісні, забавлянки, небилиці, казки. В естетичному вихованні школярів велику роль відігравали повір'я, легенди й перекази, робітничі скази, балади, ліричні пісні, які не тільки формували любов до рідного краю, його історії, а й виховували почуття прекрасного.

Важливим напрямом виховного процесу в загальноосвітніх школах східноукраїнського регіону було фізичне виховання, покликане забезпечити розвиток фізичних, морально-вольових якостей і професійно-прикладних навичок людини.

Народна педагогіка на перше місце ставить піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей. Емпіричним шляхом народна педагогіка дійшла висновку, що фізичне виховання нерозривно пов'язане з іншими сторонами формування особистості й сприяє виробленню таких важливих рис, як наполегливість, відвага, рішучість, чесність, дисциплінованість, потяг до праці, колективізм, здатність до переборення труднощів.

У народній педагогіці, як зазначав М. Стельмахович, фізична й розумова діяльність завжди перебувають у тісному зв'язку, однаково репрезентуючи позитивні ознаки особистості. Піднесення рівня фізичного розвитку поліпшує розумову діяльність людини, її працездатність. Особливо чітко в народній педагогіці простежується зв'язок фізичного виховання з трудовим, тому що воно створює добрі передумови для повноцінної й активної трудової діяльності [340, с. 151-154].

У 60-х – першій половині 70-х років у школах Луганської та Донецької областей велика увага приділялась фізичному вихованню учнів. На щорічних конференціях адміністрація шкіл звітувала про успіхи в організації фізкультурно-оздоровлювальної, спортивно-масової роботи, фізичного вдосконалення учнів, забезпечення здорового способу життя школярів. Задля вдосконалення фізичного розвитку й фізичного виховання підвищувалась ефективність спортивно-масової роботи в школах, піонерських таборах, за місцем проживання та в родині. При цьому широко використовували дитячі народні ігри та розваги [див. : 60; 65; 71; 72; 100; 113; 145].

Отже, на першому етапі (60-ті – перша половина 70-х років) в умовах посилення інтересу до національної культури та часткової лібералізації громадського життя вплив етнопедагогічних ідей на виховний процес загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону був відчутним. Надбання народної педагогіки використовували у процесі трудового, морального, естетичного, фізичного виховання. Основними чинниками етнопедагогічного впливу на виховний процес були такі: позаурочна робота з української мови та літератури, широке застосування краєзнавчого матеріалу, фольклору Донбасу, використання елементів народних обрядів, традицій в організації трудових свят, шкільних вечорів відпочинку, спортивних свят тощо. Разом із тим виховання школярів східноукраїнського регіону в цей період було політизованим, мало яскраво виражену комуністичну ідейну спрямованість, а етнопедагогічні традиції використовували передусім як засіб реалізації завдань комуністичного виховання.

Упродовж другого етапу (друга половина 70-х - перша половина 80-х років) характер діяльності загальноосвітніх шкіл значною мірою визначала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про подальше удосконалення навчання і виховання учнів загальноосвітніх шкіл та підготовки їх до праці”, прийнята 22 грудня 1977 року. Документ передбачав збільшення часу на трудове навчання в старших класах, введення в органах народної освіти посади інспектора з трудового навчання і виховання, закріплення за школами базових підприємств, розширення набору для підготовки вчителів праці.

Прийнята постанова була особливо актуальною для шкіл промислового східноукраїнського регіону, оскільки в ній ставилось завдання забезпечити планове залучення всіх випускників середніх загальноосвітніх шкіл, які не продовжують освіту, до роботи в різних галузях народного господарства. Рекомендувалось усіляко заохочувати прагнення учнів працювати в галузі матеріального виробництва після закінчення середньої школи [207].

У постанові підкреслювалась необхідність „домагатися, щоб отримані в школі знання стали міцною основою марксистсько-ленінського світогляду молоді, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Неухильно прищеплювати підростаючому поколінню принципи і норми комуністичної моралі” [Там само].

Про посилення ідейної комуністичної спрямованості радянської школи йшлося і в постанові ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року „Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи”, яка визначала кардинальні напрями виховної роботи з-поміж молоді: формування наукового світогляду, високих моральних якостей, працьовитості, прищеплення інтересу до політичних знань, усебічний розвиток громадської активності, виховання на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу, в дусі комуністичної моралі, необхідність домагатися органічної єдності навчального і виховного процесу. Постанова звертала також увагу на необхідність всіляко зміцнювати зв'язок сім'ї, школи, громадськості [314].

На цьому етапі активізувалася русифікація шкільної освіти, підтвердженням чого було прийняття постанови ЦК КПРС „Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках” (1978 р.). Через рік у Ташкенті була проведена Всесоюзна науково-практична конференція з проблеми „Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР” (Ташкент, 1979 р.), яка виробила відповідні рекомендації.

У цей час на Донбасі зростала кількість російськомовних шкіл. Так, у 1974/75 навчальному році в Донецькій області працювало 1272 школи, з них 902 – з російською мовою навчання (623017 учнів), 285 – з українською мовою навчання (52461 учнів) [55]. У 1975/76 н. р. у Донецькій області діяло 1269 шкіл, з яких уже 912 були російськими, (600846 учнів), 264 – українськими (51241 учнів) [56].

У цих умовах етнопедагогічний вплив на виховну роботу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону був значно послаблений.

У другій половині 70-х – першій половині 80-х років відповідно до постанови 1977 року „Про подальше вдосконалення навчання і виховання учнів загальноосвітніх шкіл та підготовки їх до праці” в школах східноукраїнського регіону дещо змінюється характер трудового виховання учнів. Акцент у ньому був зроблений на залученні учнів до продуктивної праці та підготовці до вибору професії. Наприклад, у плані роботи Лутугинського районного відділу народної освіти ставилось завдання залучати школярів, особливо старшокласників у період канікул до організованої праці в народному господарстві, благоустрою своєї школи, села, міста [142, с. 43; 143], а всю навчальну та позанавчальну роботу спрямувати на трудове виховання та профорієнтацією школярів [Там само, с. 57].

Педагогічні колективи шкіл Краснодонського району теж спрямовували свою роботу на підготовку учнів до активної трудової і суспільної праці, свідомий вибір професій. У зв'язку з цим влаштовували

вахти праці, виставки виробів, генеральне прибирання шкільних ділянок, озеленення і благоустрій школи, тиждень добрих справ та ін. [106, с. 19-20].

Професійна спрямованість трудового виховання в загальноосвітніх школах східноукраїнського регіону в другій половині 70-х – першій половині 80-х років відсунула на другий план питання, пов'язані з використанням етнопедагогічних традицій.

Разом з тим у школах Донбасу продовжувалась робота з формування любові до праці, поваги до людей праці, психологічної готовності до участі в продуктивній праці з використанням етнопедагогічних здобутків. У Лутугинської СШ №1 виходили з того, що виховання працьовитості є імпульсом для формування особистості та світогляду школярів. Традиційними в цій школі були вечори трудової слави, „Свято першого снопа”, „Свято врожаю”, „Свято праці” [110, с. 91]. У сільських школах Лутугинського району використовували етнопедагогічні матеріали в процесі підготовки та проведення свят „Хвала рукам, що хлібом пахнуть”, „Хліб – усьому голова” [145, с. 28].

На другому етапі зменшується інтенсивність етнопедагогічного впливу на моральне виховання, що зумовлено подальшою політизацією та ідеологізацією виховного процесу, орієнтацією на забезпечення єдності морального й ідейно-політичного виховання, підсиленням його зв'язку з патріотичним вихованням. У загальноосвітніх школах регіону основними напрямками морального виховання вважались такі: виховання патріотизму, любові до Батьківщини, рідного краю, виховання моральної свідомості й моральних почуттів, бережливого ставлення до природи. Для цього використовували традиційні форми виховної роботи: лекції, бесіди, вечори питань і відповідей, диспути [104; 116, с. 29].

Опосередковане етнопедагогічне значення мала краєзнавча робота як чинник морального виховання учнів регіону. В школах, позашкільних закладах Луганської і Донецької областей проводились туристичні походи, екскурсії, відвідування музеїв тощо [96; 108].

Незважаючи на русифікацію освіти, політизацію й ідеологізацію виховної діяльності шкіл, на другому етапі все ж простежується етнопедагогічний вплив на естетичне виховання учнів. Так, педагоги Давидо-Нікольської, Новоаннівської, Новосвітлівської, Хрящуватської шкіл Ворошиловградської області на уроках і в позакласній роботі виховували в дітей почуття прекрасного, здатність цінувати красу життя, забезпечували розвиток творчих здібностей і нахилів. Художньо-естетичний аспект виховної роботи було реалізовано й через участь цих шкіл у районних та обласних конкурсах і турнірах. У репертуарі шкільних художніх колективів були не тільки сучасні пісні, а й українські, російські народні пісні [88, с. 43]. У Слов'яносербській школі-інтернаті діяв гурток, де діти займались декоративно-прикладним мистецтвом [153, с. 56].

Можна констатувати, що на другому етапі (друга половина 70-х – перша половина 80-х років) етнопедагогічний складник виховного процесу шкіл східноукраїнського регіону суттєво зменшується, проте немає підстав стверджувати, що він був відсутній зовсім. Етнопедагогічний вплив на трудове, моральне, естетичне виховання учнів здійснювався переважно засобами краєзнавчої роботи.

Кардинальні зміни в контексті етнопедагогічного виміру виховного процесу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону відбулися на третьому етапі (друга половина 80-х – 90-ті роки).

Як відомо, спрямованість діяльності загальноосвітніх навчальних закладів визначалась прийняттям 12 квітня 1984 року постанови „Про основні напрями загальноосвітньої і професійної школи” [306], яка мала на меті вирішення широкого кола проблем: підвищення якості освіти й комуністичного виховання підростаючого покоління; поліпшення трудового навчання і професійної орієнтації учнів; удосконалення навчальних програм, підручників, методів навчання та виховання; зменшення навантаження школярів і приведення змісту освіти у відповідність з віковими особливостями розвитку учнів; зміцнення матеріально-технічної бази школи;

удосконалення управління освітою; забезпечення системи народної освіти педагогічними кадрами та підвищення їхніх матеріально-побутових потреб [306].

Ми погоджуємося з думкою Л. Березівської про те, що реформа 1984 року не несла нічого нового й була черговою спробою реалізувати принцип обов'язкової професіоналізації загальноосвітньої школи, а також принципи ідеологізації, русифікації [7]. Разом з тим дослідниця визначає другу половину 80-х років як етап зародження демократичних змін на тлі загальноосвітньої та професійної школи й розділяє його на два підетапи: 1) 1984-1988 р. – проголошення і реалізація радянської директивної реформи в контексті зародження демократичних змін, розвитку педагогіки співробітництва; 2) переростання реформи в „дійову перебудову освіти” на засадах деідеологізації, деуніфікації, національного спрямування [8].

Для нашого дослідження важливим є саме другий підетап, у межах якого розпочалося національне відродження шкільної освіти. Процес розбудови національної школи набуває повноцінної державної підтримки з 1991 року, коли Україна стає незалежною, суверенною державою. Тогочасна вітчизняна система освіти не задовольняла вимог, які постали перед нею в умовах розвитку української державності, культури й духовного відродження українського народу. Концептуальні засади реформи освіти в Україні, визначені державною національною програмою „Освіта” („Україна ХХІ століття”) [277], спрямовані на досягнення якісно нового стану навчання і виховання українських громадян, що відповідатимуть сучасному цивілізаційному рівню, та її інтеграції у міжнародний світовий простір. Демократизація та гуманізація загальноосвітньої школи передбачала широке використання в навчально-виховному процесі духовних і культурних цінностей і традицій українського народу.

Відповідно до прийнятої програми загальноосвітні школи східноукраїнського регіону до змісту навчально-виховного процесу почали вводити елементи народної педагогіки, етнографії, народної творчості.

Освітняни намагалися враховувати особливості мовного середовища у Східному регіоні України, де значна частина населення користується російською мовою як засобом спілкування, вимагали створення належних умов для виховання інтересу й поваги до української мови, здійснення спеціального навчання дітей [124, с. 24; 126]. У зв'язку з цим Головним управлінням освіти Луганської держадміністрації проводились певні заходи:

- відбуваються наради, теоретичні, звітні конференції для керівників загальноосвітніх закладів, учителів, під час яких активно обговорюють заходи з відродження українських національних традицій, національної культури, упровадження у навчально-виховний процес української мови;

- здійснюється контроль за реалізацією Закону „Про мови в Українській РСР”, вивчається перебіг його впровадження в школах області;

- упроваджуються в навчально-виховну роботу шкіл курси „Народознавство”, „Рідний край” та ін.;

- у школах Луганської області поступово відкривають українськомовні класи, організовують курси для вчителів, які не володіють українською мовою [див. : 59; 73; 74; 78; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 134; 140; 154].

У школах Луганської області на початку 90-х років освіта спрямовується на формування національних цінностей і водночас сприяє оволодінню особистістю багатствами світової культури, вихованню поваги до народів світу, любові до рідного краю, патріотизму. У навчально-виховний процес активно впроваджувались такі форми роботи, як: створення шкільних музеїв різного профілю; організація пошукових експедицій і екскурсій місцями бойової слави луганців; участь в історичних та етнографічних розвідках на території області; зустрічі учнів з видатними митцями, народними майстрами, ветеранами воєн; створення літературно-краєзнавчих гуртків; дослідження природних багатств рідного краю; ознайомлення з традиційними ремеслами та декоративно-прикладним мистецтвом; вивчення фольклорного доробку Луганської області (див. табл. Додаток Е).

Наприклад, у середній спеціалізованій школі фізико-математичного профілю № 1 м. Луганська, середній загальноосвітній школі № 2 I-III ступенів м. Алчевська, загальноосвітній середній школі № 25 м. Антрацита, Брянківській гімназії та інших загальноосвітніх навчальних закладах було створено українську „Світлицю” – музей української культури. У школах області організовано гуртки народознавчого й краєзнавчого характеру: краєзнавчий гурток „Юний топограф” (СШ № 36 м. Луганська), „Гурток плекання рідної мови” (СШ № 12 м. Антрацита), етнографічний клуб „Берегиня” (СШ № 25 м. Антрацита), фольклорний гурток „Берегиня” (СШ № 8 м. Краснодона), гурток „Світ вишиванки” (Свердловський ліцей № 1), гурток з народознавства і фольклорний гурток (Верхньогерасимівська середня школа), фольклорний гурток „Калинонька” (Біловодська гімназія) та ін.

Педагоги разом з учнями засновували шкільні народознавчі музеї: музей „Берегиня” (середня школа № 7, м. Луганська), шкільний музей Г. Тютюнника (середня школа № 12, м. Антрацита), музей „Світлиця радості” (середня школа № 5 м. Брянка), музей „Оберіг” (спеціалізована багатoproфільна школа I-III ступенів № 27 м. Лисичанська), історико-краєзнавчий музей (загальноосвітня середня школа I-III ступенів № 6 м. Первомайська), музей народознавства „Рушничок” (Біловодська гімназія), музей-кімната „Українська хата” (Вільхівська середня школа), „Музей історії села” (Чмирівська школа-гімназія) та ін.

У школах Луганської області діяли центри народознавства (центр „Відродження”, центр національного відродження „Криниця” та ін.), ансамблі народної пісні, народного танцю, товариства шанувальників українського слова, музичні театри, систематично проводились виховні заходи задля прищеплення любові до мови, традицій українського народу (козацькі забави, національні свята, конкурси, фестивалі, зустрічі з письменниками, ярмарки, вечорниці, вистави, святкування різдвяних,

пасхальних свят, еколого-краєзнавчі експедиції „Моя земля – земля моїх батьків” та ін.) [408].

З кінця 80-х – початку 90-х років плідна робота з утілення етнопедагогічних ідей у виховний процес шкіл проводилась і в Донецькій області. Так, учитель української мови Петропавлівської неповної середньої школи Шахтарського району Л. Липська цікаво проводила українські „Вечорниці”, створила ансамбль „Зозулі”, у репертуарі якого були відомі українські народні пісні. Більш того, вона разом із учнями змодельовала декоративну вулицю українського села кінця XIX століття й намагалась робити все, „щоб підтримувати й розвивати педагогіку народознавства, щоб не висохли корені традиційної національної культури, фольклору, ремесел, щоб не померла мова” [334, с. 3].

Відомий в області вчитель української мови та літератури, завідуючий краєзнавчим музеєм Придорожненської неповної середньої школи Старобешівського району В. Моженко зібрав разом з учнями 4 тисячі експонатів (багато знарядь праці і предметів побуту: серпи і ланцюги, гончарний посуд, ручну маслоробку, домоткані сорочки і рушники та інше). Ознайомлюючи школярів з традиціями народу, він звертається до золотого фонду національної культури [334, с. 4].

Цікаву й ефективну виховну роботу проводив центр українознавства, створений у школі № 2 м. Артемівська. При центрі діяв загін „Бахмутські козачата” та різноманітні гуртки: „Народні умільці” (керівник Шемігон І.І.), „Рушникарство і вишивка” (керівник Оверчик Л.І.), „Народний побут” (керівник Кузьменко В.М.), студія „Український орнамент” (керівник Олексієва Л.В.), фольклорно-хореографічна група „Соняшник” (керівник Смоктій Л.О.), вокальна група „Україночка” та вокально інструментальний ансамбль (керівник Манухін С.О.), туристсько-краєзнавчий клуб „Вивчаю рідний край”. На основі центру створено творчу групу з питань українознавства, методичне об’єднання вчителів української мови, історії; для вчителів, які не володіють українською мовою, організовані курси, один

раз на місяць проводився батьківський лекторій з питань родинної педагогіки, відбувалися зустрічі з психологом з теми „Народна психологія” [266, с. 18].

У 1994 році в загальноосвітній школі №72 м. Донецька створено товариство юних козаків „Козацьке братство”, своєрідним гаслом якого стали слова з пісні: „Козацькому роду нема переводу, лине його пісня з далечі віків”. Члени братства повинні були знати історію України, зберігати й примножувати традиції української культури. „Козацьке братство” мало свою форму, атрибутику та символи, проводило мандрівки рідним краєм з метою фізичного гарту та виховання молоді, пропагувало здоровий спосіб життя. Вищим органом управління була Козацька Рада, яку обирали один раз на рік у вересні. Вона вирішувала й організовувала найважливіші справи козаків. Козацька Рада відкритим голосуванням обирала колективний орган самоврядування – Генеральну старшину на чолі з кошовим отаманом. До неї обов’язково входили вчителі, обрані дітьми [51, с. 31].

Значний внесок у вирішення завдань національного виховання зробили громадські організації. У 1989 році було створено Донецьке обласне Товариство української мови (ДТУМ) – перша масова громадська організація в Донецькому краї, яка займалась агітаційно-пропагандистською та просвітницькою діяльністю, виконанням довготривалих програм і значущих проектів, здійснювала представницьку, експертну й дослідно-видавничу роботу. Товариство не залишало поза увагою загальноосвітні навчальні заклади. Зокрема його представники здійснили рейди в школи Донеччини і безкоштовною передали бібліотечки навчальної літератури [11].

У травні 2002 р. під час проведення Міжнародного Шевченківського літературно-мистецького свята „В сім’ї вольній, новій” у Донецькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Н.К. Крупської відкрито Літературно-художній музей Т.Г. Шевченка, експозиція якого налічувала понад 1000 експонатів. Головна мета музею – надання всім шанувальникам великого Кобзаря вільного доступу до його творчого спадку, що є духовним заповітом

генія своїм нащадкам. Значну увагу музей приділяв роботі із загальноосвітніми школами [275].

У 90-ті роки було засноване Донецьке обласне спортивно-просвітницьке товариство українських бойових мистецтв „Козацька Вежа”. Заняття проводили на базі Донецької спеціалізованої СШ № 65 та Донецького державного інституту інтелекту з-поміж школярів, студентів і козаків „Азовського Козацького Війська” та „Українського Реєстрового Козацтва”. Вихованці „Козацької Вежі” брали участь у різноманітних фестивалях і турнірах в Україні й козацьких регіонах РФ (Дон, Кубань) [335]. Проводили і власне „Свято Козацької Звитяги”, що поєднувало козацькі традиційні розваги й змагання з традиційного козацько-лицарського мистецтва [324].

Отже, під час третього етапу парадагмального статусу набуває ідея національного виховання, що створювало сприятливі умови для широкого використання етнопедагогічних надбань у виховному процесі загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону. Виховання учнів на традиціях українського народу стає самостійним напрямом виховної діяльності навчальних закладів.

Разом із тим змінюється характер етнопедагогічного впливу на традиційні напрями виховної роботи шкіл. Це виявилось, наприклад, у трудовому вихованні школярів. У звіті Старобільського районного відділу освіти за 1994-95 навчальний рік зазначено, що трудове виховання у школах району було спрямоване на формування творчої працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря, свідомого ставлення до праці як вищої цінності людини й суспільства, готовності до життєдіяльності і праці в умовах ринкових відносин, формування в учнів розуміння загальних основ сучасного виробництва, уміння включатись у виробничі відносини, виховання дисциплінованості, організованості, бережливого ставлення до суспільної і приватної власності, природних багатств. Особливо підкреслювалось, що в Байдівській СШ, Половинкінській СШ,

Старобільській гімназії педагогічні колективи дбають про ознайомлення учнів з народними трудовими традиціями. Зокрема популярним став виховний захід „Його величність хліб” [57].

Проблему використання народних традицій у трудовому вихованні розглядали на науково-практичній конференції „Виховання юних господарів України” у Сватівському районі, куди були запрошені голови батьківських комітетів шкіл [68].

Незважаючи на позитивні зміни, стан виховної роботи в школах регіону в 90-ті роки був незадовільним: поширювались негативні явища в учнівському середовищі, спостерігалось зростання правопорушень, пияцтва, наркоманії, що було зумовлено спрощеним підходом до організації виховного процесу, тупцюванням на уламках колишньої виховної системи, використанням догматичних форм і методів виховання, проведенням „показушних заходів” [173].

З-поміж заходів, спрямованих на подолання проблем, розглядалось залучення учнів до національної культури, розширення сфери вживання української мови, відродження національних традицій шкільної освіти й виховання: спрямованість на український менталітет як основу педагогічної системи; широке використання в навчанні та вихованні народної педагогіки. У школах регіону, безумовно, посилювався вплив національної культури на процес розвитку особистості, проте, як зазначав В. Курило, темпи переходу навчальних закладів на українську мову викладання значно відрізнялися від інших територій. Основною причиною такого становища, вважає дослідник, є консерватизм учителів і керівників освіти [223, с. 302].

Отже, можливість впливу етнопедагогічних ідей на виховну роботу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х роках ХХ століття зумовлена частковим збігом мети й змісту народного виховання з радянським шкільним вихованням та виховання у пострадянську добу.

На першому етапі (60-ті – перша половина 70-х років ХХ століття) в Україні, як відомо, не існувало національної школи, основою навчання якої

була б рідна мова, історія, культурні надбання, звичаї, традиції свого народу. З виховного процесу вихолощувався національний зміст, він здійснювався в контексті інтернаціоналізації, повного злиття націй у нову суспільність „радянський народ”, посилення ідеологічного тиску. Разом із тим під час цього етапу на тлі часткової лібералізації громадського життя підсилювався інтерес до національної культури, був відчутним вплив етнопедагогічних ідей на основні напрями виховного процесу загальноосвітніх школах східноукраїнського регіону – трудове, моральне, естетичне, фізичне виховання. До основних чинників етнопедагогічного впливу на виховний процес можна віднести такі: позаурочну роботу з української мови та літератури (проведення літературних свят, присвячених життю і творчості українських письменників, конференцій, організація літературних, фольклорних гуртків тощо); використання краєзнавчого матеріалу, фольклору Донбасу, елементів народних обрядів, традицій у виховних заходах (організація трудових свят, шкільних вечорів відпочинку, спортивних свят, створення історико-краєзнавчих, туристсько-краєзнавчих, етнографічних, фольклорних гуртків, де вивчалась історія рідного краю, збирався фольклорний матеріал тощо). Загалом виховання учнів було політизованим, мало яскраво виражену комуністичну ідейну спрямованість, а етнопедагогічні традиції використовували як засіб реалізації завдань комуністичного виховання.

Упродовж другого етапу (друга половина 70-х – перша половина 80-х років ХХ століття) в умовах орієнтації на пріоритетність ідейно-політичного виховання, першочерговий розвиток „мови міжнаціонального спілкування” етнопедагогічний складник виховного процесу шкіл східноукраїнського регіону суттєво зменшується. Разом із тим етнопедагогічний вплив на трудове, моральне, естетичне виховання учнів шкіл східноукраїнського регіону продовжувався і здійснювався переважно через краєзнавчу роботу.

На третьому етапі (друга половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття) провідною стає тенденція до національного відродження загальноосвітніх

шкіл східноукраїнського регіону. Перебудова системи освіти й виховання на засадах деідеологізації, деуніфікації, національного спрямування розпочалася ще в добу так званої перебудови й найбільш послідовно та ефективно здійснювалась з набуттям Україною незалежності. У виховний процес шкіл регіону цілеспрямовано впроваджувалися надбання української народної культури, народної педагогіки. На цьому етапі виховання учнів на традиціях українського народу стає самостійним системоутворювальним напрямом виховної діяльності навчальних закладів.

Найбільш поширеними формами виховної роботи, які забезпечували етнопедагогічний вплив на процес виховання, були такі: створення українських „Світлиць”, шкільних музеїв різного профілю, літературознавчих, краєзнавчих, фольклорних гуртків; організація пошукових експедицій та екскурсій, участь в історичних та етнографічних розвідках; зустрічі учнів із видатними митцями, народними майстрами, ветеранами; дослідження природних багатств рідного краю; ознайомлення з традиційними ремеслами й декоративно-прикладним мистецтвом; вивчення фольклорного доробку Донбасу; організація виховних заходів народознавчого характеру тощо. Проте втілення етнопедагогічних ідей у виховний процес загальноосвітніх шкіл регіону було повільним, зумовленим об’єктивними й суб’єктивними чинниками (консерватизм учителів і керівників освіти).

2.3. Етнопедагогічні аспекти підвищення кваліфікації вчителів, педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону (60-90-ті роки ХХ століття)

Виховувати людину з сучасним мисленням, здатну успішно самореалізуватися в житті, здатні лише педагоги, які здобули високий рівень професіоналізму. Поняття „професіоналізм” містить не тільки предметні, дидактичні, методичні, психолого-педагогічні знання й уміння, а й

особистісний потенціал педагога, до якого належать система його професійних цінностей, переконання, установки. У процесі педагогічної діяльності вчитель стає активним суб'єктом процесу професійного вдосконалення, що потребує комплексного підходу до багатогранної науково-методичної роботи, яка стимулює його професійний розвиток, сприяє самореалізації, вирішенню професійних і особистих проблем, дає змогу отримати більше задоволення від роботи.

Важливу роль у розвитку професіоналізму вчителів відіграє система підвищення кваліфікації, яка допомагає педагогу позбутися застарілих поглядів, робить його більш сприйнятливим до зовнішніх змін, що загалом підвищує його конкурентоспроможність.

Аналізуючи систему роботи вітчизняної післядипломної освіти, відзначимо, що в 1965 р. в Україні було впроваджено очно-заочну форму курсової перепідготовки педагогічних кадрів, яка згодом була розповсюджена й на інші профілі професійної підготовки. У цей період в Україні почали організовувати дворічні очно-заочні курси директорів шкіл та їх заступників, працівників відділів освіти, підвищення кваліфікації учителів, які викладали два предмети. Застосування очно-заочної форми підвищення кваліфікації для деяких категорій педагогічних працівників дало змогу, не відриваючи їх безпосередньо від роботи, забезпечити постійне зростання професійної кваліфікації [189].

Провідне місце в системі підвищення кваліфікації вчителів східноукраїнського регіону в означений період посідали Донецький інститут удосконалення вчителів (заснований у 1937 р.) та Луганський інститут удосконалення вчителів (заснований у 1939 р.). Завдання інститутів на той час були такі:

- а) підвищення кваліфікації вчителів, керівних та інших кадрів народної освіти;
- б) вивчення, узагальнення і впровадження передового педагогічного досвіду, досягнень педагогічної науки;

в) вивчення стану педагогічного процесу в школі, якості знань і рівня вихованості учнів;

г) підготовка рекомендацій з поліпшення якості навчально-виховної роботи в педагогічній галузі;

д) надання допомоги районним, міським методичним кабінетам, школам, іншим установам народної освіти в організації методичної роботи та самоосвіти вчителів [405].

У 60-х – першій половині 70-х років підвищення кваліфікації вчительських кадрів у регіоні набуває цілеспрямованого й планомірного характеру. Водночас в інститутах удосконалення вчителів і райметодкабінетах створюють картотеки передового педагогічного досвіду. Вчителі мали змогу ознайомитися з багатьма цікавими матеріалами, що розкривають кращий досвід шкіл і вчителів регіону [182, с. 108].

Інститути вдосконалення вчителів проводили не лише ознайомлювальну роботу, а й здійснювали методичну підготовку вчителів на основі практичного оволодіння передовим педагогічним досвідом та поглиблення науково-теоретичних знань [180, с. 92].

У школах регіону відбувається широкий показ практичної діяльності вчителів, керівників: проводять відкриті уроки, практичні й лабораторні роботи, позакласні виховні заходи, узагальнюють досвід створення навчальних кабінетів, виготовлення наочних посібників, використання технічних засобів навчання тощо.

У зв'язку з переходом загальноосвітніх шкіл на нові навчальні плани особливого значення набуває підвищення педагогічної майстерності вчителів. У цей час виникла необхідність внести певні зміни до плану підготовки окремих фахівців, зокрема збільшити в 1967 році прийом на факультети, що готують учителів української мови та літератури [180, с. 89-92].

Посиленню етнопедагогічного складника навчального процесу в загальноосвітніх навчальних закладах східноукраїнського регіону сприяли

різноманітні форми підвищення кваліфікації вчителів-словесників. Так, ефективною виявилась робота шкіл передового педагогічного досвіду з української мови та літератури, зокрема в Лутугинському районі Луганської області (вчитель Лисакова О. М., Успенська школа №1) [135, с. 11].

В обласних інститутах удосконалення вчителів організовували семінари, під час яких слухачі активно обговорювали нові тенденції педагогічної науки й практики, ефективні форми і методи роботи. Зокрема, в 1969 році в Луганську був проведений семінар для вчителів української мови і літератури, присвячений проблемі виховання любові до праці в процесі навчання української літератури. Доповідач А. Непран відзначив кращих учителів української мови і літератури – Н. Сухаревську (с. Станично-Луганське) та А. Мироненко (с. Хрящувате). Він підкреслював, що під час уроків педагоги розкривають суспільну роль трудової діяльності людини (на прикладах героя твору), такі її риси, як ставлення до надбань суспільства, гордість за свою Вітчизну. На уроках української мови вчителі використовували краєзнавчий матеріал. Так, А. Мироненко під час вивчення теми „Велика літера” запропонувала учням скласти оповідання з тем „Наша вулиця”, „Наше село” [90, с. 15-16].

Водночас інститутами вдосконалення вчителів приділялась значна увага виховній роботі. Для класних керівників організовують доповіді, лекції, семінари з найважливіших питань комуністичного виховання, проводять теоретичні конференції. У школах працювали методичні об'єднання класних керівників, які розглядали найрізноманітніші питання позакласної роботи з учнями, плани виховних заходів і їх результати тощо [297, с. 119].

У процесі вдосконалення готовності педагогів до виховної роботи було акцентовано увагу на використанні можливостей краєзнавства. Так, у 1967 році на семінарі директорів Краснодонського районного відділу народної освіти обговорювали досвід виховної роботи з юними слідопитами Ново-Олександрівської СШ. Було відзначено, що учні школи зібрали значний

матеріал з історії села, рідного краю. Школярі доглядали за пам'ятником героям, які загинули під час Великої Вітчизняної війни [89, с. 18].

Можна констатувати, що в 60-х – першій половині 70-х років у східноукраїнському регіоні сформувалася система підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, провідне місце в якій посідали обласні інститути вдосконалення вчителів. У процесі курсової перепідготовки вчителів-предметників, у роботі шкільних методичних об'єднань певна увага приділялась етнопедагогічним аспектам підвищення кваліфікації освітян східноукраїнського регіону. Зокрема, узагальнювався й розповсюджувався передовий досвід учителів української мови й літератури з використання етнографічного й фольклорного матеріалу на уроках, а також досвід позанавчальної краєзнавчої роботи. Зрозуміло, що система підвищення кваліфікації вчителів, що склалася у цей час, мала насамперед ідейно-політичну спрямованість.

Починаючи з середини 70-х років, активну роль у розв'язанні питань перепідготовки спеціалістів почала відігравати вища школа. При вищих навчальних закладах створювали спеціальні факультети з перепідготовки кадрів за новими перспективними напрямками науки й техніки. З 1972 р. в університетах і педагогічних інститутах створювались факультети підвищення кваліфікації для навчання директорів шкіл, їхніх заступників, працівників міських і районних відділів народної освіти. Згодом в практику університетів і педагогічних вишів увійшли й курси вчителів. У країні також було створено мережу народних університетів педагогічних знань, однак інститути вдосконалення вчителів залишалися основними центрами підвищення кваліфікації керівних кадрів у галузі освіти та педагогічних працівників усіх видів загальноосвітніх навчально-виховних закладів. Пізніше ці інститути були реорганізовані в обласні інститути післядипломної педагогічної освіти. І хоча співпраця їх з вищими навчальними закладами була тісною, вони стали самостійними навчально-методичними закладами,

окремими складниками системи післядипломної педагогічної освіти (переважно для педагогічних кадрів загальноосвітніх шкіл) [405].

Уведення загальної середньої освіти у країні в 70-х – першій половині 80-х років ХХ ст., затвердження нових Положень про методичну роботу з учителями загальноосвітніх шкіл [308] активізувало діяльність інститутів удосконалення вчителів Луганської та Донецької областей. У роботі було враховано недоліки методичних об'єднань, що дало змогу відмовитися від догматизму в оцінюванні уроку. Це сприяло появі вчителів-новаторів, які використовували новітні методи, забезпечуючи глибокі знання учнів, формуючи в них стійкі вміння і навички. Значну увагу приділяли роботі методичних об'єднань шкіл регіону, виконанню вчителями планів із самоосвіти, проведенню теоретичних семінарів, аналізу відвідуваних уроків і позакласних заходів, індивідуальним бесідам з учителями, присвяченим обміну досвідом [138, с. 161].

В інститутах удосконалення вчителів проводили семінари, під час яких аналізували кращі уроки вчителів української мови й літератури, історії, географії. Так, під час семінару директорів шкіл Луганської області було проаналізовано урок з української мови вчительки СШ № 38 м. Луганська А. Руденко. Було відзначено, що вчитель, використовуючи здобутки викладачів філологічного факультету педагогічного інституту, цікаво й доступно розповіла учням про значення фразеологізмів в українській мові. Під час опрацювання матеріалу педагог використовувала багато прислів'їв, приказок, виховуючи любов до рідної мови, Батьківщини, свого народу [98; 141].

На уроках математики учні складали та розв'язували задачі, використовуючи матеріал з місцевої преси; учителі географії та історії широко застосовували краєзнавчий матеріал, надаючи особливої уваги ознайомленню учнів з передовими господарствами району й області [144, с. 16].

Районні відділи освіти, методкабінети, інститути вдосконалення вчителів активізували свою роботу з підготовки педагогів до виховання школярів, використовуючи не лише традиційні форми підвищення кваліфікації (районні конференції для класних керівників шкіл з покращення морального, трудового, правового, естетичного та фізичного виховання, лекції, семінари), а й поширюючи практику залучення вчителів до експериментально-дослідницької роботи, спрямованої на підвищення ефективності морального та трудового виховання [141; 144; 148].

Внаслідок опрацювання спеціальної літератури, ми дійшли висновку, що етнопедагогічні аспекти підготовки педагогів до виховної роботи виявлялись передусім у підготовці їх до роботи з сім'єю. Актуальним для педагогічної теорії і практики стало завдання із забезпечення взаємодії шкільного й сімейного (народного) виховання. У зв'язку із цим активно проводились шкільні й районні педагогічні читання з проблем співпраці школи та сім'ї, узагальнювався й розповсюджувався кращий досвід роботи вчителів із батьками. Учителів ознайомлювали з традиціями трудового, морального, естетичного виховання дітей в родині [111; 139; 141].

Отже, у другій половині 70-х – першій половині 80-х років ХХ століття обласні інститути вдосконалення вчителів як опорні центри республіканського інституту вдосконалення вчителів (м. Київ) починають плідно співпрацювати з вищими педагогічними навчальними закладами. Система підвищення кваліфікації педагогічних працівників регіону передбачала роботу курсів (місячні з відривом від виробництва, довготривалі очно-заочні, методологічні та тематичні семінари, практикуми, цикли лекцій, навчальні індивідуальні та групові консультації тощо); навчально-методичне розроблення програмового матеріалу для педагогічних працівників; навчально-методичну роботу з учителями (відвідування й аналіз уроків і позакласних заходів, участь у педрадах шкіл, участь в організації регіональних і місцевих науково-практичних конференцій, педагогічних читань, виставок тощо); видання посібників, збірників і брошур, що

розкривали передовий досвід вчителів регіону; проведення експериментальної роботи. Цілеспрямованої роботи з формування етнопедагогічної компетентності вчителів, класних керівників у системі підвищення кваліфікації не проводилось. Діяльність у цьому напрямі мала епізодичний і фрагментарний характер і виявлялась в узагальненні досвіду використання етнографічного, фольклорного матеріалу на уроках української мови й літератури, історії, географії, організації краєзнавчої роботи в позанавчальний час, ознайомленні вчителів із надбаннями традиційної педагогічної культури в процесі їхньої підготовки до роботи з сім'єю.

У 90-х роках ХХ століття з набуттям незалежності Української держави проблема національного виховання молодого покоління стає провідною. Як зазначалось раніше, у державній національній програмі „Освіта” (Україна ХХІ століття) [277], прийнятій у 1993 році, визначені стратегічні завдання і головна мета національного виховання, пріоритетні напрями та шляхи її реалізації. На виконання програми було розроблено Концепцію національного виховання, схвалену Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 року, та Концепцію виховання дітей та молоді в національній системі освіти, затверджену колегією Міністерства освіти України 28 лютого 1996 року. Починається також створення системи післядипломної освіти педагогічних кадрів в умовах відродження й розбудови національної освіти України.

У 90-ті роки рівень етнопедагогічної компетентності вчителів східноукраїнського регіону, їхньої готовності до використання надбань української етнопедагогіки у своїй роботі був недостатнім. Значна частина освітян хоча й мала мотиваційно-особистісну готовність до використання народної педагогіки в навчально-виховному процесі, але, на жаль, їй бракувало необхідних знань і вмінь. Тому в умовах розбудови незалежної держави вчителям регіону необхідно було підвищувати кваліфікацію з питань національного навчання та виховання, ознайомитися з традиційною українською педагогічною культурою.

У цей період Луганський і Донецький обласні інститути післядипломної педагогічної освіти спрямовували свою діяльність на забезпечення актуальних потреб освітян області. Пріоритетними напрямками роботи були такі: підвищення професійної компетентності організаторів виховного процесу, стимулювання творчої ініціативи педагогічних і керівних кадрів з питань національного виховання, реформування та модернізація освітньої галузі шляхом приведення професійної компетентності вчителів і педагогічних працівників у відповідність до вимог сучасної освіти, підвищення інтелектуального й загальнокультурного рівня педагогів.

Вивчення планів роботи Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти з 1994 до 1999 рр дало підстави констатувати, що кафедра соціально-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання активно впроваджувала інноваційні форми підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних кадрів із питань національного виховання, розробляла відповідне науково-методичне забезпечення. Основними формами роботи кафедри з реалізації засад Концепції національного виховання в діяльності вчителів були такі: проведення регіональних конференцій, науково-практичних семінарів („Мова та культура: соціолінгвістичні реалії регіону”, „Психолого-педагогічні чинники формування національної свідомості школярів” та ін.); круглих столів („Видатні діячі УНР” та ін.); організація роботи творчих груп учителів із проблем літературного краєзнавства („Виховний потенціал краєзнавчої роботи школярів” та ін.). Розроблялись такі методичні матеріали з національного, громадянського виховання: програми забезпечення варіативної частини навчального плану в середніх загальноосвітніх закладах і закладах нового типу („Історія і культура рідного краю”, „Українознавство” та ін.); нові спецкурси та спецсемінари для вчителів („Соціокультурні аспекти регіону України”, „Регіональна та національна ідентичність у шкільних курсах історії України” тощо); дидактичні матеріали з літературного краєзнавства („Патріотичне виховання учнів засобами

туристсько-краєзнавчої роботи”, „Антологія краєзнавства” та ін.); оновлювалась тематика творчих робіт для учнів.

Викладачі Луганського обласного інституту післядипломної освіти надавали допомогу в реалізації науково-дослідних проєктів базовим школам області, експериментальним навчальним закладам. З-поміж них слід відзначити Лутугинську СШ № 1 („Реалізація концепції національного виховання”), СШ № 2, № 21 м. Луганська („Удосконалення змісту та методики художньо-естетичного виховання школярів в умовах становлення національної школи України”), Фрунзенську ЗСШ Слов’яносербської районної ради („Формування національної ідентичності особистості”), ЗСШ № 10 м. Краснодона, ЗСШ № 8 м. Сватове та ін. На базі СШ №3 м. Ровеньки творча група педагогів під керівництвом учителя-методиста М. Михайличенка працювала над тим, як повернути дітей у лоно родинної духовності. У шкільних кабінетах-музеях народознавства та краєзнавства були оформлені буклети з фотографіями тих дідусів і бабусь, „котрі передали дітям разом з прялкою, мотвилем, рушничками часточки своїх сердець, сторінки минувшини” [247, с. 7].

Луганський обласний інститут післядипломної освіти надавав консультативну допомогу з написання концепції розвитку шкіл, проводив спільні засідання кафедри соціально-гуманітарних дисциплін і методики їх викладання інституту й педагогічних рад шкіл. Викладачі інституту розробляли нові програми з упровадження національного компонента в навчально-виховний процес шкіл.

Обласні інститути післядипломної педагогічної освіти значну увагу приділяли узагальненню та поширенню передового педагогічного досвіду. Вивчався досвід ЗСШ № 8 м. Сватове (В.М. Принь „Еколого-краєзнавча робота з учнівською молоддю”), Іванівської школи-гімназії (І.М. Щебетовська „Національне та патріотичне виховання школярів”), Кленової комунальної спеціальної допоміжної школи-інтернату (З.П. Коваленко „Використання засобів етнопедагогіки в особистісно

орієнтованому підході до виховання гуманної, духовно зрілої особистості”) та ін. Педагогічний досвід учителів був відображений на сторінках журналу „Освіта на Луганщині”, газети „Обрії освіти”, у книгах видавництва „Шкільний світ”.

У 90-ті роки Луганським обласним інститутом післядипломної освіти було розроблено та апробовано нові підручники, посібники та програми з питань національного виховання: підручник для учнів 5-11 класів „Географія рідного краю” (автор О. Панкратьєв), навчальний посібник „Зошит з географії рідного краю” (автор В. Гречишкін), програма „Наш рідний край – Луганщина”.

З урахуванням освітніх запитів педагогічних працівників області у 90-ті роки викладачами Луганського обласного інституту післядипломної освіти з питань національного виховання було розроблено та видано 8 навчально-методичних посібників („Рідний край”, „Декоративно-ужиткове мистецтво та ремесла України”, „Національна та державна символіка України” та ін.); 5 методичних рекомендацій („Організація методичної роботи в школі з проблем національного виховання”, „Народні вишиванки на уроках обслуговуючої праці” та ін.); конспекти занять із навчання української мови дітей старшого дошкільного віку „Мова – моя берегиня” та ін.

Поглибленню й узагальненню знань, одержаних на курсах підвищення кваліфікації, сприяло виконання слухачами випускних робіт, творчих проектів і рефератів, тематика яких мала виховне спрямування.

Узагальнену інформацію про етнопедагогічний складник підвищення кваліфікації педагогічних працівників Луганської області наведено в таблиці, зокрема подано основні напрями діяльності Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти з 1994 до 1999 року (на основі аналізу планів роботи Луганського обласного інституту післядипломної освіти) (див. табл. 2.3.).

Таблиця 2.3.

Основні напрями роботи етнопедагогічної спрямованості Луганського
обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

План роботи Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти на 1994 рік (затверджено Вченою радою інституту 26.01.1994 р., протокол № 1)		
№ п/п	Напрями діяльності	Зміст діяльності
1	2	3
1.	УПРАВЛІННЯ ІНСТИТУТОМ	Заслухати на Вченій раді інституту такі питання: Про роботу кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання з методичного забезпечення реалізації українознавчої лінії освітніх галузей у середній школі.
2.	РОБОТА З ОБ'ЄКТАМИ ППД	Ознайомлення з досвідом, психолого-педагогічні спостереження за навчально-виховним процесом. Тема досвіду: виховання на національних традиціях у „школі-родині” учнів початкових класів (методоб'єднання вчителів початкових класів СШ № 27 м. Луганська).
3.	РОБОТА З БАЗОВИМИ ШКОЛАМИ ЛППО ТА ШКОЛАМИ НОВОГО ТИПУ	1. Реалізація концепції національного виховання (Лутугинська СШ № 1) 2. Удосконалення змісту й методики художньо-естетичного виховання школярів в умовах становлення національної школи в Україні (м. Луганськ, СШ № 2).
4.	ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	Підготувати до друку статтю „Комунікативні й соціально-захисні функції школи-родини” автори: П. О. Кузнєцов, Г. Ф. Царьова.
План роботи Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти на 1995 рік (затверджено Вченою радою інституту 25.01.1995 р., протокол № 1)		

Продовження таблиці 2.3.

1	2	3
1.	УПРАВЛІННЯ ІНСТИТУТОМ	<p>1. З метою задоволення потреб слухачів курсів спеціальності „Українська мова та література” розробити новий спецсеминар: „Моделювання уроків з української літератури, присвячених вивченню творчості І. Багряного, В. Барки, Є. Маланюка (6 годин)”.</p> <p>2. Провести проблемні науково-практичні семінари для педагогічних кадрів усіх типів освітніх закладів області для вчителів початкових класів і керівників методоб’єднань: „Використання засад Концепції національного виховання у діяльності вчителя початкових класів” (на базі СШ № 42 м. Луганська).</p> <p>3. Підготувати методичний посібник „Збірник пісень та фольклорного матеріалу Луганщини” – відповідальні: Велікандо А. І., Теремова Г. І.</p> <p>4. Провести дослідження в базових дошкільних закладах, школах-інтернатах, середніх школах Луганської області з проблеми „Духовне виховання молодших школярів засобами традицій етнопедагогіки” – відповідальний Царьова Г.Ф.</p>
2.	РОБОТА З ОБ’ЄКТАМИ ППД	<p>Вивчення та узагальнення ППД:</p> <p>1. Робота з літературно-педагогічного краєзнавства (СШ № 23 м. Брянки) – відповідальний Лоповок В. Л.</p> <p>2. Українознавство як основа організації навчально-виховного процесу (СШ № 1 м. Лутугине) - відповідальні Порохня Л. В., Рудіна О. М.</p> <p>3. Викладання літератури рідного краю в школі (СШ № 6 м. Луганська).</p> <p>4. Творчий розвиток особистості через формування загальнолюдських цінностей в умовах відродження національної культури (СШ № 10 м. Краснодона).</p>

Продовження таблиці 2.3.

1	2	3
3.	РОБОТА З БАЗОВИМИ ШКОЛАМИ ЛПО ТА ШКОЛАМИ НОВОГО ТИПУ	<p>1. СШ № 21 м. Луганська „Вдосконалення змісту та методики художньо-естетичного виховання школярів в умовах становлення національної школи в Україні” - відповідальні О. М. Рудіна.</p> <p>2. СШ № 1 м. Лутугине „Українознавство в навчально-виховному процесі школи” (Проблема „Теоретичні та методичні аспекти вивчення історії української культури”) – відповідальні Л. В. Порохня, О. М. Рудіна.</p>
4.	АНАЛІЗ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ПЕРСПЕКТИВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСВІДУ ПЕДАГОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ	<p>Вивчення та узагальнення ППД. Тема досвіду: „Еколого-краєзнавча робота з учнівською молоддю” (В. М. Принь, СЗШ № 8 м. Сватове).</p>
5.	ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	<p>Підготувати до друку:</p> <ul style="list-style-type: none"> • „Збірник пісень, фольклорного матеріалу Луганщини” - відповідальні Г. І. Теремова, І. А. Великандо; • Методичні рекомендації „Організація методичної роботи в школі з проблем національного виховання” - відповідальні І. В. Петрова, Л. М. Михайлова.
<p>План роботи Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти на 1996 рік (затверджено Вченою радою інституту 24.01.1996 р., протокол № 1</p>		
1.	УДОСКОНАЛЕННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ В ОБЛАСТІ	<p>Основні напрями роботи з реалізації засад концепції національного виховання у діяльності вчителя початкових класів:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Провести регіональну конференцію „Мова та культура: соціолінгвістичні реалії регіону”. 2.Організувати роботу творчої групи вчителів із проблеми літературного краєзнавства – відовідальні - В. Л. Лоповок, Л. В. Порохня.

Продовження таблиці 2.3.

1	2	3
2.	РОБОТА З ОБ'ЄКТАМИ ППД	<p>Вивчення та узагальнення ППД:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток творчих здібностей особистості засобами народознавства (автори досвіду – колектив Лутугинської школи-інтернату для дітей-сиріт). 2. Викладання літератури рідного краю в школі (вчитель української мови і літератури СШ № 6 м. Луганська В. М. Кочегарова). 3. Робота з літературного краєзнавства (вчитель російської мови СШ № 23 м. Брянки). 4. Розвиток творчої особистості шляхом формування загальнолюдських цінностей в умовах відродження національної культури (автори досвіду – колектив СШ № 51 м. Луганська).
3.	РОЗРОБЛЕННЯ ТА АПРОБАЦІЯ НОВИХ ПІДРУЧНИКІВ, ПОСІБНИКІВ, ПРОГРАМ. РОБОТА ПРЕДМЕТНИХ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИХ ЕКСПЕРТНИХ КОМІСІЙ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Провести апробацію пробного підручника „Географія рідного краю” (автор О. А. Панкратьєв). 2. Провести апробацію навчального посібника „Зошит з географії рідного краю” (автор В. Ф. Гречишкін).
4.	ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	Розробити збірник народних пісень Луганщини - відповідальні А. О. Великандо; Г. І. Теремова.
5.	МАСОВІ ЗАХОДИ	Взяти участь у проведенні Дня української писемності та мови – відповідальні Л.В. Порохня, В. К. Терещенко.
План роботи Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти на 1997 рік (затверджено Вченою радою інституту 29.01.1997 р., протокол № 1		
1.	УПРАВЛІННЯ ІНСТИТУТОМ	Підготувати методичні матеріали для вчителів: „Організація вивчення національної і державної символіки України на уроках дисциплін гуманітарного циклу”.

Продовження таблиці 2.3.

1	2	3
2.	НАУКОВО-МЕТОДИЧНА ТА ДОСЛІДНА РОБОТА	1. Провести науково-практичний семінар для педагогів-організаторів за проблемою: „Психолого-педагогічні чинники формування національної свідомості школярів”. 2. Розробити тематику творчих робіт для учнів і вчителів – учасників конкурсу „День рідної мови”.
3.	РОБОТА З ОБ'ЄКТАМИ ППД	1. Особистісно орієнтований підхід у роботі з літературного краєзнавства (СШ № 2 м. Брянки). 2. Використання прикладної української народної творчості на уроках трудового навчання (СШ № 51 м. Луганська).
4.	ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	1. Начально-методичний посібник „Національна і державна символіка України”. 2. Методичні рекомендації за проблемою: „Народні вишиванки на уроках обслуговуючої праці”. 3. Конспекти занять із навчання української мови дітей старшого дошкільного віку „Мова – моя берегиня”. 4. Методичні рекомендації з ознайомлення дітей дошкільного віку з українською народною витинанкою.
План роботи Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти на 1998 рік (затверджено Вченою радою інституту 28.01.1998 р., протокол № 1		
1.	ВДОСКОНАЛЕННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ ТА ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ОБЛАСТІ	Розробити програми забезпечення варіативної частини навчального плану в середніх загальноосвітніх закладах та закладах нового типу: „Історія і культура рідного краю”; „Українознавство”.
2.	ПРОЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ	Система уроків літератури рідного краю та методика їх проведення - відповідальний Н. Є. Таран.

Продовження таблиці 2.3.

3.	АНАЛІЗ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ПЕРСПЕКТИВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСВІДУ ПЕДАГОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ	Вивчення та узагальнення ППД. 1. Національне та патріотичне виховання школярів (І. М. Щebetовська, Іванівський НВК школа-гімназія). 2. Використання засобів етнопедагогіки в особистісно орієнтованому підході до виховання гуманної, духовно зрілої особистості (З. П. Коваленко, вихователь Кленової допоміжної школи-інтернату).
4.	ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	Підготувати до друку: 1. Посібник „Рідний край”. 2. Навчально-методичний посібник „Декоративно-ужиткове мистецтво та ремесла України”. 3. Перевидати методичний посібник „Казковий світ української народної іграшки”
План роботи Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти на 1999 рік (затверджено Вченою радою інституту 27.01.1999 р., протокол № 1		
1.	ОРГАНІЗАЦІЙНО- ПЕДАГОГІЧНІ ЗАХОДИ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ОБЛАСНИХ ПРОГРАМ	У межах Обласної програми „Патріот Луганщини” здійснити наступні заходи: 1. Науково-практична конференція для заступників директорів шкіл із виховної роботи „Краєзнавча діяльність у школярів як засіб позитивної соціалізації особистості”. 2. Науково-практична конференція для працівників позашкільних навчальних закладі „Виховний потенціал краєзнавчої роботи школярів”. 3. Науково-практична конференція для керівників ЗНЗ „Патріотичне виховання сучасної молоді в педагогічній системі ЗНЗ”. 4. Конкурс розробок і методичних рекомендацій з організації патріотичного виховання в закладах освіти. 5. Провести II етап Всеукраїнського конкурсу учнівської творчості „Ідея соборності України. Минуле. Сучасне. Майбутнє” за номінаціями: „Історія

Продовження таблиці 2.3.

1	2	3
		<p>6. України та державотворення”, „Література”.</p> <p>7. Організувати і провести обласний конкурс учнівської творчості „Мій земляк – Борис Грінченко”.</p> <p>8. Розробити заходи щодо реалізації Міжгалузевої програми „Пізнай свою країну”.</p> <p>У межах Міжгалузевої програми „Пізнай свою країну” і обласної програми „Патріот Луганщини” провести історико-краєзнавчу конференцію школярів області „Луганщина: минуле, сучасне, майбутнє”.</p>
2.	<p>НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА. ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ОБЛАСТІ</p>	<p>Розробити нові лекції спецкурси, спецсемінари з тем: „Соціокультурні аспекти регіону України”, „Регіональна і національна ідентичність в шкільних курсах історії України”, „Етнос. Нація. Націоналізм”, „Літературне краєзнавство та методика його вивчення в школі” - відповідальний Н. Є. Таран.</p>
3.	<p>НАУКОВО-МЕТОДИЧНА ТА ДОСЛІДНА РОБОТА</p>	<p>1. Провести „круглий стіл” „Видатні діячі УНР” -відповідальний Г. І. Корольова.</p> <p>2. Відкрити на сайті ЛОППО інформаційне вікно „Мій рідний край – Луганщина”.</p> <p>3. Укласти тексти дидактичних ігор із літературного краєзнавства - відповідальний Л. І. Калініна.</p>
4.	<p>АНАЛІЗ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ПЕРСПЕКТИВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСВІДУ ПЕДАГОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ</p>	<p>Вивчення та узагальнення ППД:</p> <p>1. Тема досвіду: „Патріотичне виховання учнів спеціальної школи-інтернату засобами краєзнавчого матеріалу та шкільного музею” (Суходільська спеціальна школа-інтернат).</p> <p>2. Тема досвіду: „Ознайомлення з рідним містом як засіб патріотичного виховання дошкільників” (ТДНЗ № 75 м. Луганська).</p>
6.	<p>РОБОТА З БАЗОВИМИ ШКОЛАМИ</p>	<p>Тема: „Формування національної ідентичності особистості” (Фрунзенська ЗСШ Слов'янсько-Сербської районної ради)..</p>

Продовження таблиці 2.3.

1	2	3
7.	РОЗРОБЛЕННЯ ТА АПРОБАЦІЯ НОВИХ ПІДРУЧНИКІВ, ПОСІБНИКІВ, ПРОГРАМ	Розробити програми курсу за вибором „Наш рідний край – Луганщина”, 5-11 класи.
8.	ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	Підготувати й видати науково-методичні посібники: 1. Патріотичне виховання учнів засобами туристсько-краєзнавчої роботи (Є. М. Ніколаєнко). 2. Інформаційно-методичні матеріали до курсу за вибором „Мій рідний край – Луганщина” (Л. І. Калініна). 3. „Антологія краєзнавства” (науково-методичний матеріал до курсу „Мій край –Луганщина”), Л. І. Калініна

Науково-методичний журнал головного управління освіти Луганської обласної державної адміністрації і Луганського інституту післядипломної освіти „Освіта на Луганщині” в 90-ті роки також сприяв підвищенню етнопедагогічної культури вчителів. Це видання мало спеціальну рубрику „Скарбниця національної культури”, у якій розміщались теоретичні статті й методичні матеріали етнопедагогічного характеру. Вони були адресовані передусім учителям української мови і літератури, яким пропонувалось широко використовувати фольклорні джерела для „одухотворення уроків рідної мови” [204]. Рекомендували розповідати учням, як навчали хліборобської премудрості батьки й громада. Наприклад, у сім’ї велись розмови так, щоб їх чув вихованець: „Діждались помічника. Бач, який виріс!”; „Еге ж, не кожному довірять плуга: земля правду любить, її не обманеш...”. Батьки навчали дітей народній метеорології, оскільки це було важливо для хлібороба: „Сонце заходить за густі хмари – чекай на завтра дощу з ранку”; „Дощ зранку – надівай дранку та їдь у поле”; „Роса рясно вкрила траву – буде погожий день”. Школярам пропонували записати по пам’яті відомі їм прислів’я про хліб і працю хлібороба [204, с. 80].

Для вчителів української мови та літератури розробляли методичні матеріали етнографічного й етнопедагогічного характеру для підвищення культури мовлення школярів. Зокрема, на уроках пропонували давати інформацію про історію найперших і найдорожчих для кожної людини слів – берегиня, мати, батько, батьківщина, рід, предок, родовід, родичі, ознайомити учнів з основами мовного етикету, різноманітними обрядами, ритуалами традиційного сімейного життя українців (утворення сім'ї, народження дитини, її повноліття, сімейні ювілеї) [203].

Підвищенню етнопедагогічної компетентності вчителів сприяла стаття О. Клімашевської „Педагогічна спадщина Б.Д. Грінченка в практиці роботи Олексіївської неповної середньої школи № 21 імені Б.Д. Грінченка”, яка була опублікована в журналі „Освіта на Луганщині” в 1997 році. Саме в селі Олексіївка Перевальського району протягом шести років (з 1878 до 1904 року) учителював видатний письменник, педагог, лексикограф, фольклорист Борис Грінченко. У 1988 році на базі Олексіївської неповної середньої школи № 21 було відкрито музей-кімнату письменника й проведено республіканську науково-практичну конференцію, присвячену 125-річчю від дня його народження. Музей став центром методичної, науково-дослідної роботи. Учителі й учні досліджували лексикографічну, літературну, етнографічну спадщину Б. Грінченка, а також фольклор, етнографію сьогодення села Олексіївка. У навчально-виховному процесі школи широко використовували ідеї видатного педагога, які не втратили своєї актуальності. Усі учні знають історію школи, обізнані з постатями її педагогів, вивчають літературний доробок Б. Грінченка, що відображено в учнівських творах. Велику увагу приділяють засвоєнню етнографічних і фольклорних традицій. У зв'язку із цим практикується проведення бінарних уроків „Пісня – душа народу”, під час яких систематизують знання про українську народну пісню, узагальнюють результати пошукової роботи. У школі організовано гуртки української народної пісні „Співаночка” (5-9 кл.) та „Веселка” (1-4 кл.). У школі традиційним стало свято „Заспіваймо пісню веселеньку”. Спираючись

на досвід Б. Грінченка, вчителі застосовували етнографічний матеріал у процесі трудового навчання й виховання. Кращі майстри селища допомагали учням оволодіти секретами української вишивки. Традиційними стали свята „Звідки хліб прийшов?“, „Праця – запорука добробуту“, „Вічна професія землі” та ін. [198].

Донецький інститут післядипломної педагогічної освіти (ДІПО) розробив регіональну комплексну програму розвитку освіти в Донецькій області (1994-1997 рр.), у якій значну увагу приділено проблемам національного виховання й підготовки педагогів до реалізації його завдань.

Пріоритетними визначено такі напрями діяльності:

- національне відродження самих педагогів, усвідомлення вчителями-вихователями власного стану громадянина України, вихователя громадян України;

- перепідготовка вчителів в галузі філософії і теорії національного виховання, оволодіння педагогами змістом Концепції національного виховання;

- методична і практична підготовка педагогів до реалізації завдань національного виховання, створення умов для самоосвіти та самовиховання вчителів у цьому напрямі [399].

Уся система безперервної післядипломної освіти (інститут післядипломної освіти, міськ(рай) методичні служби, шкільні методоб'єднання) була покликана допомогти кожному педагогу стати справжнім громадянином України, сприяти пробудженню його національної самосвідомості, національної гордості, формуванню національного характеру, способу мислення і світогляду, глибокої людяності, оволодінню державною та рідною мовами. Педагог повинен стати взірцем народної мудрості, духовності.

На обласному рівні (Головне управління освіти та ДІПО) використовували такі форми роботи:

- проведення обласних науково-практичних конференцій, семінарів, а також спеціальних проблемних курсів для різних категорій педпрацівників з історії України, краєзнавства, народознавства та ін.;
- викладання на всіх курсах розділу з проблем відродження української самосвідомості та культури (6 годин у кожній групі);
- введення в навчально-виховний план усіх курсів національного компонента змісту освіти;
- обов'язкове викладання для всіх учителів курсу „Українське ділове мовлення” (6-12 годин) [Там же].

Була проведена обласна науково-практична конференція „Фольклор та етнографія Донбасу”, на якій ознайомили педагогів з відповідними матеріалами, запропонували панораму досвіду закладів народної освіти з виховання дітей, підлітків та юнацтва засобами народознавства і фольклору; обговорили проблему виховання молоді на національно-культурних традиціях свого народу, шляхи поєднання почуття патріотизму й національної гідності з повагою до культури й гідності інших народів. Обговорення цієї проблеми було продовжено на конференції „Актуальні проблеми розвитку національних відносин, інтернаціонального й патріотичного виховання”, в якій взяли участь викладачі ВНЗ, представники громадських організацій, учителі [334].

Незважаючи на кардинальні зміни в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників східноукраїнського регіону в 90-х роках ХХ століття, етнопедагогічна компетентність учителів загальноосвітніх шкіл залишалась низькою. На наш погляд, така ситуація спричинена недостатньою динамікою функціонування української мови в освітньому просторі регіону. На засіданні колегії головного управління освіти й науки Луганської облдержадміністрації відзначалось, що в 1998 році в області лише 13 % школярі навчались українською мовою, у 1999 році цей показник виріс до 17 %. Оптимальною мережа загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання була лише в сільських районах (Марківському, Новопокровському,

Білокуракінському, Біловодському, Сватівському) і в деяких містах (Северодонецьку, Кіровську). При цьому в містах Красний Луч, Антрацит, Краснодон не було жодної українськомовної школи.

На колегії відзначалось, що труднощі в розвитку мережі українськомовних шкіл значною мірою пов'язані з позицією освітян. Начальник головного управління освіти і науки області підкреслював, що „керівники шкіл, відділів освіти розуміли впровадження української мови в навчальний процес як одноразову кампанію, як данину моді, забуваючи про те, що таким підходом вони дискредитують державну ідею: на мовному ґрунті об'єднати всіх громадян України в монолітну спільноту” [273, с. 11].

Як бачимо, в 90-х роках з набуттям незалежності в східноукраїнському регіоні значно поліпшилась робота з посилення етнопедагогічної складової розвитку професіоналізму вчителів загальноосвітніх шкіл. У системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів уперше починають проводитись цілеспрямовані й систематичні заходи, спрямовані на формування етнопедагогічної компетентності вчителів-предметників і організаторів виховного процесу. Разом із тим діяльність у цьому напрямі була недостатньо ефективною, що зумовлено труднощами функціонування української мови в освітньому просторі регіону.

Отже, посиленню етнопедагогічного впливу на навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в досліджуваний період певною мірою сприяла система підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Саме від рівня етнопедагогічної компетентності вчителя, яка виявляє ступінь оволодіння народною педагогічною культурою, залежить його спроможність ефективно використовувати етнопедагогічні надбання в педагогічній діяльності.

У 60-х – першій половині 70-х років в Україні сформувалась система підвищення кваліфікації педагогів, провідне місце в якій належало обласним інститутам удосконалення вчителів. Етнопедагогічні аспекти підвищення кваліфікації педагогічних працівників східноукраїнського регіону виявлялись

в узагальненні й поширенні передового педагогічного досвіду учителів української мови й літератури з використання етнографічного й фольклорного матеріалу на уроках, досвіду позанавчальної краєзнавчої роботи, проте пріоритетом для післядипломної освіти вчителів у цей час було забезпечення її ідейно-політичної спрямованості.

У другій половині 70-х – першій половині 80-х років ХХ століття до підвищення кваліфікації вчителів у східноукраїнському регіоні залучаються вищі педагогічні навчальні заклади, з якими активно співпрацювали обласні інститути вдосконалення вчителів. Як і раніше, робота з формування етнопедагогічної компетентності вчителів, класних керівників у системі підвищення кваліфікації мала епізодичний і фрагментарний характер і здійснювалась переважно шляхом узагальнення досвіду використання етнографічного, фольклорного матеріалу на уроках української мови й літератури, історії, географії, організації краєзнавчої роботи в позанавчальний час. Особливість роботи в цьому напрямі на другому етапі полягала в тому, що ознайомлення вчителів з надбаннями традиційної педагогічної культури починає проводитись в процесі їхньої підготовки до роботи з родиною.

У 90-х роках в умовах державної незалежності України, коли проблема національного виховання молодого покоління стає провідною, у системі післядипломної педагогічної освіти східноукраїнського регіону відбуваються кардинальні зміни. Вперше питання, пов'язані з підвищенням етнопедагогічної компетентності вчителів східноукраїнського регіону, стають пріоритетними, у цьому напрямі розпочинається цілеспрямована робота.

Висновки до розділу 2

1. Вплив етнопедагогічних ідей і народних традицій на навчальний процес загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в досліджуваний

період історично змінювався. У 60-ті – першій половині 70-х років ХХ ст. виникли сприятливі умови для певного посилення етнопедагогічного складника процесу навчання („хрущовська відлига”, відновлення інтересу до національних культур). Етнопедагогічний вплив на цьому етапі здійснювався шляхом уведення краєзнавчого, етнографічного й фольклорного матеріалу до змісту навчальних предметів у початковій і старшій школі; удосконалення методики навчання, що передбачала активізацію пізнавальної діяльності учнів, формування в них емоційного ставлення до культурних надбань народу.

Однак соціокультурна специфіка регіону, державна освітня політика, що забезпечувала пріоритетність російської мови в освіті й ідейно-політичне спрямування навчального процесу в школах, гальмували ці процеси.

У другій половині 70-х – першій половині 80-х років ще більш помітною стає тенденція до русифікації й політизації навчального процесу в загальноосвітніх школах. Це призвело до значного скорочення числа українських шкіл у східноукраїнському регіоні, кількості навчальних видань українською мовою; було зменшено й кількість годин на вивчення української мови й літератури. У школах регіону поширюється практика звільнення учнів від вивчення української мови. Більш жорстко здійснювалась політизація та ідеологізація змісту історико-суспільствознавчих і філологічних шкільних курсів, краєзнавчої роботи.

2. У роки так званої перебудови й особливо із проголошенням незалежності (друга половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття) виникли сприятливі умови для втілення етнопедагогічних ідей у навчальний процес загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону. В умовах деідеологізації, деполітизації, демократизації освіти, національно-культурного відродження було проведено кардинальні заходи, спрямовані на посилення етнопедагогічного потенціалу змісту шкільної освіти: історія та географія України отримують статус самостійних навчальних предметів; вводять нові вибіркові нові навчальні курси („Рідний край”, „Культура та мистецтво

України”, „Народознавство”, „Світова художня культура”, „Етнографія та фольклор України”). Модернізуються форми й методи навчальної роботи, здійснюється цілеспрямована робота з упровадження регіонального компонента в навчання нормативних гуманітарних шкільних дисциплін. Акцент було зроблено на вирішення виховних завдань навчального процесу, які передбачали формування національної свідомості та громадської позиції школярів, любові до рідної землі, народу, культури, традицій, звичаїв рідного народу, надбань світової культури. Проте результативність роботи в цьому напрямі була досить низькою порівняно з іншими регіонами України, що зумовлювалось не лише соціокультурною специфікою Донбасу, а й позицією вчителів і керівників освіти.

3. Частковий збіг мети й змісту народного виховання з радянським шкільним вихованням і вихованням у пострадянську добу зумовлювали можливість впливу етнопедагогічних ідей на виховну роботу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х роках ХХ століття.

У 60-ті – першій половині 70-х років ХХ століття шкільний виховний процес практично не мав національного змісту й здійснювався в контексті інтернаціоналізації й ідеологічного спрямування, однак часткова лібералізація громадського життя, інтерес до народної педагогіки зробили відчутним вплив етнопедагогічних ідей на трудове, моральне, естетичне, фізичне виховання в загальноосвітніх школах східноукраїнського регіону. Він виявлявся в позаурочній роботі з української мови та літератури, використанні краєзнавчого матеріалу, фольклору Донбасу, елементів народних обрядів, традицій у виховних заходах. До основних форм виховної роботи, які мали етнопедагогічний складник, відносимо такі: проведення літературних свят, присвячених життю і творчості українських письменників, конференцій, організація літературних гуртків, проведення трудових свят, шкільних вечорів відпочинку, спортивних свят, створення історико-краєзнавчих, туристсько-краєзнавчих, етнографічних, фольклорних гуртків,

де вивчалась історія рідного краю, збирався фольклорний матеріал тощо. Разом із тим виховний процес мав комуністичну ідейну спрямованість, а етнопедагогічні традиції використовували переважно для реалізації завдань комуністичного виховання.

У другій половині 70-х – першій половині 80-х років ХХ століття в умовах підсилення ідеологічного тиску й русифікації освіти вплив етнопедагогічних чинників на процес виховання в загальноосвітніх школах східноукраїнського регіону суттєво зменшується й здійснюється переважно засобами краєзнавчої роботи.

4. У другій половині 80-х – 90-ті роки ХХ століття ступінь впливу етнопедагогічних ідей на виховання школярів визначала тенденція до національного відродження загальноосвітніх шкіл у східноукраїнському регіоні. Вперше у виховний процес шкіл регіону цілеспрямовано й послідовно впроваджували надбання української народної культури, народної педагогіки. Ми дійшли висновку, що протягом цього етапу етнопедагогічний компонент стає системоутворювальним чинником виховної діяльності навчальних закладів. Широкого поширення набули такі форми виховної роботи, як створення українських „Світлиць”, шкільних музеїв, літературознавчих, краєзнавчих, фольклорних гуртків, організація пошукових експедицій та екскурсій, участь в історичних та етнографічних розвідках, зустрічі з видатними митцями, народними майстрами, ветеранами, дослідження природних багатств рідного краю; ознайомлення з традиційними ремеслами й декоративно-прикладним мистецтвом; вивчення фольклорного доробку Донбасу; організація виховних заходів народознавчого характеру тощо.

Однак зміни у виховній роботі шкіл регіону щодо її етнопедагогічної складової здебільшого мали поверховий характер і суттєво не впливали на формування особистісних рис і якостей частини учнів.

5. Зв'язок навчально-виховного процесу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону з надбаннями народної педагогіки багато в чому

залежав від рівня етнопедагогічної компетентності вчителів, яка в досліджуваній період формувалась у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

На першому з виокремлених нами етапів діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі (60-ті - перша половина 70-х рр. ХХ століття) проводилась певна робота, спрямована на впровадження етнопедагогічного компонента в процес підвищення кваліфікації педагогічних працівників Донбасу, а саме: узагальнення й поширення передового педагогічного досвіду вчителів української мови й літератури, історії, географії з використання етнографічного й фольклорного матеріалу на уроках, досвіду позанавчальної краєзнавчої роботи. На другому етапі (друга половина 70-х – перша половина 80-х років ХХ століття) до підвищення кваліфікації педагогічних працівників у східноукраїнському регіоні залучають не тільки обласні інститути вдосконалення вчителів, а й вищі педагогічні навчальні заклади. Етнопедагогічний складник післядипломної підготовки в цей час було представлено не лише узагальненням і поширенням досвіду використання етнографічного, фольклорного матеріалу на уроках української мови й літератури, історії, географії, організації краєзнавчої роботи в позанавчальний час, а й ознайомленням учителів з надбаннями традиційної педагогічної культури в процесі їх підготовки до роботи з родиною, проте робота з формування етнопедагогічної компетентності вчителів, класних керівників у системі підвищення кваліфікації за радянських часів мала епізодичний і фрагментарний характер.

6. У 90-х роках із набуттям незалежності України розпочинається цілеспрямована робота в системі підвищення кваліфікації вчителів шкіл східноукраїнського регіону з підвищення їхньої етнопедагогічної компетентності, яка включала: участь в освітніх програмах, проектах, конкурсах, акціях з проблем реалізації державної політики в сфері національного виховання; надання практичної допомоги керівним і

педагогічним кадрам з питань національного виховання; організація постійно діючих консультативних пунктів для організаторів виховної роботи з формування національних цінностей; розроблення методичних матеріалів з питань національного виховання; створення навчально-методичних комплексів з національно-патріотичного виховання.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі відповідно до мети й завдань дослідження на основі аналізу архівних матеріалів, нормативних документів і літературних джерел з'ясовано особливості й тенденції розвитку етнопедагогіки та основні напрями реалізації етнопедагогічних ідей у діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х роках ХХ століття.

В умовах становлення української державності, входження України до світового та європейського співтовариства, загострення соціально-політичних, економічних та ідеологічних реалій надзвичайно актуальною залишається проблема національного виховання, вирішення якої забезпечить передачу молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадянина своєї країни, розвиненої духовності й фізичної досконалості. Сучасна державна освітня політика визначає магістральним шляхом розвитку освіти цілеспрямоване систематичне формування в молодого покоління поваги до культурно-історичних традицій рідного народу, творче використання елементів національних систем інших народів. Вирішення цього завдання можливе лише за умови, якщо українська національна школа матиме міцне етнопедагогічне підґрунтя, яке виявляється в урахуванні навчально-виховної мудрості нашого народу – народної педагогіки.

Останнім часом етнопедагогічна проблематика знаходиться в центрі науково-педагогічних досліджень. Розвиток етнопедагогічної теорії та практики в Україні відображений в історико-педагогічній літературі. При цьому вченими були виконані історико-педагогічні дослідження не лише загального, а й регіонального характеру. На жаль, особливості розвитку етнопедагогічної теорії та практики в східноукраїнському регіоні

дослідженні недостатньо, що затрудняє формування загальної вітчизняної етнопедагогічної концепції.

Дослідження особливостей розвитку етнопедагогіки та основних напрямів реалізації етнопедагогічних ідей у діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х роках ХХ століття дало змогу зробити такі висновки.

1. Виявлено особливості й тенденції становлення та розвитку української етнопедагогіки в різні історичні періоди. За часів Київської Русі, у добу українського Відродження орієнтирами для формування народної педагогіки були християнські моральні принципи та ідеал людини-трудівника й мужнього захисника Вітчизни, відображений у фольклорі. З ХVIII – до середини ХІХ ст. спостерігається тенденція наукового оформлення знань про принципи й традиції народного виховання. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. провідною стає тенденція використання педагогічних здобутків народу в наукових педагогічних концепціях. Парадигмального статусу набуває ідея народності виховання, що зумовила становлення ідеї народної школи. У період національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. кращі традиції української народної педагогіки безпосередньо впливали на освітню політику й розбудову національної системи освіти.

Установлено, що особливостями розвитку етнопедагогіки за радянських часів були такі: використання надбань народної педагогіки в практиці навчання та виховання школярів у період українізації освіти (20-ті – перша половина 30-х рр.); витіснення народної педагогіки на периферію науково-педагогічного дискурсу в умовах сталінського тоталітаризму й антиукраїнської освітньої політики (30-ті – середина 50-тих рр. ХХ ст.); відновлення інтересу до традицій народного виховання та початок наукового обґрунтування етнопедагогічних концепцій (60-ті – перша половина 70-х рр.); перетворення етнопедагогіки в самостійну галузь педагогічного знання (друга половина 70-х – перша половина 80-х рр.). У другій половині 80-х – 90-х рр. спостерігається тенденція всебічного міждисциплінарного

обґрунтування етнопедагогічної теорії та системного впровадження здобутків української етнопедагогіки в освітню практику.

2. Сутнісними характеристиками етнопедагогіки, що мають методологічне значення для дослідження етнопедагогічних основ роботи загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-ті роки ХХ ст., є: а) етнопедагогіка – наука про народну педагогіку; б) етнопедагогіка – самостійна галузь науково-педагогічного знання з власним предметом і завданнями; в) етнопедагогіка має тісний зв'язок із суміжними науковими дисциплінами; г) етнопедагогіка, що акумулює народні гуманістичні ідеї, забезпечує повноцінний розвиток вітчизняної наукової педагогіки.

3. Розвиток етнопедагогічних основ навчально-виховного процесу загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-ті рр. ХХ ст. зумовлювався об'єктивними (природними, історичними) та суб'єктивними (морально-духовними, психолого-педагогічними) чинниками.

4. У досліджуваному періоді науково обґрунтовано три етапи діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в етнопедагогічному вимірі: перший (60-ті – перша половина 70-х рр.) – спроба поєднання ідей наукової і народної педагогіки, використання національного компонента в навчально-виховному процесі шкіл; другий (друга половина 70-х – перша половина 80-х рр.) – становлення етнопедагогіки як самостійної галузі педагогічної науки, посилення русифікації й обмеження українознавства в загальноосвітніх школах; третій (друга половина 80-х – 90-ті рр. ХХ ст.) – відродження національної школи й цілеспрямоване використання етнопедагогічних традицій у діяльності загальноосвітніх шкіл.

5. З'ясовано, що вплив етнопедагогічних ідей і народних традицій на навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в досліджуваний період історично змінювався. У 60-х – першій половині 70-х рр., з одного боку, виникли сприятливі умови для розширення етнопедагогічного складника процесу навчання, яке здійснювалось шляхом залучення краснавчого, етнографічного й фольклорного матеріалу до змісту

навчальних дисциплін; удосконалення методик викладання, а з іншого, – регіональні особливості, державна освітня політика, позиція керівників освіти регіону гальмували ці процеси. У другій половині 70-х – початку 80-х рр. більш виразною стає тенденція русифікації й політизації навчального процесу в загальноосвітніх школах, що призвело до вихолощення етнопедагогічного змісту суспільствознавчих і філологічних шкільних курсів, краєзнавчої роботи. У другій половині 80-х – 90-ті рр. в умовах розбудови незалежної держави запроваджено заходи, спрямовані на посилення етнопедагогічного потенціалу навчання (внесення регіонального компонента в навчальний план, модернізація форм і методів навчання тощо). Проте результативність роботи загальноосвітніх закладів східноукраїнського регіону порівняно з іншими регіонами України виявилася низькою.

6. Установлено, що в досліджуваній період історично змінювались можливості впливу етнопедагогічних ідей на виховну роботу шкіл регіону. У 60-х – першій половині 70-х рр. вплив етнопедагогічних ідей на трудове, моральне, естетичне, фізичне виховання в загальноосвітніх школах Донбасу був відчутним (організація позаурочної роботи з української мови та літератури, використання краєзнавчого матеріалу, фольклору Донбасу, елементів народних обрядів, традицій у виховних заходах). Доведено, що в умовах комуністичної спрямованості виховного процесу етнопедагогічні традиції використовувались переважно для реалізації завдань комуністичного виховання. У другій половині 70-х – першій половині 80-х рр. підсилюється ідеологічний тиск і русифікація освіти, що суттєво знижувало вплив етнопедагогічних чинників на процес виховання. У другій половині 80-х – 90-ті рр. ступінь впливу етнопедагогічних ідей на виховання школярів зумовлювався тенденцією національного відродження загальноосвітніх шкіл у регіоні. Вперше у виховний процес шкіл регіону цілеспрямовано й послідовно впроваджувались надбання української народної культури, народної педагогіки. Однак зміни у виховній роботі шкіл

регіону мали поверховий характер і суттєво не впливали на формування особистісних рис і якостей частини учнів.

7. У дисертації показано, що вплив етнопедагогіки на діяльність шкіл регіону залежав від рівня етнопедагогічної компетентності вчителів, яка в досліджуваній період формувалась у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників. У контексті впровадження етнопедагогічного компонента в процес підвищення кваліфікації педагогічних працівників Донбасу в 60-х – першій половині 70-х рр. узагальнювали й поширювали передовий педагогічний досвід учителів української мови й літератури, історії, географії з використання етнографічного й фольклорного матеріалу на уроках, досвіду позанавчальної краєзнавчої роботи. У другій половині 70-х – першій половині 80-х рр. етнопедагогічна складова післядипломної підготовки охоплювала не лише узагальнення й розповсюдження відповідного досвіду, а й ознайомленням учителів із кращими традиціями педагогічної культури в процесі їхньої підготовки до взаємодії з родиною. Загалом ця робота проводилась епізодично й фрагментарно. Зі здобуттям Україною незалежності в системі підвищення кваліфікації вчителів у східноукраїнському регіоні розпочинається цілеспрямована робота з формування етнопедагогічної компетентності вчителів (участь в освітніх програмах, проектах, конкурсах, акціях; надання практичної допомоги керівним і педагогічним кадрам із питань національного виховання; організація постійно діючих консультативних пунктів; розроблення методичних матеріалів із питань національного виховання; створення навчально-методичного супроводу національно-патріотичного виховання).

8. Історико-педагогічний досвід використання етнопедагогічних ідей у діяльності загальноосвітніх шкіл східноукраїнського регіону в 60-90-х рр. ХХ ст. має значний дидактико-виховний потенціал і може бути творчо використаний для розв'язання сучасних освітніх проблем. По-перше, він переконує в тому, що ігнорування надбань народної педагогіки спричиняє суттєві деформації в педагогічній теорії і практичній педагогічній діяльності.

По-друге, історико-педагогічний досвід засвідчує, що впровадження етнопедагогічного компонента в освітню діяльність повинно здійснюватися комплексно й стосуватися навчального процесу, виховної роботи, післядипломної освіти й самоосвіти вчителів. По-третє, доцільно врахувати, що використання народних традицій виховання як засобу політизації й ідеологізації роботи шкіл є непродуктивним і призводить до фактичного нівелювання виховного потенціалу народної педагогіки. По-четверте, обов'язковим є включення регіонального компонента до змісту освіти й виховання школярів і встановлення міжпредметних зв'язків, які забезпечують сприймання регіону учнями як певної цілісності. По-п'яте, доречним вважаємо створення науково-методичного центру з проблем етнопедагогіки на Сході України, який би цілеспрямовано вивчав народні педагогічні традиції регіону й займався методичним забезпеченням упровадження надбань народної педагогіки в навчально-виховний процес шкіл.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний аналіз проблеми. Перспективними напрямками її подальшого наукового вивчення, на наш погляд, є аналіз розвитку етнопедагогічної теорії та практики східноукраїнського регіону на інших хронологічних етапах, розгляд окремих напрямів втілення етнопедагогічних ідей у навчально-виховну діяльність загальноосвітніх шкіл, вивчення регіональних особливостей втілення етнопедагогічних ідей у практику роботи вищих навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое : дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. – М. : [Тип. т-ва И. Д. Сытина], 1912. – 459 с.
2. Алчевская Х. Д. Что читать народу? : крит. указ. книг для народ. и дет. чтения / Х. Д. Алчевская. – СПб. : Тип. об-ва "Общественная польза", 1884. – 725 с.
3. Анісов В. Ф. Т. Г. Шевченко і недільні школи / В. Ф. Анісов // Рад. шк. – 1963. – № 11. – С. 48–50.
4. Арапов О. А. Екологічний паспорт регіону Луганська область [Електронний ресурс] / О. А. Арапов – Режим доступу: <http://www.eco-lugansk.gov.ua/images/docs/monitoring/Ekopasport%202013.pdf>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 06.03.16.
5. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
6. Багалій Д. І. Історія Слобідської України [Електронний ресурс] / Д. І. Багалій. – Режим доступу: http://dalizovut.narod.ru/bagaley/bagal_so.htm. – Назва з екрана. – Дата звернення: 05.06.13.
7. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська ; Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Ін-т педагогіки АПН України, 2008. – 406 с.
8. Березівська Л. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991) / Л. Березівська // Історико-педагог. альм. – 2011. – Вип. 1. – С. 44–48.
9. Березюк О. С. Етнопедагогічна підготовка майбутнього вчителя [Електронний ресурс] / О. С. Березюк. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/266/1/04bosrptv.pdf>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.11.16.

10. Березюк О. С. Чинники етнопедагогіки : монографія / О. С. Березюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2003. – 205 с.
11. Білецький В. С. Товариство української мови на Донеччині: 20 років діяльності (1989–2009) [Електронний ресурс] / В. С. Білецький. – Режим доступу: <http://www.litmisto.org.ua/?p=19900>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 31.07.16.
12. Богданець Н. Мова і час / Н. Богданець // Педагог. скарбниця Донеччини. – 1998. – № 1. – С. 28.
13. Богданець-Білоskalенко Н. Національне виховання у працях Я. Чепіги [Електронний ресурс] / Н. Богданець-Білоskalенко. – Режим доступу: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=nats-onalne-vihovannya-u-pratsyah-ya-cher-gi. – Назва з екрана. – Дата звернення: 01.10.16.
14. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі : навч. посіб. / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вища шк., 2002. – 407 с.
15. Бойківщина : історико-етнографічне дослідження / З. Є. Болтарович, А. Ф. Будзан, Р. П. Герасимчук та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 304 с.
16. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... док. пед. наук : 13.00.07 / Борисов Вячеслав Вікторович ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 528 с.
17. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 414 с.
18. Булгакова Т. М. Теоретичні та практичні аспекти художньо-естетичного виховання учнів загальноосвітніх закладів України (друга

половина ХХ століття) [Текст] / Т. М. Булгакова // Молодий вчений. – 2015. – № 3. – С. 81–85.

19. Бурлака Я. З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми / Я. Бурлака, Ю. Руденко // Рідна шк. – 1992. – № 1. – С. 7–13.

20. Василенко С. Республіканська наукова конференція, присвячена 250-річчю з дня народження Г. С. Сковороди / С. Василенко // Рад. шк. – 1973. – № 1. – С. 104–107.

21. Васютинський В. Самовизначення мовних спільнот в сучасній Україні: між ідеологією і мораллю / В. О. Васютинський // Соц. психологія. – 2007. – Спец. вип. (вересень). – С. 23–29.

22. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми / Л. Ваховський // Шлях освіти. – 2005. – № 2. – С. 7–11.

23. Ваховський Л. Ц. Конструювання методології регіонального історико-педагогічного дослідження / Л. Ц. Ваховський // Вісн. ЛНПУ імені Т. Шевченка. Сер. “Пед. науки”. – 2006. – № 19(114). – С. 16–21.

24. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Полтав. вісн., 1994. – 191 с.

25. Весільна обрядова пісенність Луганщини : навч. посіб.-хрестоматія / упоряд.: Н. Ю. Калина, О. В. Скиба, Н. М. Філоненко ; Держ. закл. “Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – 112 с.

26. Вильданова М. Для гостей відкрита наша хата біла / М. Вильданова // Донбасс. – 1994. – 6 дек. – С. 3.

27. Волков Г. Н. Джерела людяності і гуманності / Г. Н. Волков // Рад. шк. – 1978. – № 9. – С. 43–48.

28. Волков Г. Н. Етнопедагогіка / Г. Н. Волков. – М. : Академия, 1999. – 168 с.

29. Волков Г. Н. Етнопедагогіка / Г. Н. Волков. – Чебоксари : Чувашкнигоиздат, 1974. – 341 с.

30. Вугрич В. П. Національно-патріотичні цінності в громадянському вихованні учнів / В. П. Вугрич // Цінності освіти і виховання : наук.- метод. зб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – 224 с.
31. Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры. (По материалам родильной обрядности украинцев) / Н. К. Гаврилюк ; Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского АН УССР. – Киев : Наук. думка, 1981. – 279 с.
32. Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі Східних і Західних слов'ян. Проблема добра і зла / М. М. Гайдай. – К. : Наук. думка, 1972. – 199 с.
33. Галузинський В. М. Педагогіка: теорія та історія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – Рівне : [Б. в.], 1996. – 237 с.
34. Герасименко В. Я. Т. Г. Шевченко в боротьбі за народну освіту / В. Я. Герасименко // Рад. шк. – 1961. – № 3. – С. 8–10.
35. Гладчук А. Язык мой : [об изуч. укр. яз. в шк. Донец. об.] / А. Гладчук // Жизнь. – 1992. – 18 июня. – С. 4.
36. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика : хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / уклад.: Кононов І. Ф., Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ : Альма матер : Знання, 2002. – 626 с.
37. Голубнича Л. Східноукраїнський регіон: портретні характеристики / Л. Голубнича // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2013. – Вип. 61. – С. 74–82.
38. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
39. Горбенко С. Морально-естетичне виховання підлітків засобами народної пісенної творчості / С. Горбенко // Рад. шк. – 1984. – № 10. – С. 53–56.

40. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В. Ф. Горленко. – Київ : Наук. думка, 1964. – 248 с.
41. Граціанська Л. М. Нариси з народної математики України / Л. М. Граціанська. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 99 с.
42. Гребінна Г. П. Етичні погляди Г. С. Сковороди і проблеми морального виховання / Г. П. Гребінна // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – К., 1972. – С. 64–77.
43. Греки Приазов'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.uk.wikipedia.org/wiki/Греки_Приазов%27я. – Назва з екрана. – Дата звернення: 30.07.16.
44. Грицих Л. Виховання дітей на традиціях рідного народу [Електронний ресурс] / Л. Грицих // Молодь і ринок. – 2011. – № 12 (83). – С. 137–140. – Режим доступу: [file:///C:/Documents%20and%20Settings/Адміністратор/Мои%20документи/Mir_2011_12_36%20\(1\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/Адміністратор/Мои%20документи/Mir_2011_12_36%20(1).pdf). – Назва з екрана. – Дата звернення: 16.03.16.
45. Грінченко Б. Д. Народні вчителі і українська школа / Б. Д. Грінченко. – К. : [Б. в.], 1906. – 50 с.
46. Грінченко Б. Д. Українська граматики до науки читання й писання / Б. Д. Грінченко. – К. : Криниця, 1917. – 64 с.
47. Грінченко Б. Якої нам треба школи / Б. Грінченко. – Вид. 4-те. – К. : Криниця, 1917. – 31 с. – (Книжки пам'яті Насті Грінченко ; № 35).
48. Грінченко Б. та М. Рідне слово українська читанка: перша після Граматки книга до читання / Борис та Марія Грінченко. – К. : Криниця, 1917. – 200 с.
49. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні : монографія / Н. М. Гупан ; Київ. ін-т внутр. справ. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2000. – 220 с.
50. Гусев В. Е. Эстетика фольклора / В. Е. Гусев. – Л. : Наука, 1967. – 319 с.

51. Гуськова Т. Б. Відроджуємо забуте / Т. Б. Гуськова // Педагог. скарбниця Донеччини. – 1996. – № 1/2. – С. 31.
52. Гуцол А. Джерела з історії розвитку позашкільних закладів освіти луганської та донецької областей (1946–1991 рр.) / А. Гуцол // Зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту. – 2009. – Ч. 2. – С. 84–90.
53. Давыдова Т. На родном языке / Т. Давыдова // Донбасс. – 1991. – 18 окт. – С. 3.
54. Данишина Є. Мова рідна, слово рідне / Є. Данишина // Педагог. скарбниця Донеччини. – 1998. – № 1. – С. 26–27.
55. Державний архів Донецької області, м. Донецьк
Ф. Р 2852
оп. 1
доп., спр. 217, арк. 4-5
56. Державний архів Донецької області, м. Донецьк
Ф. Р 2852
оп. 1
доп., спр. 230, арк. 24-25
57. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2419
оп. 2
спр. 50. Годовой отчет Старобельского району за 1994-1995 уч. г. 118
арк.
58. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2419
оп. 2
спр. 53. Планы работы Старобельского районного отдела народного образования 1968 г. 28 арк.
59. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2419
оп. 2

спр. 53. План работы Старобельского отдела народного образования на 1992 -1993 уч. г. 19 арк.

60. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2419

оп. 2

спр. 54. Годовой отчет Старобельского районо на 1965-1966 г. 47 арк.

61. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2419

оп. 2

спр. 54. Информация о работе Старобельского районного отдела народного образования за 1994 уч. г. 39 арк.

62. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2419

оп. 2

спр. 55. Справка о системе воспитательной работе Лиманской СШ, Верхнепокровской СШ, Половинкинской СШ за 1965-1966 уч. г. 157 арк.

63. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2560

оп. 1

спр. 54 Социалистические обязательства Троицкого район по подготовке школ к новому 1975-1976 уч. г. 43 арк.

64. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2560

оп. 1

спр. 55. Доклад о состоянии учебно-воспитательной работы в Покровской СШ, Тарасовской СШ 1976 г. 63 арк.

65. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2560

оп. 1

спр. 56. Годовой план Троицкого районо на 1973-1974 уч. г. 65 арк.

66. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2562
оп. 3
спр. 13. Протоколи засідань Сватовського совета районного отдела народного образования за 1965-1966 г. 4 арк.
67. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2562
оп. 3
спр. 13. Текстовый отчет о работе Сватовского районного методкабинета за 1977 – 1978 уч. г. 15 арк.
68. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2562
оп. 3
спр. 13. План работы Сватовского району на 1992 – 1993 уч. г. арк. 6
69. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2562
оп. 3
спр. 22. Мероприятия Сватовского району по достойной встречи 25 съезда КПСС 1975-1976 г. 76 арк.
70. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2562
оп. 3
спр. 29. Справки о проверке школ Сватовского района 1965-1966 уч. год 146 арк.
71. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2562
оп. 3
спр. 29. План работы на 1993-1994 уч. г. Сватовского отдела народного образования 54 арк.
72. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2562

оп. 3

спр. 34. Годовой план Сватовского району 1976-1977 г. 54 арк.

73. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2562

оп. 3

спр. 34. Документы итогового совещания руководителей учреждений образования Сватовского района 1993-1994 уч. г. 57 арк.

74. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2562

оп. 3

спр. 48 План работы на 1991-1992 уч. г. Сватовского районного отдела народного образования 22 арк.

75. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2562

оп. 3

спр. 98. Годовой план работы Сватовского району 1969-1970 г. 15 арк.

76. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2563

оп. 1

спр. 30. Отчет о работе средней школы № 2 им. С. М. Кирова Климовского района г. Ворошиловграда за 1960-1961 уч.г. 15 арк.

77. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2563

оп. 1

спр. 38. Текстовые отчеты школ Климовского района г. Ворошиловграда 1961-1962 г. 182 арк.

78. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2563

оп. 1

спр. 38. Текстовые отчеты школ Климовского района г. Ворошиловграда 1961-1962 г. 301 арк.

79. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2563

оп. 1

спр. 50. Текстовый отчет о работе школ Климовского района г. Ворошиловграда 1960-1961 уч.г. 227 арк.

80. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2563

оп .2

спр.88. Справки о проверке учебно-воспитательной работы в 1971-1972 уч.г. в школах Ворошиловграда Ленинского району 1972 г. 32 арк.

81. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2563

оп. 2

спр. 88. Справки о проверке учебно-воспитательной работы в школах Ленинского района за 1971-1972 уч. г. 57 арк.

82. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2564

оп. 1

спр. 21 Текстовый отчет о работе школ г. Ворошиловграда за 1960-1961 уч. г. 27 арк.

83. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2564

оп. 1

спр. 28. Отчет СШ № 39 г. Ворошиловграда за 1960-1961 уч. г. 98 арк.

84. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2564

оп. 1

спр. 28. Отчет СШ №39 г. Ворошиловграда за 1964-1965 уч. г.118 арк.

85. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2898
оп. 1
спр. 6. Отчет о туристско-краеведческой работе в школах района за 1972-1973 уч. г. Краснодонского району 31 арк.
86. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2898
оп. 1
спр. 8. Приказ по Луганскому областному отделу народного образования № 227 от 15 июня 1966 г. 2 арк.
87. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2898
оп. 1
спр. 8 (а). Книга протоколов совещаний руководителей школ Краснодонского району Луганской области Протокол № 3 расширенного заседания совета району от 18 ноября 1966 г. 35 арк.
88. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2898
оп. 1
спр. 11. Информация о работе школ Краснодонского районного отдела народного образования за 1976 – 1977 уч. г. 54 арк.
89. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2898
оп. 1
спр. 19 а. Протокол №8 семинара директоров Краснодонского РайОНО, состоявшегося 8.12.1967 г. в Н.-Александровской СШ 24 арк.
90. Державний архів Луганської області, м. Луганськ
Ф. Р 2898
оп. 1

спр.25 а. Протокол № 7 от 21 января 1969 г. семинара учителей украинского языка и литературы школ Краснодонского района 24 арк.

91. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 25 б. Протокол работы секции руководителей школ и их заместителей Краснодонского района 15 арк. 1969 г.

92. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 37. План работы Краснодонского району на 1969-1970 уч. г. 76 арк.

93. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 38. Приказ № 170 по Краснодонскому району от 13. II. 69. 13 арк.

94. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 38. Приказ № 211 по Краснодонскому району от 30 мая 1969 г. 29 арк.

95. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 43. Доклад о состоянии учебно-воспитательной работы в школах Краснодонского района и задачах педагогических коллективов в деле повышения качества знаний, практических умений и навыков учащихся» за 1970 г. 27 арк.

96. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 49. Перспективний план розвитку Краснодонського отдела народного образования за 1971-1975 гг. 45 арк.

97. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 57. Протокол № 3 семінара директорів шкіл Краснодонського району от 21 септєбря 1972 г. 48 арк.

98. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 57. Протокол № 3 семінара директорів шкіл Краснодонського району от 24 септєбря 1974 г. 56 арк.

99. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 61. План роботи шкіл Краснодонського району на учебний 1972-1973 уч. г. 115 арк.

100. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 64. Годовий отчет о деятельности Краснодонского отдела народного образования 1975 г. 119 арк.

101. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 64. Годовий отчет о деятельности Краснодонского отдела народного образования 1975 г. Характеристика Самсоновской ВШ 119 арк.

102. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 64. Годовой отчет о деятельности Краснодонского отдела народного образования 1973-1974 г. 45 арк.

103. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 68. Отчет о туристско-краеведческой работе в школах района за 1972-1973 уч. г. Краснодонского району 15 арк.

104. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 71. Годовой отчет о деятельности Краснодонского отдела народного образования (1973-1974 уч. г.) 23 арк.

105. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 78. Справка о состоянии военно-патриотического воспитания в школах Краснодонского района 43 арк.

106. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 99. Годовой отчет деятельности Краснодонского отдела народного образования за 1975-1976 уч. г. 35 арк.

107. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 104. Планы работы Краснодонского районного отдела народного образования 1976-1977 уч. г. 148 арк.

108. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 111. Годовой отчет о деятельности Краснодонского отдела народного образования за 1976-1977 уч. г. 36 арк.

109. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 114. Отчет о проведении смотра-конкурс на лучшую постановку по правовой пропаганде г. Краснодон 1976 г. 17 арк.

110. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 117. Планы работы Ворошиловградского областного отдела народного образования на 1977-1978 уч. г. 115 арк.

111. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 128 План работы Краснодонского районо на 1979-80 уч. г. по организации работы с родителями и общественностью 52 арк.

112. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 139. Информация о выполнении мероприятий по критическим замечаниям, высказанным на районной учительской конференции г. Краснодона 8 января 1982 года 34 арк.

113. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 144. Документы районной конференции учителей г. Краснодона «Совместная работа школы, семьи, общественности по идейно-политическому, трудовому и нравственному воспитанию учащихся 9 января 1984 г. » 23 арк.

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 164. Документы районной конференции учителей «О задачах народного образования в условиях демократизации, гласности и перестройки управления народного образования» г. Краснодона. 24-25 августа 1989 г. 43 арк.

120. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 167. Учредительская конференция по созданию районного общества украинского языка им. Тараса Шевченко г. Краснодона 9 января 1990 г. 24 арк.

121. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 168. Протоколы № 6-26 заседаний Краснодонского совета районного отдела образования за 1989-1990 уч. г. 48 арк.

122. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 169. План работы Краснодонског районного отдела народного образования на 1991-1992 уч. г. 18 арк.

123. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 173. Годовой план работы Краснодонского районного отдела народного образования на 1992-1993 уч. г. 22 арк.

124. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 175. Документы конференции учителей школ Краснодонского района 26 августа 1993 г. Вступне слово голови Товариства «Просвіта» Головні В. О. 30 арк.

125. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 2898

оп. 1

спр. 178 Документы итогового совещания руководителей учреждений образования Краснодонского района 29 июня 1994 г. 13 арк., 17 арк., 22 арк., 28 арк.

126. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф.Р 2898

оп. 1

спр. 180. Документы районной конференции учителей «Задачи педколлективов по реализации основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школ» г. Краснодона 1988 г. 52 арк.

127. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3349

оп. 1

спр. 19. Информационные документы о работе Лутугинского отдела народного образования 1961 г. 92 арк.

128. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 2. Справки по проверке школ Лутугинского району за 1965-1966 уч. г. 80 арк.

129. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 8. Справки по проверке школ Лутугинского района на 1966-1967 уч. г. 194 арк.

130. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 8. Справка о проверке воспитательной работы на боевых и трудовых традициях советского народа в Ольховской школы – интерната 1967 г. 194 арк.

131. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 8. Акт обследования Лутугинской школы-интерната 1969 г. 35 арк.

132. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 14. Справка о результатах проверки учебно-воспитательной работы Менчикурской ВШ 184 арк.

133. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 33 Информация о работе Лутугинского районного отдела народного образования за 1969 г. 16 арк.

134. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 49. Доклады на августовском совещании учителей Лутугинского районо 50 арк.

135. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 56. Годовой план работы Лутугинского районо 1973-1974 уч. г.
56 арк.

136. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 63. Доклады и сообщения на августовском совещании учителей, посвященных формированию марксистско-ленинского мировоззрения и идейных убеждений учащихся общеобразовательных школ Лутугинского района в 1974 г. 64 арк.

137. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 63. Доклад «Задачи педагогических коллективов общеобразовательных школ Лутугинского района по выполнению постановления майского (1974) пленума ЦК компартии Украины» 23 арк.

138. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 64. План работы Лутугинского районо на 1974-1975 уч. г. 180 арк.

139. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 70. План работы Лутугинского районного методкабинета на 1974-1975 уч. г. 14 арк.

140. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 70. Планы работы Лутугинского районного методкабинета 1992 – 1993 уч. г. 46 арк.

141. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 74. Годовой план работы Лутугинского району 1975-1976 уч. г.
арк. Мероприятия районного отдела образования по усилению
ответственности родителей в коммунистическом воспитании. 37 арк.

142. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 75 Годовой план работы Лутугинского району 1975-1976 уч. г.
62 арк.

143. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 82. План работы Лутугинского районного методкабинета за 1975-
1976 уч. г. 15 арк., 7 арк.

144. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 83. Текстовый отчет о работе Лутугинского районного
методкабинета за 1975-1976 уч. г. 18 арк.

145. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 86. Годовой план Лутугинского району на 1976-1977 уч. г. 55 арк.

146. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 94. Годовой план работы Лутугинского району 1975-1976 г. 58 арк.

147. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 94. Годовой план работы Сватовского району 1969-1970 г. 57 арк.

148. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3364

оп. 1

спр. 105. План работы Лутугинского районного методического кабинета на 1977 – 1978 уч. г. 58 арк.

149. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 21. Годовой отчет о развитии Лисичанского отдела народного образования за 1962-1963 уч. г. Анализ воспитания учащихся в духе морального кодекса строителя коммунизма 137 арк., 162 арк., 53 арк.

150. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 21. Годовой отчет о развитии Лисичанского народного образования за 1962-1963 уч. г. Воспитательная работа школ-интернатов 139 арк.

151. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 24. Годовой план работы Лисичанского району 1965 – 1966 уч. г. 3 арк.

152. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 28. О работе школ и детских учреждений Лисичанского района за 1964 -1965 уч. г. 25 арк.

153. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 28. Годовой отчет о развитии Лисичанского отдела народного образования за 1979 – 1980 уч.г. 68 арк.

154. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 28. О работе школ и детских учреждений Лисичанского района 1991 г. 75 арк.

155. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 30. О работе школ и детских учреждений Лисичанского района 1964-1965 уч. г. 48 арк.

156. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 30. О работе школ и детских учреждений Старобельского района 1964-1965 уч. г. 48 арк.

157. Державний архів луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 35. Годовой план работы Лисичанского районного отдела народного образования 1965 – 1966 уч. г. 29 арк.

158. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 50. Годовой план работы Лисичанского отдела народного образования за 1968 г. 65 арк.

159. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 56. Информация Лисичанского районо о трудовом обучении и воспитании учащихся и профориентационной работе 1969 г. 45 арк.

160. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 56. Справка Лисичанского районо о ходе подготовки к летней оздоровительной компании 1972 г. 111 арк.

161. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 61. Информация об итогах смотра конкурса кабинетов истории и обществоведения в школах Лисичанского районо 45 арк.

162. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф.Р 3549

оп. 1

спр. 70. Приказы заведующего Лисичанским районным отделом народного образования по основной деятельности 1973 г. 112 арк.

163. Державний архів Луганської області, м. Луганськ

Ф. Р 3549

оп. 1

спр. 75. Приказ № 31 по Лисичанскому районо от 22 февраля 1974 г. 7 арк.

164. Джурицкий А. Н. История образования и педагогической мысли : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / А. Н. Джурицкий. – М. : Владос-Пресс, 2004. – 400 с.

165. Джурицкий А. Н. История педагогики : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Джурицкий А. Н. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 432 с.

166. Дітковська С. В. Розвиток відомчих дошкільних закладів у Донбасі наприкінці 50-х початку 90-х років : дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Дітковська Світлана Олексіївна. – Луганськ : [Б. в.], 2004. – 202 с.

167. Дічек Н. Своєрідність концепції виховання громадянина за спадщиною В. О. Сухомлинського / Н. Дічек // Рідна шк. – 2007. – № 9. – С. 14–16.

168. Довженок Г. В. Український дитячий фольклор (віршовані жанри) / Г. В. Довженок ; Ін-т мистецтвознавства фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1981. – 172 с.

169. Доценко Ю. Школа на “Соловках” / Ю. Доценко // Донеччина. – 1997. – 11 верес. – С. 3.

170. Дроб’язко П. І. Українська національна школа: витоки і сучасність : посібник / П. І. Дроб’язко. – К. : Академія, 1997. – 181 с.

171. Духнович А. Книжниця читальная для начинающих, видання 1847, 1850, 1852 рр. / А. Духнович // Твори : у 4 т. – Пряшів, 1967. – Т. 2. – С. 95–272.

172. Духнович А. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. Ч. 1. Педагогия общая / Александер Духнович. – Львов : Типом Ин-та Ставропигиянского, 1857. – [6], 92 с.

173. Дьяченко Б. А. Освіта Луганщини: стан, проблеми, перспективи / Б. А. Дьяченко // Освіта на Луганщині. – 1998. – № 1. – С. 6–12.

174. Етнографія України : навч. посіб. / за ред. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Л. : Світ, 2004. – 520 с.

175. Етнопедагогіка. Ч. 1 : навч. посіб. / В. Б. Євтух, А. А. Марушкевич, Н. М. Демяненко, В. В. Чепака. – К. : Київ. ун-т, 2003. – 149 с.

176. Етнос і культура. Часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника : зб. наук.-теорет. ст. / гол. ред. Кононенко В. І. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – № 1. – 184 с.

177. Євтух М. Б. Українська етнопедагогіка в навчально-виховному процесі як проблема вищої педагогічної освіти України / М. Б. Євтух, Т. Д.

Тхоржевська // Вища і середня педагогічна освіта : наук.-метод. зб. – К. : Вища шк., 1993. – С. 45–50.

178. Єрмак Г. Аналіз морального виховання у працях радянських і сучасних им дослідників: історичний аспект [Електронний ресурс] / Г. Єрмак // Наук. вісн. Мелітоп. держ. пед. ун-ту. Сер. Педагогіка. – Мелітополь, 2014. – № 1 (12). – Режим доступу:

http://lib.iitta.gov.ua/9527/1/Lytvynova_Mel.pdf. – Назва з екрана– Дата звернення: 17.02.2016.

179. Жадан В. И. Природа Луганской области / Жадан В. И., Фисуненко О. П. – Луганск : [Б. и.], 1994. – 233 с.

180. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма / О. А. Завадская. – Киев : Киев. гос. ун-т, 1968. – 266 с.

181. Збірник диктантів для 3 класу : посіб. для вчителів-словесників, учнів / С. І. Колесникова та ін. – Луганськ : Знання, 1997. – 176 с.

182. Здобутки народної освіти Української РСР : збірник / редкол. Є. С. Березняк (голова) та ін. – К. : Рад. шк., 1976. – 175 с.

183. Зимульдінова А. С. Актуальність педагогічних ідей Івана Франка на сучасному етапі розвитку загальноосвітньої школи [Електронний ресурс] / А. С. Зимульдінова, Г. О. Філь, І. М. Кутняк. – Режим доступу:

[http:// www.rusnauka.com/30 _OINXXI_2013/Pedagogica/2_147079.doc.htm](http://www.rusnauka.com/30_OINXXI_2013/Pedagogica/2_147079.doc.htm). – Назва з екрана. – Дата звернення: 25.07.16.

184. Иваницкая И. Школа украинская – развитие всестороннее / И. Иваницкая // Меркурий. – 2007. – № 3. – С. 76–77.

185. Иванченко Р. Открываются украинские школы / Р. Иванченко // Донбасс. – 1996. – 23 авг. – С. 6.

186. Ильченко В. И. Непознанный Ушинский : хрестоматия научно-христианской педагогики / В. И. Ильченко, К. В. Деревянко. – Луганск : Пресса, 1998. – 304 с.

187. Информационный доклад В. Щербицкого Центральному комитету КПСС о ходе выполнения постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР “О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик”, 20 мая 1983 г. // Литвин В. История Украины : в 3 т. – М., 2005. – Т. 3, кн.2 : Новейшее время (1914–2004). – 308 с.

188. История Луганского края : учеб. пособие / Ефремов А. С., Курило В. С., Бровченко И. Ю., Климов А. А. и др. – Луганск : Альма-матер, 2003. – 432 с.

189. Івко Н. Становлення та розвитк в Україні системи післядипломної освіти педагогічних університетів [Електронний ресурс] / Н. Івко. – Режим доступу:

http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/17/visnuk_35.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.02.16.

190. Історія Луганського краю / за ред. В. С. Курило ; авт. кол.: І. Ю. Бровченко, А. О. Климов, К. І. Красильников та ін. ; Держ. закл. ”Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка“. – Луганськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. – 400 с.

191. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / гол. ред. Тронько П. Т. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968– . –

Т. 5 : Донецька область. – 1970. – 992 с.

192. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / гол. ред. Тронько П. Т. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968– . –

Т. 13 : Луганська область. – 1968. – 939 с.

193. Історія педагогіки / за ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. – Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т, 1999. – 336 с.

194. Історія України з давнини до початку ХХІ століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.history.vn.ua/book/history1/41.html>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 16.03.16.

195. Калениченко Н. П. Питання сімейного виховання в творчості А. С. Макаренка / Н. П. Калениченко // Рад. шк. – 1977. – № 10. – С. 30–37.
196. Каптерев П. Ф. История русской педагоги / П. Ф. Каптерев. – СПб. : Изд. О. Богдановой, [1909]. VIII, – 540, [3] с.
197. Карлова В. В. Основні фактори формування і розвитку національної самосвідомості [Електронний ресурс] / В. В. Карлова. – Режим доступу:
<http://www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10kvvrns.pdf>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.01.16.
198. Клімашевська О. А. Педагогічна спадщина Б. Д. Грінченка в практиці роботи Олексіївської неповної середньої школи № 21 імені Б. Д. Грінченка / О. А. Клімашевська // Освіта на Луганщині. – 1997. – № 3. – С. 73–78.
199. Клочек Г. Українська література в школі як націотворчий фактор / Г. Клочек // Українська мова і література в школі. – 1999. – № 3/4. – С. 25–28, С. 25–27.
200. Коваль Г. Система патріотичного виховання в Україні [Електронний ресурс] / Г. Коваль. – Режим доступу:
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77713/31-Koval.pdf?sequence=1>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 04.03.16.
201. Ковнер В. В. Використання надбань родинної педагогіки у вихованні дошкільників [Електронний ресурс] / В. В. Ковнер – Режим доступу:
file:///C:/Documents%20and%20Settings/Администратор/Мои%20документы/Nzspp_2012_5_24.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.03.16.
202. Кодекс законов о народном просвещении УССР // Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. П. Калениченко. – М., 1988. – С. 310–314.

203. Колеснікова Є. І. З добрим словом від серця до серця / Є. І. Колеснікова, А. В. Нікітіна // Освіта на Луганщині. – 1996. – № 2/3. – С. 88–97.

204. Колеснікова Є. І. Подбаймо про одухотворення уроків рідної мови / Є. І. Колеснікова // Освіта на Луганщині. – 1997. – № 3. – С. 79–82.

205. Комарова Г. А. О понятии "этнопедагогика" в советской этнографической и педагогической науке / Г. А. Комарова // Изучение преемственности этнокультурных явлений. – М., 1980. – С. 202–212.

206. Кондрашова В. М. Гуманістичні ідеї Г. Сковороди / Кондрашова В. М., Максимов О. С. // Почат. шк. – 1996. – № 2. – С. 51–53.

207. Константинов Н. А. Радянська школа і педагогіка в період розвинутого соціалізму [Електронний ресурс] / Н. А. Константинов, Є. Н. Мединський, М. Ф. Шабаєва. – Режим доступу:

<http://refs.co.ua/54330->

[Sovetskaya_shkola_i_pedagogika_v_period_razvitogo_socializma.html](http://refs.co.ua/54330-Sovetskaya_shkola_i_pedagogika_v_period_razvitogo_socializma.html). – Назва з екрана. – Дата звернення: 03.04.16.

208. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Інформ. зб. МОН України. – 2000. – № 22. – С. 7–21.

209. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Наказ Мін-ва освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://old.mon.gov.ua/ua/aboutministry/normative/4068->. – Назва з екрана. – Дата звернення: 21.10.16

210. Костів В. Проблема мети і змісту національного виховання молоді: історія та сучасність / В. Костів // Українське народознавство і проблеми національного виховання : зб. пр. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 20–25.

211. Котляр М. Ф. Довідник з історії України / М. Ф. Котляр, С. В. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – 463 с.

212. Кочерга О. Виховання моральної культури майбутнього вчителя засобами української етнопедагогіки / О. Кочерга // Витоки педагогічної майстерності. Сер. "Пед. науки". – 2014. – Вип. 13. – С. 172–178.

213. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис / О. М. Кравець . – К. : Наук. думка, 1966. – 198 с.

214. Кравченко Н. Мужай, прекрасна наша мова / Н. Кравченко // Педагог. скарбниця Донеччини. – 1998. – № 1. – С. 25–26.

215. Крушельницька Н. О. Розвиток пізнавального інтересу учнів засобами шкільного краєзнавства [Електронний ресурс] / Н. О. Крушельницька – Режим доступу: buchach-ruo.edukit.te.ua/.../ШКІЛЬНЕ%20КР. – Назва з екрана. – Дата звернення: 13.08.16.

216. Кугутяк М. Галичина : сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

217. Кузь В. Г. Основи національного виховання / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчик. – К. : ІСДО, 1993. – 152 с.

218. Кулішенко Л. Національна свідомість крізь призму світоглядних позицій українців [Електронний ресурс] / Л. Кулішенко – Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5276/1/kulishenko%2011.pdf> . – Назва з екрана. – Дата звернення: 18.03.16.

219. Культура і побут населення України : навч. посіб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – 2-ге вид., доп. та перероб. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

220. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1959 : зб. док. – К. : Держполітвидав, 1960– . –

Т. 1 : 1917 – червень 1941рр. – 1960. – 883 с.

221. Курило В. С. Образование в Донбассе XIX – начало XX вв. / В. С. Курило, В. И. Подов. – Луганск : ЛДПУ, 1999. – 114 с.
222. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті : [монографія] / В. С. Курило. – Луганськ : ЛДПУ, 2000. – 459 с.
223. Курило В. С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в XX столітті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Курило Віталій Семенович ; Ін-т педагогіки АПН України. – Луганськ, 2000. – 507 с.
224. Курило В. С. Х. Д. Алчевська та педагогічна думка Східноукраїнського регіон / В. С. Курило, Н. І. Черв'якова // Освіта Донбасу. – 2002. – № 4. – С. 8–9.
225. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість [Електронний ресурс] / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – Режим доступу: <http://romanbook.ru/book/7558104/>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 6.03.16.
226. Ледняк Ю. В. Педагогічний потенціал фольклору східного регіону України : [рукопись] : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Ледняк Юлія Владленівна ; Луган. держ. пед. ун-т імені Тараса Шевченка. – Слов'янськ, 2002. – 20 с.
227. Лещенко М. Є. Ціле-змістові засади морально-етичного виховання школярів в Україні в другій половині XX ст. [Електронний ресурс] / М. Є. Лещенко. – Режим доступу: <http://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/7990/5%20Ціле-змістові%20засади.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.02.16.
228. Лисенко Н. В. Етнопедагогіка дитинства : навч.-метод. посіб. / Н. В. Лисенко. – К. : Слово, 2001. – 720 с.

229. Литвинов С. А. Твори К. Д. Ушинського і педагогічна думка на Україні / С. А. Литвинов // Рад. шк. – 1968. – № 1. – С. 34.

230. Лозко Г. С. Українське народознавство [Електронний ресурс] / Г. С. Лозко. – Режим доступу:
http://evolv.ho.ua/Ukraine_History_and_Culture/Ukraine_Kultura/Lozko/index.htm. – Назва з екрана. – Дата звернення: 06.03.16.

231. Лордкипанидзе Д. О. Педагогическое учение К. Д. Ушинского / Д. О. Лордкипанидзе ; Акад. пед. наук СССР. – 3-е изд. – М. : Учпедгиз. 1954. – 368 с.

232. Любар О. О. Історія української педагогіки / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; за ред. М. Г. Стельмаховича. – К. : ІЗМН МО України, 1999. – 356 с.

233. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар. – К. : Знання, 2006. – 447 с.

234. Мазуркевич О. Р. Великий просвітитель Т. Г. Шевченко у боротьбі за передову науку і народну освіту / О. Р. Мазуркевич // Рад. шк. – 1964. – № 3. – С. 5–15.

235. Мазуркевич О. Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі Х. Д. Алчевська та її сподвижники / О. Р. Мазуркевич. – К. : Знання, 1963. – 79 с.

236. Мазуркевич О. Р. Т. Г. Шевченко в Харківській недільній школі / О. Р. Мазуркевич // Рад. шк. – 1964. – № 1. – С. 88–96.

237. Макаренко А. С. О воспитании / А. С. Макаренко. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.

238. Макаrchук С. А. Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу [Електронний ресурс] / С. А. Макаrchук. – Режим доступу:
http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/part5/502.htm. – Назва з екрана. – Дата звернення: 20.11.15.

239. Мальцева Л. В. Інформація для вчителя географії / Л. В. Мальцева // Освіта на Луганщині. – 1997. – № 3. – С. 82.

240. Марасюк М. Н. Український національний характер як чинник державотворення в Україні [Електронний ресурс] / М. Н. Марасюк – Режим доступу:

<http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2009-01/MarasykStat.pdf>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 23.08.12.

241. Марков А. П. Етнічні основи педагогічних поглядів Г. С. Сковороди / А. П. Марков // Рад. шк. – 1969. – № 3. – С. 97.

242. Маркотенко Т. С. Елементи на народознавства на уроках мови / Т. С. Маркотенко, Н. В. Правова // Використання народознавчого, краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі : матеріали наук.-практ. конф.– Глухів, 1993. – С. 90–92.

243. Маркотенко Т. С. Методичні рекомендації з практичного курсу української мови / Т. С. Маркотенко, Л. В. Мельник ; Луган. Держ.пед.ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ : [Б. в.], 1999. – 20 с.

244. Маркотенко Т. С. Робочий зошит з української мови 3(2) клас / Т. С. Маркотенко, С. М. Рудь. – Луганськ : Шлях, 1999. – 40 с.

245. Маркотенко Т. С. Робочий зошит з української мови 4(3) клас / Т. С. Маркотенко, Т. П. Терновська. – Луганськ : Шлях, 1999. – 40 с.

246. Маслова Н. М. Фактори формування, функціонування і розвитку територіальних соціокультурних систем / Н. М. Маслова // Геополітика и екогеодинамика регионів. – Симферополь, 2009. – Т. 5, вып. 1. – С. 75–82.

247. Матеріали серпневої конференції працівників освіти // Освіта на Луганщині. – 1996. – № 2/3. – С. 2–7.

248. Мацейків Г. І. Трудове виховання підростаючого покоління в українській народній педагогіці / Г. І. Мацейків // Рад. шк. – 1985. – № 6. – С. 79–81.

249. Машинская Т. Не бойтесь школ с украинским языком обучения! / Т. Машинська // Азов. машиностроитель. – 2005. – 26 февр. – С. 3.

250. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : [навч. посіб.] / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.

251. Мезіна М. Н. Особливості народних звичаїв українського населення Донбасу / М. Н. Мезіна // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – С. 151–154.

252. Ми йдемо! : нариси з історії Донецького обласного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини / за аг. ред.: В. Білецький, В. Оліфіренко, В. Тиха [та ін.]. – Донецьк : Україн. Культурологічний Центр, 1998. – 223 с.

253. Михайлова Є. Єдина в районі / Є. Михайлова // Світлиця. – 2000. – 29 верес. – С. 3.

254. Мова – душа народу. Регіональний компонент у навчанні мови (10-11 класи): посіб. для вчителя / З. С. Сікорська, К. Д. Глуховцева, О. М. Горошкіна [та ін.]. – Луганськ : Знання, 1997. – 170 с.

255. Мономах В. Поучения, или Духовная Великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим / Владимир Мономах ; [пер. с древнерус. Д. С. Лихачев]. – М. : Фонд разв. отечеств. книгоизд., 1996. – 236 с.

256. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка : навч. посіб. / В. А. Мосіяшенко. – Суми : Універсальна книга, 2005. – 176 с.

257. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська [та ін.]. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.

258. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967) / під ред. Т. Бондара. – К. : Рад. шк., 1967. – 483 с.

259. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці / Л. В. Артемова, Є. С. Березняк, В. О. Білоусова [та ін.]. – К. : Рад. шк., 1981. – 335 с.

260. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : сб. документов (1917–1973 гг.) / [сост.: А. А. Абакумова, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов]. – М. : Педагогика, 1974. – 559 с.

261. Население и хозяйство Луганской области : учебник / В. И. Ефименко, Т. И. Слонева, Т. Н. Ткачева, Н. А. Хохлова. – Луганск : [Б. и.], 1996. – 95 с.

262. Національна свідомість [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_свідомість. – Назва з екрана. – Дата звернення: 06.08.15.

263. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: схвалено Указом Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344/2013 // Класний керівник. – 2013. – № 23/24. – С. 9–23.

264. Неживий О. І. Дидактичний матеріал з народознавства на уроках мови : посіб. для вчителя / Олексій Іванович Неживий, Віктор Дмитрович Ужченко. – К. : Освіта, 1993. – 287 с.

265. Неживий О. І. Програма факультативу з української літератури в 10 класі "Літературне краєзнавство" / О. І. Неживий // Освіта на Луганщині. – 1997. – № 1/2 . – С. 71–72.

266. Нестеренко В. Центр українознавства діє / В. Нестеренко // Педагог. скарбниця Донеччини. – 1996. – № 1/2. – С. 18.

267. Ніжинський М. П. Вплив Т. Г. Шевченка на народну освіту в дореволюційні часи / М. П. Ніжинський // Рад. шк. – 1964. – № 2. – С. 63–70.

268. Об основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы : Постановление Верховного Совета СССР от 12 апр. 1984 года [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/official_documents/P_ostanovl_O_reforme_school_1984.pdf. – Название с экрана. – Дата обращения: 30.09.16.

269. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР : Закон СССР от 24 дек. 1958 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<https://www.lawmix.ru/sssrf/14347>. – Назва з екрана. – Дата звернення 19.08.16

270. Овсієнко Н. Я. Шевченко та вчителі / Н. Я. Овсієнко // Рад. шк. – 1964. – № 2. – С. 74–77.

271. Овчар І. В. Відновлення державотворення процесів в Україні як чинник відродження національної та мовної самоідентифікації українців [Електронний ресурс] / І. В. Овчар – Режим доступу: <http://nndiuv.org.ua/images/book/9.pdf>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 23.03.16.

272. Овчаренко Л. Урок – наче пісня / Л.Овчаренко // Сільська Донеччина. – 1991. – 26 січ. – С. 1–2.

273. Омельченко О. П. Доповідь на колегії Головного управління освіти і науки Луганської облдержадміністрації / О. П. Омельченко // Освіта на Луганщині. – 2001. – № 1. – С. 7–16.

274. Онищенко А. С. Актуальные проблемы развития и внедрения новой советской обрядности / А. С. Онищенко // Социалистическая обрядность. – К., 1986. – С. 162–170.

275. Оновлена земля шанує пам'ять Кобзаря (Т. Г. Шевченко і Донецький край) : метод.-бібліогр. матеріали / уклад. Н. П. Супрунець ; Донец. облдержадмін., упр. культури і туризму. – Донецьк : Донец. обл. універс. наук. б-ка ім. Н. К. Крупської, 2010. – 14 с.

276. Орлик М. А. Розвивати нові радянські обряди / М. А. Орлик // Людина і світ. – 1983. – № 7. – С. 10–17.

277. Освіта (Україна ХХІ століття) : Державна національна програма : постанова Кабінету Міністрів України від 3 листоп. 1993 р. № 896 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.kafedragum-artcollege.edukit.km.ua/Files/downloads/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0>

%D1%97%D0%BD%D0%B0%20%D0%A5%D0%A5%D0%86%20%D1%81%D1%82.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення: 19.08.16.

278. Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події / [за заг. ред. В. Г. Кременя]. – К. : Вища шк., 2001. – 159 с.

279. Основи законодавства союзу РСР і Союзних республік "Про народну освіту" // Рад. шк. – 1973. – № 9. – С. 4–19.

280. Основи національного виховання : концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін. ; за заг. ред. В. Г. Кузя та ін. – К. : Інформ. вид. центр „Київ”, 1993. – Ч. 1. – 152 с

281. Панкратьєва Т. Н. Дневник исследователя родного края / Т. Н. Панкратьєва. – Луганск : Знание, 2001. – 150 с.

282. Педагогика : учеб. пособие / [ред. Ю. К. Бабанский]. – 2-е изд., доп. и перераб]. – М. : Просвещение. 1988. – 479 с.

283. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди / [за ред. О. Г. Дзевєріна]. – К. : Вища шк., 1972. – 246 с.

284. Пенькова О. Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Пенькова Оксана Борисівна ; Дон. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

285. Петрук Л. П. Історичні аспекти становлення та розвитку національної системи освіти і виховання в Україні [Електронний ресурс] / Л. П. Петрук. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/apvvi/2011_21/petruk.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.10.16.

286. Петрук Л. П. Народні традиції як засіб соціалізації особистості у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Електронний ресурс] / Л. П. Петрук. – Режим доступу: [file:///C:/Documents%20and%20Settings/Администратор/Мои%20документы/Ozfm_2016_13\(1\)__23.pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/Администратор/Мои%20документы/Ozfm_2016_13(1)__23.pdf). – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.10.16.

287. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття) : [монографія] / Л. В. Пироженко. – К. : Пед. думка, 2013. – 304 с.

288. Піменова К. Історія Слобідської України [Електронний ресурс] / К. Піменова. – Режим доступу: http://nashaucheba.ru/v36578/піменова_к._історія_слобідської_україни?page=4. – Назва з екрана. – Дата звернення: 06.03.16.

289. Післядипломна освіта в регіоні: стратегія та перспективи : матеріали наук.-практ. конф., 28 лют. 2002 р. / редкол. Є. М. Хриков [та ін.] ; Луган. держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут післядипломної освіти. – Луганськ : [Б. в.], 2002. – 105 с.

290. Пискунов А. И. Советская историко-педагогическая литература : [1918-1957]. Систематический указатель / А. И. Пискунов ; под. ред. Смирнова. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 560 с.

291. Пискунов А. И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики : учеб пособие для студентов пед. ин-тов / Пискунов А. И. ; сост. и авт. вв. ст. А. И. Пискунов. – 2 - е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1981. – 528 с.

292. Повалій Л. В. Виховання у підлітків поваги до батьків засобами етнопедагогіки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Повалій Людмила Вікторівна ; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 1999. – 207 с.

293. Повалій Л. Християнські цінності української родини: традиції і сучасність / Л. Повалій // Почат. шк. – 2005. – № 2. – С. 52–54.

294. Пономарьов А. П. Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу. 1950–1975 / А. П. Пономарьов. – К. : Наук. думка, 1978. – 143 с.

295. Попова И. Экология Донбасса – проблема государственная [Електронний ресурс] / Ирина Попова // Рабочая газ. – 2010. – № 29. – Режим доступу: <http://rg.kiev.ua/page5/article17342>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 06.03.2016.

296. Потапова Л. В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933pp.) [Електронний ресурс] : дис. ... канд. пед. наук : спец. : 13.00.01 / Потапова Лариса Володимирівна ; Київ. держ. лінгвіст ун-т. - К., 1998. – 153 с. – Режим доступу:

<http://disser.com.ua/content/34814.html#download>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 06.09.16.

297. Присяжнюк К. Ф. Новий етап розвитку радянської школи на Україні / К. Ф. Присяжнюк. – К. : Рад. шк., 1968. – 135 с.

298. Про вищу освіту : Закон України від 17.01.02. № 2984-III // Відом. Верх. Ради України. – 2002. – № 20. – Ст. 134.

299. Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних закладах української РСР : Постанова колегії Міністерства освіти УРСР від 29 черв. 1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://textbooks.net.ua/content/view/1142/17/>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 11.09.16.

300. Про дошкільну освіту : Закон України // Освіта України. – 2001. – № 33 (12 серп.). – С. 3–6.

301. Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури : Постанова від 6 липня 1927 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP270008.html. – Назва з екрана. – Дата звернення: 30.09.16.

302. Про загальну середню освіту : Закон України // Інформ. зб. Мін-ва освіти України. – 1999. – № 15. – С. 6–31.

303. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР : Закон від 17 квітня 1959 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення КП і Радянського Уряду. 1917–1960 pp. : зб. документів : в 2 т. (Червень 1941–1960 pp.) / ред. О. В. Килимник. – К., 1961. –Т. 2. – С. 511–530.

304. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ, Доктрина від 17.04.2002 № 347/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 30.09.16.

305. Про освіту : Закон України Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР. – К. : Генеза, 1996. – 36 с.

306. Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи : Постанова Пленуму ЦК КПРС 10 квіт. 1984 р. ; Постанова Верховної Ради СРСР // Рад. шк. – 1984. – № 5. – С. 11–16.

307. Про позашкільну освіту : Закон України від 22.06.2000 р. № 1841-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T001841.html. – Назва з екрана. – Дата звернення: 30.09.16.

308. Про удосконалення системи вивчення і розповсюдження передового педагогічного досвіду : рішення колегії МО УРСР від 23 листоп. 1987 р. – К. : МО УРСР. – 1987. – 24 с.

309. Прокоп І. С. Історико-педагогічний аналіз мети виховання у радянській школі 1950–1980-х рр. / Інна Прокоп // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – Чернівці, 2007. – Вип. 342 : Педагогіка та психологія. – С. 137–149.

310. Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 127–135.

311. Пунський В. О. Деякі прийоми формування теретичних понять / В. О. Пунський // Рад. шк. – 1973. – № 10. – С. 36–41.

312. Пунський В. О. Про дидактичні вимоги до формування системних знань / В. О. Пунський // Рад. шк. – 1983. – № 1. – С. 25–29.

313. Пух І. В. Г. С. Сковорода, народний педагог / І. В. Пух // Рад. шк. – 1962. – № 12. – С. 6–9.

314. Радянська школа і педагогіка в період розвиненого соціалізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://gumlit.in.ua/re_Радянська+школа+i+педагогіка+v+період+розвиненого+соціалізму. – Назва з екрана. – Дата звернення: 19.08.16.

315. Рашидова С. С. Духовні основи патріотичного виховання учнівської молоді / С. С. Рашидова // Наук. пр. Донец. нац. техн. ун-ту. Сер. Педагогіка, психологія і соціол. – Донецьк, 2010. – Вип. 8. – С. 226–230.

316. Регіональна економіка : підручник / за ред. Є. П. Качана. – Т. : ТНЕУ, 2008. – 800 с.

317. Римаренко Ю. Національна психологія / Ю. Римаренко // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К. : Генеза : Довіра, 1996. – 942 с.

318. Романоф Н. Організація навчального процесу в закладах професійної освіти східноукраїнського регіону в другій половині XIX – на початку XX століття [Електронний ресурс] / Н. Романоф. – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/24/visnu_k_29.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення: 11.08.16.

319. Романоф Н. О. Розвиток професійної освіти в Східноукраїнському регіоні в другій половині XIX - першій половині XX століття : дис... канд. пед. наук :13.00.01 / Романоф Наталія Олександрівна ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Держ. закл. "Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка". – Луганськ : [Б. в.], 2012. – 301 с.

320. Русифікація України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.uk.wikipedia.org/wiki/Русифікація_України. – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.07.16.

321. Русова С. Національна школа. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн., кн. 1 / С. Русова ; за ред. Є. І. Коваленко. – К. : Либідь, 1997. – 272 с.

322. Савойська С. Об'єднувчий потенціал української мови як державної [Електронний ресурс] / Світлана Савойська // Віче. – 2008. – № 14. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1016/>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 04.02.16.

323. Саржан А. О. Развитие образования и науки в Донбассе в 60-80-е годы XX в. [Электронный ресурс] / А. О. Саржан. – Режим доступа: iaid.donetsk.ua/_u/iaid/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat27.htm/. – Назва з екрана. – Дата звернення: 16.04.16.

324. Свято Козацької Звитяги // Козацька Рада. – 2003. – №1. – С. 12–15.

325. Семенов О. М. Родинні виховні традиції у професійній підготовці студентів педагогічних інститутів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 "Теорія та методика професійної освіти" / Семенов Олена Миколаївна ; АПН України, ін-т пед. і психології проф. освіти. – К., 1996. – 24 с.

326. Сім'я і родинне виховання. Концепція / В. Постовий, П. Щербань, Т. Алексеєнко та ін. // Рідна шк. 1996. – № 11/12. – С. 15–20.

327. Сковорода Г. С. Твори : у 2 т. / Г. С. Сковорода ; відп. ред. М. Сулима ; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К. : Обереги, 2005. – . –

Т. 1: Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. – 2005. – 528 с.

328. Сковорода Г. С. Твори : у 2 т. / Г. С. Сковорода ; відп. ред. М. Сулима ; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К. : Обереги, 2005. – . –

Т. 2 : Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи / пер. із староукр. мови і прим. М. Кашуба, В. Шевчук. – 2005. – 480 с.

329. Скуратівський В. Т. Берегиня : художні оповіді, новели / В. Т. Скуратівський. – К. : Рад. письменник, 1987. – 278 с.

330. Слово о полку Игоревім = Слово о плъку Игоревъ, Игоря, сына Святославля, внука Ольгова = Слово о полку Игореве / упоряд., вступ. ст., підготов. давньорус. тексту, прим. Леоніда Махновця. – К. : Дніпро, 1983. – 220 с.

331. Смаль В. Иван Франко та народна освіта / В. Смаль // Рад. шк. – 1976. – № 8. – С. 89–94.

332. Смітюх Г. Є. Україна сакральна : минуле, сьогодення, майбутнє / Г. Є. Смітюх, В. В. Стрілецький. – К. : Знання України, 2006. – 36 с.
333. Соколова А. Украинизация по закону / А. Соколова // Акцент. – 2003. – 30 сент. – С. 2.
334. Соф'янц Е. М. Міжнаціональні відносини і школа / Е. М. Соф'янц, В. А. Палкін // Рад. шк. – 1991. – № 5. – С. 3–6.
335. Спогади про молодіжний козацько-просвітницький рух на Донеччині (1984–2009 рр.) / вступ. слово, ред., упоряд. та ком. В. В. Задунайського. – Донецьк : Цифрова типографія, 2010. – 153 с.
336. Стельмахович М. Г. Григорій Сковорода і народна педагогіка / М. Г. Стельмахович // Почат. шк. – 1996. – № 1. – С. 47–50.
337. Стельмахович М. Г. Мудрість народної педагогіки / М. Г. Стельмахович. – К. : Знання України, 1971. – 46 с.
338. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : Рад. шк., 1985. – 312 с.
339. Стельмахович М. Г. Українська етнопедагогіка / М. Г. Стельмахович // Рад. шк. – 1989. – № 6. – С. 11–17.
340. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка : навч.-метод. посіб. для студ. пед. навч. закл., держ. ун-тів / М. Г. Стельмахович ; Ін-т змісту і методів навчання. – К. : [Б. в.], 1997. – 232 с.
341. Стельмахович М. Методологічні засади української етнопедагогіки / М. Стельмахович // Почат. шк. – 1998. – № 2. – С. 41–43.
342. Стефанюк С. Козацька педагогіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.tnu.in.ua/study/refs/d188/file1434681.html>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 24.07.16
343. Стефанюк, С. К. Практичне народознавство (Національне виховання) : навч. посіб. / С. К. Стефанюк . – Х. : ББН, 2002. – 270 с.: іл.
344. Стеценко С. Е. Новая семейно-бытовая обрядность, ее становление и утверждение / С. Е. Стеценко // Советские традиции, праздники и обряды : сб. ст. – М., 1986. – С. 118–132.

345. Струманський В. П. Виховна робота в національній школі : навч. посіб. / В. П. Струманський. – К. : ІЗМН, 1997. – 179 с.
346. Струманський В. П. Народознавство Поділля : хрестоматія / В. П. Струманський. – Хмельницький : Поділля, 1995. – 448 с.
347. Струминский В. Я. Константин Дмитриевич Ушинский. (1824-1870) / В. Я. Струминский. – М. : Молодая гвардия, 1943. – 69, [3] с.
348. Струминский В. Я. Очерки жизни и педагогической деятельности К. Д. Ушинского / В. Я. Струминский. – М. : [Б. и], 1960. – 348 с.
349. Струнка М. Л. Організація пошукової роботи з етнографії у шкільних краєзнавчих музеях / М. Л. Струнка. – К. : Радянська шк., 1989. – 38 с.
350. Ступак Ю. П. Виховне значення українського фольклору / Ю. П. Ступак. – К. : Знання, 1960. – 32 с.
351. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ : Прикарпат. ун-т, 1992. – 193 с.
352. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення / Б. М. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998. – 336 с.
353. Стягунова О. А. Використання ідей української народної педагогіки у дошкільних навчальних закладах Донеччини в 60-90-х роках ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Стягунова Ольга Олександрівна ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Держ. закл. " Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка". – Луганськ : [Б. в.], 2012. – 297 с.
354. Сумцов Н. Ф. Писанки : изд. ред. журн. "Киевская Старина". – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. – 49 с.
355. Супруненко В. П. Народина: витоки нації, символи, вірування, звичаї та побут українців / В. П. Супруненко. – Запоріжжя : Березиня : СП "ФАЄЗ", 1993. – 136 с.
356. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека (Советы воспитателям) / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1975. – 235 с.

357. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1972. – 243 с.
358. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 68 с.
359. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру / Сухомлинська О. В. // До витоків становлення української педагогічної науки: збірник наукових праць / В. Г. Кузь (гол.ред) [та ін.]. – К., 2002. – С. 31–40.
360. Сухомлинська О. Деякі питання етимології педагогічного знання / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – № 1. – 2001. – С. 2–7.
361. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1978. – 263 с.
362. Сучасна школа України: етнопедагогічна проєкція теорії й практики : [монографія] / за ред. проф. Н. Лисенко. – К. : Слово, 2013. – 336 с.
363. Сявавко Е. Традиции народной педагогики в творчестве Григория Сковороды / Е. Сявавко // Сов. педагогика. – 1972. – № 12. – С. 106–111.
364. Сявавко Є. І. Творче використання К. Д. Ушинським традицій народної педагогіки / Є. І. Сявавко // Педагогічні ідеї К. Ушинського : зб. ст. – К., 1974. – С. 155–162.
365. Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в історичному розвитку / Є. Сявавко. – К. : Наук. думка, 1974. – 153 с.
366. Телеуця В. Особливості побутування українського фольклору в поліетнічному середовищі [Електронний ресурс] / Валентина Телеуця – Режим доступу:
<http://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/13567/1/Телеуця%204.pdf>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 09.03.16.
367. Терновська Т. П. Збірник переказів з української мови для початкових класів / Т. П. Терновська, Т. С. Маркотенко. – К. : Освіта, 1998. – 143 с.

368. Терських Л. О. Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на Донеччині в кінці XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. О. Терських ; Луган. держ. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2001. – 20 с.

369. Теслюк Л. Від роду - до народу : [родин. виховання засобами мистец. сл.] / Л. Теслюк // Укр. мова і л-ра в середній шк. – 2001. – № 3. – С. 17–20.

370. Ткаченко О. М. Теоретико-методичні засади формування етнопедагогічної компетентності майбутніх вчителів гуманітарного профілю : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Ткаченко Ольга Михайлівна. – Кіровоград : Кіровоград. пед ун-т, 2013. – 554 с.

371. Україна в 60-80 роках XX ст. Роки застою в Україні та СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.zrada.org/history/1-dati>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 30.07.16.

372. Україна в умовах зростаючої кризи радянської тоталітарної системи друга половина 1960 – середина 1980-х років [Електронний ресурс] // Режим доступу:
<http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/baykalo-amurska-mag-stral-v-yna-v-afgan-stan-konstituts-ya-ursr-/ukra-na-v-umovakh-zrostayu>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 30.07.16.

373. Україна в XX столітті (1900–2000) : зб. док. і матеріалів / упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. Ю. Король та ін. – К. : Вища шк., 2000. – 214 с.

374. Українська культура другої половини XX століття [Електронний ресурс] // Режим доступу:
http://pidruchniki.ws/16990923/istoriya/ukrayinska_kultura_drugoyi_polovini. – Назва з екрана. – Дата звернення: 31.07.16.

375. Українська мова в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_мова_в_Україні. – Назва з екрана. – Дата звернення 24.11.16

376. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн. 2 : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – 552 с.

377. Український національний характер: цінності та особливості [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.osvita.ua/vnz/reports/psychology/9845/>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 16.03.16.

378. УРСР періоду застою (1965-1985 рр.): життєвий рівень населення та розвиток культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.ua/vnz/reports/history/32798>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 16.03.16.

379. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании / Ушинский К. Д. // Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6 т. Т. 1 / К. Д. Ушинский ; гл. ред. М. И. Кондаков, авт. вступ. ст., авт. примеч. ; сост. С. Ф. Егоров. – М., 1990. – С. 194–256.

380. Ушинский К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании / К. Д. Ушинский. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1894. – 55 с.

381. Ушинский К. Д. О первоначальном преподавании русского языка [Электронный ресурс] / К. Д. Ушинский. – Режим доступа: <http://www.biografia.ru/arhiv/93.html>. – Название с экрана. – Дата обращения: 14.10.16.

382. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : в 6 т. / К. Д. Ушинский ; ред. А. М. Егорин. – М. ; Л. : Акад. пед. наук РСФСР, 1949– . –

Т. 6 : Родное слово: книга для детей : год первый и второй. – 1949. – 445, [2] с.

383. Ушинский К. Д. Три элемента школы [Электронный ресурс] / К. Д. Ушинский. – Режим доступу:

http://dugward.ru/library/pedagog/ushinskiy_3elementa.html. – Назвaние с екpaнa. – Дaтa oбpaщeннa: 11.03.15

384. Ушинский К. Д. О пользе педагогической литературы [Электронный ресурс] / К. Д. Ушинский. – Режим доступа: http://az.lib.ru/u/ushinskij_k_d/text_1857_o_polze_ped_literatury.shtml. – Назвaние с екpaнa. – Дaтa oбpaщeннa: 11.03.15.

385. Ушинський К. Д. Питання про народні школи / К. Д. Ушинський // Вибрані пед. твори : в 2 т. – К., 1983. – Т. 2. – С. 56–63.

386. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні / Ушинський К. Д. // Вибрані пед. твори : в 2 т. – К., 1983. – Т. 1. – С. 43–103.

387. Фатальчук С. Д. Становлення та розвиток гімназійної освіти східноукраїнського регіону (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Фатальчук Сергій Дмитрович ; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2006. – 20 с.

388. Фігурний Ю. С. Українська мова як важливий фактор етнічної самосвідомості українців [Електронний ресурс] / Ю. С. Фігурний – Режим доступа: <http://nndiuv.org.ua/images/book/9.pf>. – Назва з екpaнa. – Дaтa звepнeннa: 23.03.16.

389. Філіпчук Г. Глобалізація і етнокультурні цінності української освіти [Електронний ресурс] / Г. Філіпчук. – Режим доступа: www.ualogos.kiev.ua/fulltext. – Назва з екpaнa. – Дaтa звepнeннa: 00.00.00.

390. Філіпчук Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика / Г.Філіпчук. – Чернівці : Зелена Буковина, 2001. – 488 с.

391. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вищих пед. закл. освіти / М. М. Фіцула. – К. : Академія, 2001. – 528 с.

392. Франко І. Я. Одвертий лист до галицької української молодіжі / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 408–409.

393. Франко І. Я. Педагогічні статті і висловлювання / І. Я. Франко ; упор. О. Г. Дзеверін. – К. : Радян. шк., 1960. – 297 с.
394. Ходорківський І. Д. Шевченко і діти / І. Д. Ходорківський // Рад. шк. – 1964. – № 3. – С. 31–35.
395. Хриков Є. Педагогічна наука в Україні: стан та напрями розвитку / Є. Хриков, О. Адаменко // Шлях освіти. – 2003. – № 4. – С. 2–7.
396. Христова Е. Л. Об уточнении понятийного аппарата этнопедагогике / Е. Л. Христова // Сов. пед. – 1989. – № 7. – С. 103–106.
397. ЦДАВО України
Ф 166,
оп. 10,
справа 421, арк. 55
398. Черкасенко С. Твори : у 2 т. / С. Черкасенко. – К. : Наук. думка, 1991– . –
Т. 2 : У шахтарів: як живуть і працюють на шахтах ; Пригоди молодого лицаря: роман з козацьких часів. – 1991. – 671 с.
399. Чернишов О. Підготовка педагогів до реалізації національної системи виховання / О. Чернишов // Педагогічна скарбниця Донеччини. – 1996. – № 1–2. – С. 3–4
400. Чорновіл В. Борис Грінченко на ниві народної освіти / В. Чорновіл // Рад. шк. – 1963. – № 12. – С. 90–92.
401. Чубинський П. Ангели на сходах неба : народні повір'я, забобони / П. П. Чубинський. – К. : Глобус, 1992. – 16 с.
402. Шаповалов В. П. Плекаймо відчуття роду / В. П. Шаповалов // Рідна шк. – 1996. – № 1. – С. 14–15.
403. Шарпило Б. О. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ в говорах південно-східного наріччя української мови / Б. О. Шарпило // Наук. зап. Сер. філол. – Ворошиловград, 1956. – Вип. 5. – С. 59–74.

404. Шарпило Б. А. Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров восточной Слобожанщины (Старобельщины) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Украинский язык” / Шарпило Борис Антонович ; М-во высш. и сред. образования УССР. Киев. ордена Ленина КГУ им. Т. Г. Шевченко. – Киев, 1960. – 24 с.

405. Швидун В. Историчні аспекти державного управління розвитком системи післядипломної педагогічної освіти [Електронний ресурс] / В. Швидун. – Режим доступу: [http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_01\(8\)/11svmppo.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_01(8)/11svmppo.pdf). – Назва з екрана. – Дата звернення: 13.10.15.

406. Шевченко А. Усна народна творчість Донбасу / А. Шевченко. – Донецьк : Перша лінія-Схід, 2003. – 44 с.

407. Шевченко О. В. Регіональні особливості національної ідентифікації сучасної молоді [Електронний ресурс] / О. В. Шевченко. – Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/7008/1/Стаття_Шевченко_О.В._Регіональні_особливості_національної_ідентифікації_сучасної_молоді.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення: 16.03.16.

408. Школи Луганщини : практичний досвід модернізації освіти / О. П. Омельченко, Б. А. Дьяченко, Т. М. Сорочан та ін. – Луганськ : Знання, 2003. – 344 с.

409. Шкоріна І. М. Феномен змішування мов у парадигмі національно-мовної картини світу / І. М. Шкоріна // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Дніпропетровськ, 2015. – Вип. 21 (2), № 11 : Мовознавство. – С. 155–160.

410. Шморгун В. Проблеми сімейного виховання у педагогічній творчості В. О. Сухомлинського / В. Шморгун, Д. Луценко // Рад. шк. – 1977. – № 8. – С. 35–38.

411. Штефан Л. А. Освіта на Харківщині / А. В. Троцько, Л. А. Штефан // Харків – моя мала Батьківщина: Навчальний посібник з народознавства – Харків: ОВС, 2014. - С.133-202.

412. Штефан Л. А. Розвиток середньої освіти на Харківщині в ХІХ та ХХ ст. / Л. А. Штефан // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область. – Київ: Знання України, 2015. – С.239-245.

413. Щербань П. М. Національне виховання в сім'ї / П. М. Щербань. – К. : Борівітер, 2000. – 260 с.

414. Ярмаченко М. Д. Питання освіти та виховання у творчій спадщині Г. Сковороди / М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калиниченко // Почат. шк. – 1995. – № 12. – С. 4–6.

415. Ярош Г. Шкільний компонент у початковій ланці / Г. Ярош, В. Петрівська // Рідна шк. – 1996. – № 1. – С. 64–65.

416. Ярошенко М. М. Думки Т. Г. Шевченка про виховання в праці / М. М. Ярошенко // Рад. шк. – 1961. – № 3. – С. 12–14.

417. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Республика, 1994. – 527 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Типові навчальні плани для українських шкіл з українською і
російською мовами навчання**

**Навчальний план 1-3-го класів з українською мовою навчання
(1968/1969 н.р.)**

№ п/п	Назва предметів	Тижнева кількість годин на клас		
		I	II	III
1.	Українська мова	12	8	7/8
2.	Російська мова	-	4	5/4
3.	Математика	6	6	6
4.	Природознавство	-	1	2
5.	Трудове навчання	2	2	2
6.	Образотворче мистецтво	1	1	1
7.	Співи	1	1	1
8.	Фізичне виховання	2	2	2
Разом		24	25	26

**Навчальний план 1-3-го класів з російською мовою навчання
(1968/1969 н.р.)**

№ п/п	Название предметов	Недельное количество часов на класс		
		I	II	III
1.	Украинский язык	-	3	3
2.	Русский язык	12	9	9
3.	Математика	6	6	6
4.	Природоведение	-	1	2
5.	Трудовое обучение	2	2	2
6.	Изобразительное искусство	1	1	1
7.	Пение	1	1	1
8.	Физическое воспитание	2	2	2
Разом		24	25	26

Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття) : [монографія] / Л. В. Пироженко. – К. : Пед. думка, 2013. – С. 123-124.

Додаток Б

Навчальні плани із урахуванням специфіки двомовного навчання

Навчальний план для шкіл з українською мовою навчання

на 1966/67 н.р

№	Предмети	Тижнева кількість годин на клас						
		4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Українська мова	6	4-3	3-4	2	2	-	-
2.	Українська література	-	2	2	2	2-3	4	4
3.	Російська мова	5	3-4	3	2	2	-	-
4.	Російська література	-	2	2	2	3-2	4	4
5.	Арифметика	6	6	2	-	-	-	-
6.	Алгебра	-	-	2	4-3	3	4	4
7.	Геометрія	-	-	2	2-3	2	2	2
8.	Історія	2	2	2	3-2	3	4	3
9.	Бесіди про наше радянське суспільство	-	-	-	7	-	-	-
10.	Суспільствознавство	-	-	-	-	-	-	2
11.	Географія	-	2	2	2	3	2	-
12.	Біологія	-	2	2	2	2	-	2
13.	Астрономія	-	-	-	-	-	-	1
14.	Фізика	-	-	2	2	3	5	5
15.	Креслення	-	-	-	1	2	-	-
16.	Хімія	-	-		2	2	4	3
17.	Іноземна мова	-	3	3-2	2-3	2	2	2
18.	Політехнічне, трудове і виробниче навчання	2	2	2	2	3	3	3
19.	Образотворче мистецтво	1	1	1	-	-	-	-
20.	Музика і співи	1	1	1	1	-	-	-
21.	Фізична культура	2	2	2	2	21	1	1

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8	9
22.	Цивільна оборона	-	-	-	-	-	1	-
Разом		27	32	33	33	36	36	36
Практика днів на рік		-	6	6	12	-	24	-
Факультативні заняття (годин на тиждень)		-	-	-	-	-	3	3
Фізична культура за рахунок факультативних годин		-	-	-	-	-	1	1

Навчальний план для шкіл з російською мовою навчання на 1966/67 н.р.

Предмети	Тижнева кількість годин на клас						
Українська мова	3	3	3	2	2	-	-
Українська література	-	2	2	2	2-3	4	4
Російська мова	8	4	3/4	2	2	-	-
Російська література	-	2	2	2	3-2	4	4
Разом	27	32	33	33	36	36	36

Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття) : [монографія] / Л. В. Пироженко. – К. : Пед. думка, 2013. – С. 123-124.

Додаток В

**Школи м. Луганська та Луганської області, у яких вводили дисципліни
етнопедагогічної спрямованості**

Луганськ			
№ п/п	Навчальний заклад, директор	Проблема, над якою працює школа	Навчальна діяльність
1	2	3	4
1.	Обласний ліцей Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка директор: Кольченко Лариса Миколаївна	Упровадження концепції виховання й полікультурного розвитку учнів на основі диференційного, особистісно орієнтованого підходів у навчально-виховному процесі	Профільні дисципліни: країнознавство, українознавство, історія української державності
2.	Середня спеціалізована фізико- математичного профілю школа № 1 директор: Михайловська Галина Андріївна	Концептуальні засади Національної Доктрини освіти покладено в основу діяльності школи, яка метою своєї педагогічної системи визначила створення умов для інтелектуально- духовного розвитку й самореалізації особистості	Факультатив „Культура і мистецтво України”
3.	Середня спеціалізована багатопрофільна школа №5 директор: Андрух Ірина Іванівна	Формування інтелектуальної, творчої особистості, створення умов для її різнобічного розвитку в спеціалізованій школі; виховання фізично й морально розвиненого громадянина-патріота	Творча лабораторія „Сучасна етнопедагогіка”
4.	Спеціалізована школа I-III ступенів № 42 з поглибленим	Плекати дитину як творця власного життя і долі	Варіативна частина складається з курсів „Етнографія та фольклор України”,

Продовження таблиці

1	2	3	4
	вивченням предметів суспільно-гуманітарного профілю директор: Шевченко Олександра Віталіївна		„Література рідного краю”, „Історія рідного краю”
5.	Навчально-виховний комплекс Луганська міська школа-гімназія № 52 директор: Рудін Олександр Борисович	Розвиток творчих здібностей дітей та учнівської молоді засобами залучення їх до світу мистецтва – універсального засобу розвитку людини	Варіативна частина – „Українознавство” (знайомство дітей з побутом українського народу, святами, фольклором, народним календарем, народною педагогікою)
Алчевськ			
6.	Середня загальноосвітня школа № 2 I-III ступенів директор: Гревцева Валентина Володимирівна	Створення умов для саморозвитку й самовиховання особистості учня. Індивідуальна робота як засіб громадянського і правового виховання	Особливе значення приділено предметам, які найбільше покликані вирішувати завдання національного, громадянського, морального виховання – це уроки української мови та літератури, історії, правознавства, громадянською освіти
7.	Середня загальноосвітня школа №5 директор: Кущенко Галина Іванівна У 1994 році отримала статус школи з українською мовою навчання	Розвиток і самореалізація кожної особистості як громадянина України. Робота ведеться за такими напрямками: - виховання громадської відповідальності, любові до Батьківщини; - вивчення народної	Варіативна частина навчального плану використовується на вивчення російської мови та народознавства. Значну роботу проводить вчителька української мови та літератури В. О. Радченко з вивчення історії рідного

Продовження таблиці

1	2	3	4
		- творчості; відродження національних традицій та обрядів	краю
Антрацит			
8.	Загальноосвітня середня школа № 25 директор Кіншов Сергій Миколайович	Формування національної свідомості та патріотизму, високих моральних якостей через шкільне і родинне виховання	Проблему формування національної свідомості та патріотизму вирішують учителі початкових класів і української мови і літератури, історії
Красний Луч			
9.	Загальноосвітня середня школа I-III рівнів № 10 ім.О.С.Пушкіна директор Бас Катерина Миколаївна	Упровадження системи розвивального навчання в школі другого ступеня	У школі учням старших класів дається змога поглиблювати знання з української мови й літератури. Діють факультативи з українознавства (10 клас), історії рідного краю (5 клас)
Первомайськ			
10.	Загальноосвітня середня школа I-III ступенів № 6 директор: Мельников Микола Євдокимович	Педагогічний колектив працює над вирішенням проблем: - забезпечення умов для інтелектуального, соціального, морального та фізичного розвитку і саморозвитку учнів; - виховання громадянина-патріота, формування життєвої і соціальної компетентності особистості; - поєднання національного із загальнолюдським у	Упроваджуючи Закон „Про мови”, у початковій школі відкрито класи з українською мовою навчання

Продовження таблиці

1	2	3	4
		діяльності школи.	
11.	Загальноосвітня середня школа I-III ступенів № 30 директор: Антонов Леонід Всеволодович	Розвиток творчих здібностей громадянина незалежної України	Протягом кількох років у школі працюють класи з поглибленим вивченням української мови й літератури
Ровеньки			
12.	Спеціалізована школа № 1 I-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів директор: Ушакова Олена Павлівна	Створення необхідних умов для навчання обдарованих дітей, розвитку, самореалізації і соціалізації кожної особистості як громадянина України	Години варіативного складника відводять на поглиблене вивчення української мови з восьмого класу; відкрито перший клас з українською мовою навчання
13.	Середня спеціалізована школа № 9 I-III ступенів із поглибленим вивчення англійської мови директор: Андрійчук Людмила Іванівна	Удосконалення уроку як засобу розвитку творчої особистості вчителя й учня через виховання національної самосвідомості учнів на основі ідей педагогіки життєтворчості	Узагальнено досвід роботи вчителя вищої категорії Т. О. Грузденко з національного виховання на уроках історії
Сєвєродонецьк			
14.	Багатопрофільний ліцей директор: Білаш Валентина Кирилівна	Особистісно орієнтований підхід до навчання, виховання, розвитку ліцеїстів для розкриття інтелектуального, творчого потенціалу з метою досягнення ними успіху	Профільне вивчення української мови та літератури
Стаханов			
15.	Загальноосвітня середня школа I-III ступенів № 7	Удосконалення навчально-виховного процесу на основі	Варіативний освітній компонент представлений різними

Продовження таблиці

1	2	3	4
	директор: Заблоцька Наталія Тихонівна	запровадження нових педагогічних технологій. Реалізація творчого потенціалу особистості учнів	напрямами: - поглиблене вивчення української мови і літератури; - формування в учнів почуття „малої батьківщини”, сприяння їхньому повноцінному входженню в життя регіону („Історія українського козацтва”, „Ми господарі свого міста”)
16.	Спеціалізована середня загальноосвітня школа № 9 з поглибленим вивченням іноземних мов директор: Татарова Валентина Михайлівна	Полікультурний розвиток особистості на основі ідей педагогіки життєтворчості	Варіативна частина навчального плану складається з таких предметів: громадянська освіта, історія рідного краю, українознавство
17.	Загальноосвітня середня школа № 28 директор: Бучинська Таїсія Іванівна	Виховання національної свідомості та загальнолюдських цінностей	Варіативна частина навчального плану використовується на вивчення таких предметів: історія рідного краю, народознавство, краєзнавство
18.	Середня загальноосвітня школа I-III ступенів м. Кремінна директор: Одіяненко Л. В.	Формування школи-родини. Співпраця вчителя, батьків і учнів у особистісно орієнтованому навчанні і вихованні дітей на засадах національної ідеї, ідеології державності	Завдяки варіативній складовій введені курси: „Українознавство” (7 клас), „Фольклор та етнографія України” (8 клас), „Громадянська освіта” (9 клас). Введення цих курсів

Продовження таблиці

1	2	3	4
			сприяло вдосконаленню змісту сучасної освіти, вихованню громадян незалежної України
19.	Ліснополянська ЗОШ І-ІІІ ступенів директор: Дяченко Віталій Федорович	Розвиток індивідуальних пізнавальних можливостей школяра. Виховання особистості, патріота і громадянина.	Для зміцнення принципу „Виховуємо громадян та зміцнюємо здоров'я дітей” до навчального плану для 1-4 класів включено вивчення українського народознавства. У 5-11 класах особливу увагу приділяють вивченню учнями української мови, української історії і культури. З цією метою вивчатиметься в 10 класі курс за вибором „Фольклор та етнографія України”
20.	Новопсковська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів директор: Ткач Анатолій Іванович	Створення сприятливого морально-психологічного клімату в шкільному колективі, розвиток особистості дитини на основі поглиблення психологічних знань	Традиційно з 5 класу вивчається народознавство
21.	Городищенська середня школа № 23 директор Бескровний Олександр Володимирович	Розвиток творчих здібностей учнів завдяки впровадженню активних форм роботи в процесі навчання та виховання	Варіативна частина навчального плану містить такі предмети: „Культура та історія рідного краю” (5-7 класи), валеологія (6-8 класи), економіка (8-9 класи)
22.	Олексіївська СШ № 21 ім. Б. Д. Грінченка з поглибленим	Особистісно орієнтовані технології в школі з українською мовою навчання. Формування в	Варіативна частина навчального плану містить такі курси за вибором та

Продовження таблиці

1	2	3	4
	<p>трудо­вим на­вчан­ням ди­рек­тор Кли­ма­шев­ська О­ль­га А­на­то­лі­їв­на</p>	<p>уч­нів свідомості, іні­ці­а­ти­ви, гро­ма­дян­ської по­зи­ції в різ­них сфе­рах жи­ття, роз­ви­ток їх­ніх ін­ди­ві­ду­аль­них здіб­но­стей.</p>	<p>фа­куль­та­ти­ви, як „Іс­то­рія та куль­ту­ра рід­но­го краю”, „На­род­на ви­шив­ка”, „Су­час­на ри­то­ри­ка”, „Хо­ре­о­графія” та ін.</p>
23.	<p>Ни­ж­ньо­теп­лів­ська се­ред­ня за­галь­но­ос­віт­ня шко­ла 1-111 ступе­нів ди­рек­тор: Тю­тюн­ник Ва­лен­ти­на Ва­си­лів­на</p>	<p>С­фор­му­ва­ти свідомо­го гро­ма­дя­ни­на, па­трі­о­та рід­ної зем­лі, но­сія на­род­них тра­ди­цій.</p>	<p>Ва­рі­а­тив­на ча­сти­на на­вчаль­но­го пла­ну мі­стить іс­то­рію рід­но­го краю, на­род­озна­в­ство, ет­но­графію та фоль­клор, лі­те­ра­туро­зна­в­ство та ін.</p>
24.	<p>Віль­хів­ська се­ред­ня шко­ла</p>	<p>У­до­ско­на­ле­ння уро­ку як за­сіб роз­ви­тку твор­чості вчи­телів та учнів</p>	<p>Ва­рі­а­тив­на ча­сти­на на­вчаль­но­го пла­ну спря­мо­ва­на на вив­чен­ня на­род­озна­в­ства, кра­єзна­в­ства, кре­сле­ння та ін.</p>
25.	<p>Пе­трів­ська се­ред­ня за­галь­но­ос­віт­ня шко­ла № 2 1-111 ступе­нів ди­рек­тор: Са­вен­ко Ан­то­ні­на Фе­до­рів­на</p>	<p>Мо­ду­ль­на си­сте­ма на­вчання, ес­те­ти­чне ви­хо­ван­ня учнів</p>	<p>У шко­лі про­во­дять ін­ди­ві­ду­аль­ні та фа­куль­та­тив­ні за­ня­ття з на­род­озна­в­ства, кре­сле­ння, „Зна­вці іс­то­рії” та ін.</p>
26.	<p>Старобіль­ська гі­мна­зія ди­рек­тор: Фо­мен­ко Ка­те­ри­на Ми­ко­лаї­вна Ук­раї­номов­на гі­мна­зія</p>	<p>Осо­бисті­сно орієн­то­ва­ний під­хід до на­вчання і ви­хо­ван­ня учнів як умо­ва їх са­мо­ре­алі­за­ції в сіль­ській гі­мна­зії</p>	<p>По­глиб­ле­не вив­чен­ня ук­раїн­ської мо­ви</p>
27.	<p>Си­ро­тин­ська за­галь­но­ос­віт­ня шко­ла 1-11 ступе­нів – «Шко­ла</p>	<p>Мо­ду­ль­но-роз­ви­валь­не на­вчання. Тво­ре­ння Шко­ли Мен­тал­но­сті</p>	<p>Ва­рі­а­тив­на ча­сти­на на­вчаль­но­го пла­ну пред­став­ле­на та­ким пред­ме­та­ми: „Сві­то­чі</p>

Продовження таблиці

1	2	3	4
	Ментальності» директор: Анциферов Валерій Іванович		України», „Українська етнопедагогіка», „Історія української культури», „Історія рідного краю», „Святині України», „Основи народної медицини» та ін.

Школи Луганщини : практичний досвід модернізації освіти / О. П. Омельченко, Б. А. Дьяченко, Т. М. Сорочан та ін. – Луганськ : Знання, 2003. – 344 с.

Додаток Г

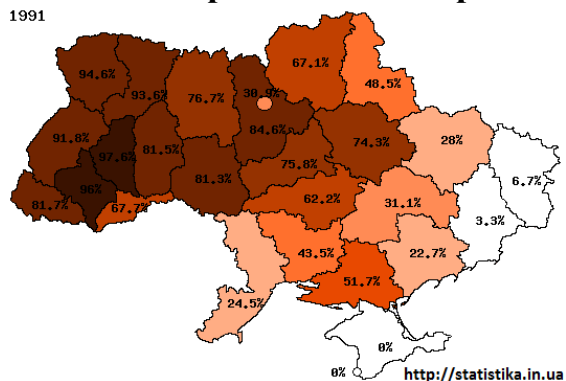
**Динаміка частки учнів у школах з українською мовою викладання у
1991/1992 — 1998/1999 навчальних роках в регіонах України**

Область	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Вінницька	81,3%	83,8%	87,4%	89,9%	91%	93%	95%	96%
Волинська	94.6%	95.6%	96.7%	97.3%	98%	98%	99%	99%
Дніпропетровська	31.1%	32.6%	36.3%	41.8%	46%	50%	55%	59%
Донецька	3.3%	3.9%	4.9%	5.4%	6%	7%	9%	10%
Житомирська	76.7%	79.1%	82.7%	85.1%	86%	89%	91%	93%
Закарпатська	81.7%	82.4%	83.2%	83.8%	84%	85%	85%	85%
Запорізька	22.7%	24.9%	27.5%	29.8%	31%	33%	36%	38%
Івано-Франківська	96%	96.7%	97%	97.7%	98%	99%	99%	99%
Київ	30.9%	41.7%	54.5%	63.4%	70%	76%	82%	87%
Київська	84.6%	86.7%	89.7%	91.1%	92%	93%	94%	95%
Кіровоградська	62.2%	65.3%	69%	72%	75%	78%	81%	84%
Крим	0%	0%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,3%	0,5%
Луганська	6,7%	7,3%	8,4%	8,7%	9,2%	10%	11%	13%
Львівська	91,8%	93,6%	94,6%	95,4%	96%	97%	97%	98%
Миколаївська	43.5%	46.1%	50.6%	53.3%	56%	59%	62%	66%
Одеська	24.5%	27.4%	29.1%	30%	32%	33%	35%	37%
Полтавська	74,3%	74,4%	77,5%	80,6%	83%	85%	87%	89%
Рівненська	93.6%	96.6%	97.8%	98.4%	99%	99%	99%	99.5 %
Севастополь								
Сумська	48.5%	49%	55.8%	59.7%	63%	67%	71%	76%
Тернопільська	97.6%	98%	98.4%	98.7%	99%	99%	99%	99.5 %
Харківська	28%	30.6%	33.1%	35.2%	37%	39%	43%	47%
Херсонська	51.7%	56.2%	57.6%	59.9%	60%	65%	68%	70%
Хмельницька	81.5%	84.1%	87.3%	89.6%	92%	94%	95%	97%
Черкаська	75.8%	78.3%	81.5%	83.8%	86%	88%	90%	92%
Чернівецька	67.7%	70.5%	74.5%	77.4%	78%	80%	80%	80%
Чернігівська	67.1%	70.3%	74%	78%	81%	83%	86%	89%

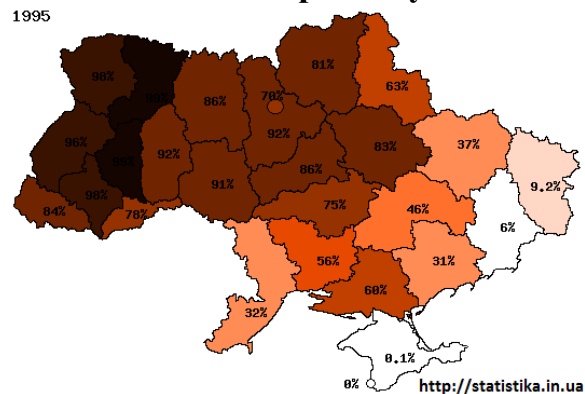
Українська мова в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_мова_в_Україні. – Назва з
екрана. – Дата звернення 24.11.16

Карти за кожним роком для більш детального перегляду

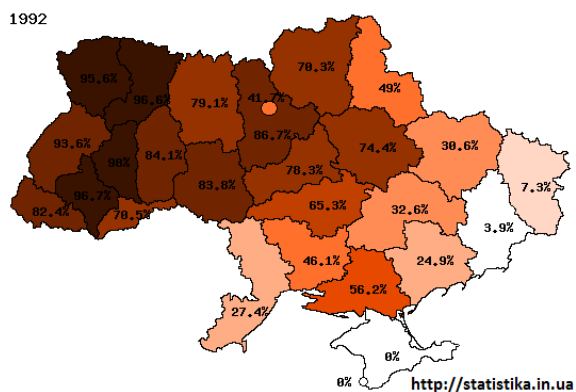
1991

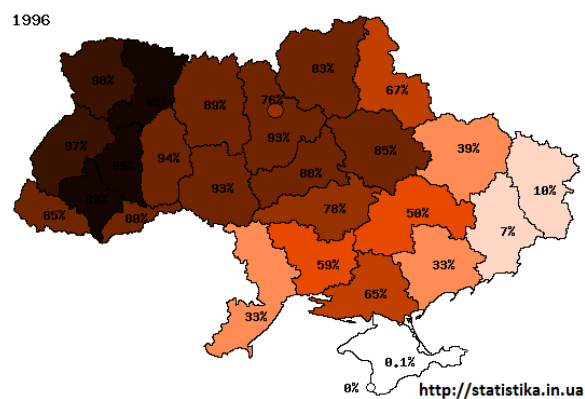
1995

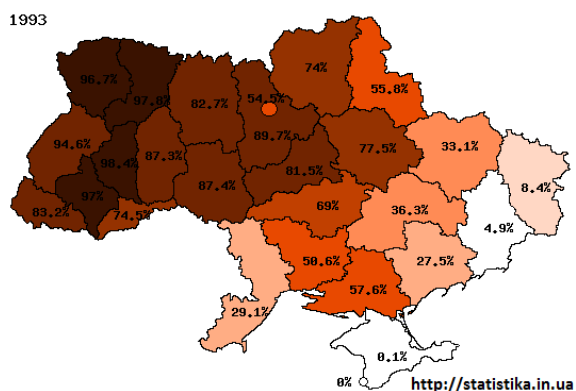
1992

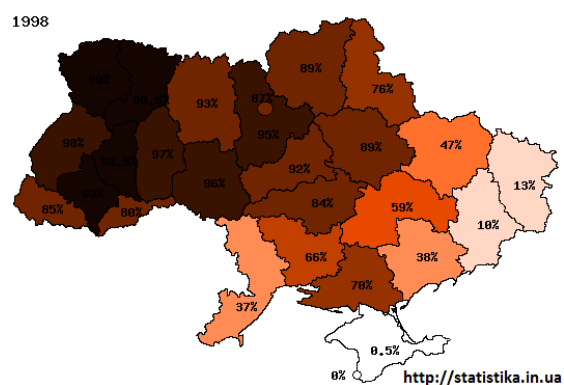
1996

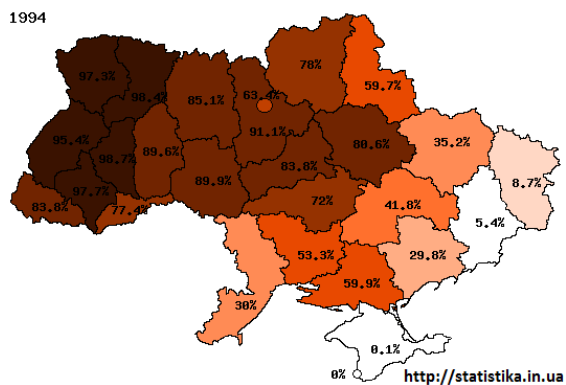
1993

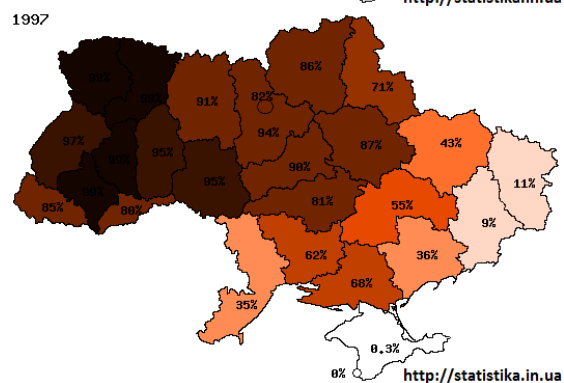
1998

1994

1997

Українська мова в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_мова_в_Україні. – Назва з екрана. – Дата звернення 24.11.16

Додаток Г

Розселення греків у Донецькій області за переписом 2001 р

Міська рада / район	чисельність	частка
Маріуполь	21923	4,3 %
Донецьк	10180	1,0 %
Великоновосілківський район	9 730	19,7 %
Старобешівський район	7 491	13,4 %
Володарський район	6 223	20,0 %
Тельманівський район	6 172	17,5 %
Першотравневий район	5 882	20,1 %
Волноваський район	2 959	3,2 %
Макіївка	1 139	0,3 %
Мар'їнський район	958	1,1 %
Докучаєвськ	533	2,1 %
Новоазовський район	389	1,0 %
Харцизьк	321	0,3 %
Слов'янськ	320	0,2 %
Селідове	238	0,4 %
Авдіївка	206	0,6 %
Торез	141	0,1 %
Сніжне	126	0,2 %
Добропілля	116	0,2 %

Греки Приазов'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.uk.wikipedia.org/wiki/Греки_Приазов%27я. – Назва з екрана. – Дата звернення: 30.07.16.

Додаток Д

**Школи м. Луганська та Луганської області, у яких здійснювалася робота
з національного виховання**

Луганськ			
№ п/п	Навчальний заклад, директор	Проблема, над якою працює школа	Виховна діяльність
1	2	3	4
1.	Луганський обласний комунальний ліцей №3 директор: Твердохліб Лариса Валеріївна	Оволодіння єдиними педагогічними технологіями і формування системи діагностики творчих можливостей і розвитку особистості учнів і вчителів	У ліцеї впроваджено виховний курс „Уроки духовності”, що базується на засадах загальнолюдської моралі та спрямований на відродження історичних і культурних традицій народу
2.	Середня спеціалізована фізико-математичного профілю школа № 1 директор: Михайловська Галина Андріївна	Концептуальні засади Національної Доктрини освіти покладено в основу діяльності школи, яка метою своєї педагогічної системи визначила створення умов для інтелектуально-духовного розвитку й самореалізації особистості	У школі вчителі разом із учнями створили українську „Світлицю” – музей української культури
3.	Спеціалізована школа І-ІІІ ступенів № 36 директор: Фомін Олексій Михайлович		Виховна робота школи багата різноманітними формами роботи: 1.Красзнавчий гурток „Юний топограф” (керівник вчитель географії Рум’янцева Н. П.). діти цікавляться історією назв вулиць

Продовження таблиці

1	2	3	4
			<p>рідного міста, назв поселень Луганської області. Вивчається культурна спадщина краю.</p> <p>2. Літературне краєзнавство (вивчається життєвий шлях і культурна спадщина В. Даля, Б. Грінченка)</p>
4.	<p>Спеціалізована школа І-ІІІ ступенів № 42 з поглибленим вивченням предметів суспільно-гуманітарного профілю директор: Шевченко Олександра Віталіївна</p>	<p>Плекати дитину як творця власного життя і долі</p>	<p>Пріоритетами в змісті виховання є духовні надбання українського народу. Головна увага вчителів спрямована на практичне засвоєння дітьми української національної ідеї. Щороку реалізується комплексна програма „Духовна пам'ять України”</p>
5.	<p>Навчально-виховний комплекс Луганська міська школа-гімназія № 52 директор: Рудін Олександр Борисович</p>	<p>Розвиток творчих здібностей дітей та учнівської молоді засобами залучення їх до світу мистецтва – універсального засобу розвитку людини</p>	<p>Створення музичного театру (були поставлені вистави „Наталка-Полтавка”, „Ніч перед Різдвом”)</p>
Алчевськ			
6.	<p>Середня загальноосвітня школа № 2 І-ІІІ ступенів директор: Гревцева Валентина Володимирівна</p>	<p>Створення умов для саморозвитку й самовиховання особистості учня. Індивідуальна робота як засіб громадянського і правового виховання</p>	<p>Школа має тісний зв'язок із міською бібліотекою, на базі якої створено народознавчий клуб „Світлиця”, де проходять літературні вечори, години</p>

Продовження таблиці

1	2	3	4
			<p>спілкування. Як важливі складові виховання педагогічний колектив школи приділяє увагу формуванню духовних основ особистості засобами національної культури, формуванню народного світосприйняття, основ загальнолюдської моралі та цивілізованих норм життя. З цією метою використовується виховний потенціал рідної мови, народної педагогіки, родоводу і народного календаря</p>
7.	<p>Середня загальноосвітня школа №5 директор: Кущенко Галина Іванівна У 1994 році отримала статус школи з українською мовою навчання</p>	<p>Розвиток і самореалізація кожної особистості як громадянина України. Робота ведеться за такими напрямками: - виховання громадської відповідальності, любові до Батьківщини; - вивчення народної творчості; - відродження національних традицій та обрядів</p>	<p>Серцевиною виховання стала система таких цінностей: турбота про дітей, повага до батьків, піклування про старих і знедолених людей, збереження пам'яток історії та культури, естетичне виховання. Саме з цією метою в школі створено і працює товариство шанувальників українського слова „Лелеченьки”, яке</p>

Продовження таблиці

1	2	3	4
			організовує і проводить роботу з народознавства, вивчення історії рідного краю.
8.	Середня школа № 7 Директор: Єздаков Петро Якович	Підвищення ефективності і навчально-виховного процесу на основі національної педагогіки	Система виховної роботи школи містить такі аспекти: національний, краєзнавчий, народознавчий, правовий, суспільно-гуманітарний, трудовий, екологічний. На базі школи діє музей „Берегиня”, який знайомить дітей з українськими народними традиціями, обрядами, звичаями, навчає учнів творчо, практично використовувати знання українських ремесел у шкільному і родинному житті
Антрацит			
9.	Загальноосвітня школа I-III ступенів № 12		Школа є центром краєзнавчої роботи. Велика увага приділяється роботі шкільного музею Г. Тютюнника (керівник В. Ф. Кулачкіна). Національну гордість, любов до рідної мови, звичаїв та обрядів українського народу

Продовження таблиці

1	2	3	4
			прищеплює дітям не тільки на уроках, але й у позаурочний час учитель української мови й літератури, керівник „Гуртка плекання рідної мови” І.А.Разнованова.
10.	Загальноосвітня середня школа № 25 директор Кіншов Сергій Миколайович	Формування національної свідомості та патріотизму, високих моральних якостей через шкільне і родинне виховання	Етнографічний клуб „Берегиня” проводить роботу з виховання національної свідомості учнів. У школі створено музей „Світлиця”, українознавчий куточок, кабінет національного виховання. Святкування різдвяних, пасхальних свят, ярмарків, вечорниць – це ті заходи, що відтворюють національний дух народу, його звичаї та обряди в програмі етнографічного клубу „Берегиня”
Брянка			
11.	Брянківська гімназія		У гімназії створено музей „Українська світлиця”
12.	Брянківська середня школа № 2		Робота шкільного музею тісно пов'язана з вихованням національної свідомості, почуття гордості за свою країну, свій народ.

Продовження таблиці

1	2	3	4
			Багато матеріалів зібрані учні та вчителі школи. Є експедиції, присвячені народному побуту й традиціям українського народу
	Брянківська середня школа № 5		Створення музею „Світлиця радості”, де представлені роботи народного майстра Приходька М. С. (вишиті рушники)
13.	Неповна середня школа № 8		Учителі спрямовують свою роботу на розв’язання таких виховних задач: відродження культурної й духовної спадщини українського народу, виховання національної свідомості учнів, виховання патріотичних почуттів. У школі працює музей „Світлиця”
Красний Луч			
14.	Вахрушивський навчально-виховний комплекс „Берегиня”		Система виховної роботи ґрунтується на ідеях народної педагогіки і спрямована на виховання високоморального молодого покоління, формування в нього українського менталітету на основі

Продовження таблиці

1	2	3	4
			<p>відродження національних традицій українського народу. Вивчення й збереження народних традицій і обрядів, історії України, культури і побуту українців займаються учні комплексу в центрі „Відродження»</p>
Краснодон			
15.	<p>Ордена „Знак Пошани” середня школа № 1 ім.О. М. Горького директор: Терентьєва Людмила Олександрівна</p>	<p>Через урахування індивідуальних і природних особливостей кожної дитини, застосування сучасних методів навчання й виховних заходів. Високої якості кожного уроку до інтелектуально-емоційної та моральної довершеності особистості</p>	<p>Відправною точкою під час організації виховної роботи з молоддю є традиції школи й міста, звичаї роду і сім’ї, вивчення історичного минулого Батьківщини, збереження і доповнення славетне набуття українського народу</p>
16.	<p>Загальноосвітня середня школа I-III ступенів № 8 директор:Г. І. Чайковська</p>	<p>Формування в учнів свідомого ставлення до свого здоров’я, розуміння цінності свого життя, основ духовної безпеки, духовного імунітету, що є засобом захисту від духовного насилля</p>	<p>У школі вдосконалюється робота гуртків народного танцю, ансамбля української пісні, фольклорного гуртка „Берегиня”</p>
Лисичанськ			
17.	<p>Лисичанська СБШ №8</p>		<p>Педагогічний колектив школи</p>

Продовження таблиці

1	2	3	4
			<p>планує і проводить національно-патріотичне виховання учнів згідно з Концепцією національного виховання. У школі працюють краєзнавчий гурток, народознавчий гурток, „Плекання рідної мови”. Ведеться дослідницька робота „Дослідження Слобожанщини. Обряди і звичаї. Весілля” (керівник А. О. Гаврилюк, Т. В. Півоварова)</p>
18.	<p>Спеціалізована багатопрофільна школа I-III ступенів № 27</p>		<p>У школі створено шкільний музей „Оберіг”, де поряд з культурологічними питаннями досліджуються етнічно-історичні процеси розвитку нашого краю. Учителі й учні зібрали величезний етнографічний матеріал, що складався з духовних надбань і матеріальних предметів народного побуту сіл Слобожанщини: Коломийчихи, Стельмахівки,</p>

Продовження таблиці

1	2	3	4
			Верхньої Дуванки, Мілуватки та інших
Первомайськ			
19.	Загальноосвітня середня школа I-III ступенів № 6 директор: Мельников Микола Євдокимович	Педагогічний колектив працює над вирішенням проблем: - забезпечення умов для інтелектуального, соціального, морального та фізичного розвитку і саморозвитку учнів; - виховання громадянина-патріота, формування життєвої і соціальної компетентності особистості; - поєднання національного із загальнолюдським у діяльності школи	У школі створено музей „Світлицю”, у якій проводять уроки з народознавства, української літератури. Працює історико-краєзнавчий музей
20.	Загальноосвітня середня школа I-III ступенів № 30 директор: Антонов Леонід Всеволодович	Розвиток творчих здібностей громадянина незалежної України	Основним напрямом роботи є патріотичне виховання. У школі створений загін старшокласників, який поповнює краєзнавчими матеріалами шкільний музей
Ровеньки			
21.	Спеціалізована школа № 1 I-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів директор: Ушакова Олена Павлівна	Створення необхідних умов для навчання обдарованих дітей, розвитку, самореалізації і соціалізації кожної особистості як громадянина України	Важливим напрямом діяльності школи є виховна робота, у якій особлива увага приділена проблемам національного виховання, самореалізації і соціалізації кожної

Продовження таблиці

1	2	3	4
			особистості як громадянина України. У школі функціонує краєзнавчий гурток, клуб „Спадщина”
22.	Середня спеціалізована школа № 9 I-III ступенів із поглибленим вивчення англійської мови директор: Андрійчук Людмила Іванівна	Удосконалення уроку як засобу розвитку творчої особистості вчителя й учня через виховання національної самосвідомості учнів на основі ідей педагогіки життєтворчості	Основним напрямом роботи школи є національне виховання. У школі працює фольклорно-етнографічний музей, у якому представлені експонати з українського народного побуту
Рубіжне			
23.	Рубіжанська середня школа № 2 директор: Одарченко Віра Олександрівна	Організація цілісного педагогічного процесу в умовах реформування освіти	Особливу увагу школа приділяє національно-патріотичному вихованню. У школі працює краєзнавче об'єднання
Свердловськ			
24.	Свердловський ліцей № 1		Виховний процес ліцею базується на трьох аспектах: 1. Народознавчий (зустрічі з поетами і письменниками, гурток „Світ вишиванки”); 2. Патріотичний (зустрічі з ветеранами Великої вітчизняної війни, створення історико-краєзнавчого музею); 3. Культурологічний (фізкультурно-оздоровлювальний фестиваль школярів

Продовження таблиці

1	2	3	4
			України „Нащадки козацької слави”)
Сєвєродонецьк			
25.	Сєвєродонецький колегіум директор: Міхно Ліна Михайлівна	Застосування принципів педагогіки толерантності в навчально-виховному процесі	На базі школи діє краєзнавчий гурток
Стаханов			
26.	Загальноосвітня середня школа І-ІІІ ступенів № 7 директор: Заблоцька Наталія Тихонівна	Удосконалення навчально-виховного процесу на основі запровадження нових педагогічних технологій. Реалізація творчого потенціалу особистості учнів	У школі працюють центри: - Національного відродження: музей-світлиця, „Загін козачат”, піонерський загін „Червона калина”; - Центр громадянського і патріотичного виховання: Гурток „Патріот”, загін „Тимуровець”, піонерський загін „Пізнай себе”
27.	Спеціалізована середня загальноосвітня школа № 9 з поглибленим вивченням іноземних мов директор: Татарова Валентина Михайлівна	Полікультурний розвиток особистості на основі ідей педагогіки життєтворчості	У школі створена система громадянського виховання особистості (діють цільові творчі програми: „Я-громадянин”, „Я і творчість”)
28.	Загальноосвітня середня школа № 28 директор: Бучинська Таїсія Іванівна	Виховання національної свідомості й загальнолюдських цінностей	Виховна програма школи спрямована на національне виховання учнів. У школі працює історико-краєзнавчий музей, фольклорно-етнографічний гурток,

Продовження таблиці

1	2	3	4
			ансамбль народної пісні „Криниця”
29.	Бахмутівська середня школа		Основний напрям виховної роботи – краєзнавчий. Створено музей „Світлицю”, де зібрані матеріали з історії села
30.	Біловодська гімназія директор: Гірман Анна Іванівна		Створено музей народознавства „Рушничок” (керівник В. Л. Дейнеко). Учні пишуть книгу-літопис „З історії свого села”. На базі музею створено фольклорний гурток „Калинонька”.
31.	Біловодська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів директор: Хаблак Григорій Андрійович		Центром громадянсько-патріотичного виховання школи є музей історії рідної школи. Під керівництвом педагогів діти вивчають творчість місцевих майстрів українського слова, розробляють туристсько-краєзнавчі маршрути, досліджують свій родовід, місцеві народні ремесла. За результатами такої краєзнавчої роботи поповнюються експозиції шкільного музею, створюється

Продовження таблиці

1	2	3	4
32.	Верхньогерасимівська середня школа директор: Мерзлякова Світлана Євгенівна	Оптимізація навчально-виховного процесу. Спільна робота школи, сім'ї та громадськості із запобігання правопорушень серед неповнолітніх	українська світлиця У школі працюють гуртки з народознавства, фольклорні гуртки (2 групи). Із метою патріотичного виховання в школі була створена в 1987 р. музейна кімната, робота в якій допомагає відродженню історичної пам'яті, національної свідомості, духовності учнів. У школі створений пошуковий загін, який збирає відомості про історію села, школи, земляків-учасників Великої Вітчизняної війни
33.	Георгіївська загальноосвітня середня школа № 1		У школі діє фольклорна експедиція, яка займається збором етнографічних матеріалів про с. Георгіївку, збирає прислів'я, приказки, пісні, легенди, які повертають дітей обличчям до своєї рідної України
34.	Литвинівська ЗОШ I-III ступенів		Протягом кількох років наші учні знайомляться з народними промислами

Продовження таблиці

1	2	3	4
			декоративно-вжиткового мистецтва. При школі працює фольклорно-етнографічний клуб „Берегиня”
35.	Новосвітлівська середня школа І-ІІІ ступенів директор: Ревага Віктор Олексійович	Демократизація шкільного життя як засіб творчого управління учнівським і педагогічним колективом	Виховна система школи спланована з урахуванням програм „Національне виховання”, „Морально-правове виховання”. Працює туристсько-краєзнавчий гурток.
36.	Великосуходільська середня школа директор: Селіванова Лариса Анатоліївна	Удосконалення методичного рівня виховання і навчання, запровадження активних форм і методів як засобу виховання активної особистості	Позакласна навчально-методична робота спрямована на прищеплення любові до мови, традицій українського народу. Щорічно в школі проводять козацькі забави, національні свята
37.	Середня загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів м.Кремінна директор: Одіяненко Л. В.	Формування школи-родини. Співпраця вчителя, батьків і учнів у особистісно орієнтованому навчанні й вихованні дітей на засадах національної ідеї, ідеології державності	У школі працює центр національного відродження „Криниця”. У школі щорічно проводять свята, присвячені народним традиціям
38.	Навчально-виховний комплекс початкової школи та гімназії директор: Андрєєв В'ячеслав Валерійович	Створення умов для творчого індивідуального розвитку особистості як найвищої соціальної цінності	У школі працює центр „Луганське земляцтво”, який знайомить з культурними та історичними пам'ятками столиці

Продовження таблиці

1	2	3	4
39.	Успенська СШ №2 директор: Серафимович Т.В.	Розвиток інтелектуального і творчого потенціалу особистості на основі ідей педагогіки життєтворчості в цілісному педагогічному процесі	Школярів залучають до джерел національної культури та сприяють патріотичному вихованню як основи духовного розвитку особистості
40.	Ліснополянська ЗОШ І-ІІІ ступенів директор: Дяченко Віталій Федорович	Розвиток індивідуальних пізнавальних можливостей школяра. Виховання особистості, патріота і громадянина	При школі створений фольклорно-етнографічний гурток, у якому учні знайомляться з традиціями і звичаями українського народу
41.	Новопсковська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів директор: Ткач Анатолій Іванович	Створення сприятливого морально-психологічного клімату в шкільному колективі, розвиток особистості дитини на основі поглиблення психологічних знань	У виховній роботі передбачено вивчення природи рідного краю, краєзнавча робота. Виховна робота здійснюється через систему традиційних загальношкільних заходів, серед яких можна назвати „Україно моя”.
42.	Середня загальноосвітня профільна школа № 8 естетичного профілю м. Артемівськ директор: Мезеря Людмила Анатоліївна	Шляхи створення особистісно орієнтованої системи навчання і виховання та умов для самореалізації творчої особистості в навчально-виховному процесі. Розвиток творчих здібностей учнів шляхом залучення їх до світу мистецтв	Основні напрями виховання: -виконання Закону України „Про загальну середню освіту”; -національне виховання; -патріотичне виховання.

Продовження таблиці

1	2	3	4
43.	Олексіївська СШ № 21 ім. Б. Д. Грінченка з поглибленим трудовим навчанням директор: Климашевська Ольга Анатоліївна	Особистісно орієнтовані технології в школі з українською мовою навчання. Формування в учнів свідомості, ініціативи, громадянської позиції в різних сферах життя, розвиток їхніх індивідуальних здібностей.	Шкільний центр „Відродження” є координатором усіх виховних напрямів роботи, серед яких є любов до своєї рідної школи, селища, району, області, України виховувати справжніх громадян. Щорічно поповнюються музеї новими матеріалами фольклорно-етнографічних, еколого-краєзнавчих експедиції „Моя земля – земля моїх батьків”.
44.	Нижньотеплівська середня загальноосвітня школа I-III ступенів директор: Тютюнник Валентина Василівна	Сформувати свідомого громадянина, патріота рідної землі, носія народних традицій.	Процес виховання органічно поєднаний з процесом навчання молоді, опануванням основ наук, багатством національної та світової культури. За сучасних умов саме школа, а в ній вчителі є носіями відродження національної духовності, формування національної свідомості та гідності. Органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурними й прогресивними родинно-побутовими й релігійними

Продовження таблиці

1	2	3	4
			традиціями, з народним мистецтвом здійснюється під час роботи в краєзнавчому музеї школи
45.	Вільхівська середня школа директор: Бевз Любов Іванівна	Удосконалення уроку як засобу розвитку творчості вчителів та учнів	Основним напрямом виховної роботи школи є національне, патріотичне виховання. Створено музей-кімнату „Українська хата”
46.	Петрівська середня загальноосвітня школа № 2 I-III ступенів директор: Савенко Антоніна Федорівна	Модульна система навчання, естетичне виховання учнів	При школі створений фольклорно-етнографічний гурток, у якому учні знайомляться з традиціями і звичаями українського народу
47.	Старобільська гімназія директор: Фоменко Катерина Миколаївна Україномовна гімназія	Особистісно орієнтований підхід до навчання і виховання учнів як умова їх самореалізації в сільській гімназії	У школі працює народознавчий музей.

Школи Луганщини : практичний досвід модернізації освіти / О. П. Омельченко, Б. А. Дьяченко, Т. М. Сорочан та ін. – Луганськ : Знання, 2003. – 344 с.